

IRODALOMTÖRTÉNET

Chován István, Ferenczi László,
Fried István, Győri L. János,
Luffy Katalin, Mezei Márta,
Némediné Kiss Adrien, Pienták Attila,
Schein Gábor, Tüskés Gábor, Tverdota György,
Vattamány Gyula, Vörös Imre

2001/2.

IRODALOMTÖRTÉNET

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság
és a tudományegyetemek irodalomtörténeti intézeteinek folyóirata
Megjelenik a Magyar Tudományos Akadémia,
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
és a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával

2001. LXXXII. évf., 2. sz.

Új folyam XXXII. évf., 2. sz.

Főszerkesztő: TAMÁS ATTILA
Felelős szerkesztő: KOVÁCS SÁNDOR IVÁN
Technikai szerkesztő: RUTTKAY HELGA

Szerkesztőség
Debreceni Egyetem
Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézet
4010 Debrecen, Pf. 52.
Telefon/fax: (52)512-934
Titkárság: Papp Eleonóra

Szerkesztőbizottság
BÉCSY TAMÁS, FERENCZI LÁSZLÓ, FRIED ISTVÁN, GÖRÖMBEI ANDRÁS,
IMRE LÁSZLÓ, KABDEBŐ LÓRÁNT, KENYERES ZOLTÁN, KOVÁCS SÁNDOR IVÁN,
KULCSÁR PÉTER, KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, LENGYEL BALÁZS,
MADOCSAI LÁSZLÓ, NÉMETH G. BÉLA, POSZLER GYÖRGY,
PRAZNOVSZKY MIHÁLY, ROHONYI ZOLTÁN, SZIGETI LAJOS SÁNDOR,
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ, TARJÁN TAMÁS, WÉBER ANTAL

A Szemle-rovat szerkesztője: S. VARGA PÁL

Felelős kiadó: PRAZNOVSZKY MIHÁLY

Kiadóhivatal
Magyar Irodalomtörténeti Társaság
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
1052 Budapest, Piarista köz 1., I. em. 59.
Telefon: 337-7819

Recenziós példányok és kritikák a szerkesztőségbe küldendők.
Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Tartalom

2001/2. szám

MEZEI MÁRTA	
A levélíró Vörösmarty	161
FRIED ISTVÁN	
„Ki egy szavával híva létre mindent...”	
(Az ember tragédiája kelet-közép-európai kontextusa)	176
LUFFY KATALIN	
Medgyesi Pál és prédikációi	
Prédikátori magatartás a Rákócziak udvarában	186
SCHEIN GÁBOR	
A szubjektivitás romantikus modelljeinek átalakulása	
Füst Milán pályájának korai korszakában	209
PIENTÁK ATTILA	
Babits Mihály egyetemi Arany-dolgozatai	229
NÉMEDINÉ KISS ADRIEN	
Filozopterek mint ellenfelek	
Szabó Dezső Halálfiak-kritikája és annak visszhangja	241
VATTAMÁNY GYULA	
Babitsi apóriák: Az „allegorikus regény” és a bestiális „Város”	
(variációk egy témára)	265
TVERDOTA GYÖRGY	
József Attila az Óda és az Eszmélet között	
(Második részlet)	280
 <u>Búcsúvétel</u>	
Vajda György Mihály (1914–2001) (FRIED ISTVÁN)	294

Szemle

GYÓRI L. JÁNOS	
Szabó András: <i>Respublica Litteraria</i>	297
TÜSKÉS GÁBOR	
Bene Sándor: <i>Theatrum politicum</i>	
Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban	301
VÖRÖS IMRE	
Bessenyei György összes műveinek újabb köteteiről	
(Időskori költemények, Tariménes útazása)	306
FERENCZI LÁSZLÓ	
Derék Pál avantgárd-könyveiről	312
CHOVÁN ISTVÁN	
Szitár Katalin: <i>A prózanyelv Kosztolányinál</i>	316

A levélíró Vörösmarty

Vörösmarty neve a romantikus költő klasszifikációjával él olvasóiban, írásait óhatatlanul az ebből fakadó elvárásokkal vesszük kézbe. A kritikai kiadásban összegyűjtött (korántsem teljes) levélkorpuszában szintén egy, a költészetének megfelelő, a műfaj keretein belül lehetséges összképet keresünk: funkcióiban és magánközléseiben emelkedett, nemes pátoszú, jelentésében sokdimenziójú, érzést és szenvedélyt sugárzó diskurzusokat várnánk; illetve olyanféle jellemző arculatot, amely két nagy kortársa (elődje) gyűjteményét karakterizálja. Az egyik Kazinczy levelezése, amely a korszak fontos nyilvánosságfóruma volt, írója számára létszükséglet, az irodalmi élet és a személyes kapcsolatok kiépítésének terepe. A másik Kölcsseyé, amelyről elemzői (Fried István, Németh G. Béla, Szabó G. Zoltán) megírták,¹ hogy az önfejlődés, a kötelességkultusz, a barátságok fenntartásának, formálásának legfontosabb, leginkább bensőséges műfaja; a személyes mondanivaló, célok és eszmények életbölcsségé, egyetemes érvényűvé emelésének dokumentuma. A Vörösmarty-levelezés először azzal lep meg, hogy korántsem mutat egységes arculatot: más az ifjúkori, pontosabban az 1828-ig, Pestre költözésig keletkezett, s más a későbbi, immár neves költő és személyiség levelezése; továbbá az egyes korszakokon belül is igen különféle, egymástól élesen eltérő hangnemekben szólal meg. A második meglepetést – nevezzük néven: csalódást – épp az 1828 utáni írásai okozzák, várakozásainkból úgyszólván alig teljesül valami: alkotói világáról jóformán csak egy-egy adalékot (többnyire dátumokat), s olykor szélsőségesen negatív élményeket árul el; a műfajba illő hétköznapi, családi, baráti közlendőkről is erősen redukált összképet kapunk. Nyilván bennünk, elvárásainkban is van némi hiba: talán túlságosan leegyszerűsítő, mondhatnánk kommersz beállítódás egy állandó romantikus attitűd keresése. Ennek tudatában is úgy vélem, hogy érdemes közelebbről megvizsgálni e sajátságokat; adódik esetleg néhány hasznos tanulság a költő személyiségéről, az alkotói magatartásról s a levél funkcióváltásának, alakulásának történetéről.

A Vörösmarty-levelek egyedi vonásai épp az említett, másik két nagy gyűjtemény mellett tűnnek fel. Az 1828-ig írott levelek hasonló funkcióval, de nagyon is eltérő diskurzussal Kazinczyéhoz kapcsolhatók. A vidéken

nevelősködő, patvaristáskodó, pályakezdő költő itt talál, itt terem nyilvánosságfórumot. Itt értesül az irodalmi élet eseményeiről: barátai folyóiratok (*Auróra*, *Felső Magyar Országi Minerva*) megjelenéséről, Batsányi kiadási terveiről, a Berzsenyi–Kölcsey-vitáról írnak (17/51–52, 71, 107);² értesítik a *Zalán futása* előfizetői gyűjtésének sikereiről és kudarcairól (17/60, 67, 71, 81). Maga is jelzi, milyen műveket tervez, mi készül, készült el műhelyében; majd a levelezésben szembesül először munkái fogadtatásával. A baráti körben főként dicséreteket kap: Fábián ossziáni tónusát dicséri (17/77), Teslér a *Salamonban* Shakespeare mélységét, erejét magasztalja (17/151). Vörösmarty számára nyilván a szélesebb körből érkező, az irodalmi élet véleményét jelző hírek lehettek igazán örvendetesek. Kazinczy elismeréséről először Stettner számol be, majd maga a Mester ír neki (17/106, 169), Teslértől értesül arról, hogy egy (meg nem nevezett) irodalomértő „Poétáink elsőjének tart” (17/135), Fábián utazásaiból írja, hogy a „Zalán szép híre virágzik mindenfelé”, s idézgetnek belőle (17/141). E híradások munkássága bekapcsolódását jelzik a formálódó irodalmi életbe, a Kazinczytól érkező elismerés pedig felavató értékű.

Az alakuló kritikai élet nyilvánosságához kapcsolhatók Vörösmarty véleményei művekről, folyóiratokról – ám a Kazinczyétól erősen eltérő sajátosságokkal. Kazinczy az irányt mutató literátor öntudatával bíralt, akár Dugonicsról, akár Kisfaludy Sándorról, akár Poóts Andrásról, akár Csokonairól írt; leveleiben részletesen sorolta kifogásait, s nem mulasztotta el jelezni vagy kifejteni kritikája elvi alapjait (ízlésről, újításról, modern irányról). Azaz bírálatait az általános érvényesség szintjén fogalmazta meg, nemcsak a maga, hanem egy követendő fejlődés, egy kialakítandó normarendszer nevében. Ez utóbbira mutat az is, hogy Kazinczy több esetben taglalta a bírálói magatartás, a hang, a lehetséges módszerek problémáit. Vörösmarty kritikai diskurzusa más: 1828 előtti leveleiben a magánember egyedi véleményét halljuk, többnyire sommás, határozott ítéleteket, általánosítás vagy normatív igény és kifejtések nélkül. A magánközlés öntörvényűsége szerint aztán korántsem tartóztatta meg magát az éles, gúnyos, olykor goromba fordulatoktól. Rossz véleménye volt a Dessewffy alapította *Felső Magyar Országi Minerváról*: „igen középszerű munka”, versei „nyomorultak, sületlenek”; Kazinczy írásait is kifogásolja: sok a fordítás, recenziói „rossz iránnyal mennek” (17/72–73, 108). Fáy, Kölcsey műveit kivéve a *Héberől* sincs kedvezőbb minősítése: „sok haszontalanság, még több ízetlenség” van benne (17/101). A Kazinczy-féle, felkészültséget, elvi alaposítottságot mutató kritikával szemben még tudatlanságával is kérkedik. A *Minerva* külsejéről nem ír, mert „nem igen értek hozzá”, ám „belsejét, mivel ahhoz még kevesebbet értek, sőt éppen azért is, recenzeálok” (17/72). Természetesen nem vesszük komolyan sorait a szakértelem hiányáról, azt azonban igen, hogy levelezésében az általános érvényűség helyett ő a magánolvasat egyedi változatát hangoztatja, megengedve a

pillanatnyi, az esetleges beállítódást is; azt például, hogy „talán én vagyok nagyon unalmas olvasó” (17/73). Általános érvényű tanulságot fűz viszont a magából „egészen kivetkőzött” Kisfaludy Sándor drámáiban az „igen meszsze vitt hazafiúskodás” bántó túlzásaihoz. Szentencia érvényű, ma és minden időkben megszívlelhető, amit a hazafiságról megfogalmaz: „Tudod, szent érzés az; de nem kell vásárra vinnünk, 's úton útfélen üvölnünk, hanem csak ott, hol hathatósabb rugói vagy nevezetesebb következései lehetnek.” (17/129.)

Vörösmarty 1828 elején átveszi a *Tudományos Gyűjtemény* és melléklapja, a *Koszorú* szerkesztését; 1830-tól, Bajza és Toldy mellett a triász harmadik tagjaként az irodalmi élet vezető személyisége; szintén ez évben lesz az Akadémia nyelvtudományi osztályának tagja. Levelezése nyilvánosság-témái ekkor főként a folyóiratokhoz és az Akadémiához kapcsolódnak. Írásokat kér és köszön meg Kazinczytól (17/196), a Göttingában tartózkodó Toldytól (17/262), Édes Gergelytől (17/268), Deák közvetítésével Horváth Ádámtól (17/215) stb. E levelekben Vörösmarty diskurzusa szükségképpen megváltozik. Ekkor, mint hatalommal, döntéssjoggal bíró szerkesztő, nem mondhat hangsúlyozott magánvéleményt, most már egy nyilvánosság fórum, egy lap nevében ítél. Éles kitételeket akkor sem engedhet meg magának, ha rákényszerül, hogy visszaküldjön egy cikket. Személyes véleményét ekkor inkább barátjának (Teslérnek) írja meg, s őt kéri az elutasítás tapintatos közlésére, „mert senkit nem akarok elkéséríteni” (17/216). Mérlegelni kell a küldött írások várható hatását (sértődéseket, lezárhatatlan vitákat) – ez utóbbira hivatkozva írja meg a nagy tekintélyű, tudós Fejér Györgynek udvariasságba, dicséretkebe csomagolva visszautasító levelét (17/254). Az irodalmi élet alakításának közösségi felelősségtudatával, a tárgyyszerű, pontos érvelés hangján ír később is új folyóirat-együttműködéséről, az *Athenaeum*-ról, a *Figyelmezőről* (18/88, 92–93, 97–99), s e hangnem és a közügyet formáló öntudat jellemzi az Akadémiáról írott leveleit is. A vezetőséggel a szabályokban előírt műkiadványok készítéséről vitatkozik, a kulturális életben kialakuló éles kritikai iránnyal szemben kifejti a maga toleráns, többféle irányt, kíméletes hangot igénylő bírálati ideálját (18/12–15). Emelkedett, közéleti dikcióval értekezik egy, 1832 karácsonyán Széchenyinek írott levélben a Tudománytárról, a tagság és a vezetőség szabályairól, a jutalmazásokról, s igen nagy körültekintéssel, az irodalmi élet viszonyaiba helyezve szól a kiadások gondjairól, terveiről (18/41–49). Mondhatjuk, hogy a hivatalos levelek kereteit meghaladó, kidolgozott, tanulmány értékű írás ez. Meg kell jegyeznünk viszont, hogy ilyen nyilvánosság funkciójú levelet ritkán ír 1828 után, érthető okokból. Vörösmarty Pesten él, az immár szervezett, működő nyilvánosság egyik irányítójaként lehetősége van a közvetlen beleszólásra, élő, napi kapcsolatban áll a közélet vezetőivel, szereplőivel, a levelezés már csak esetlegesen (utazások, vidéken élő literátorok esetében) tölti be nyilvánosság funkcióit.

E körbe tartoznak Vörösmarty politikai témájú levelei. 1839 júliusában a pozsonyi országgyűlésen volt, Stettnernek és Bajzának számol be az eseményekről. Leveleiben az ügyrend, a kormány reagálásainak várható és bekövetkezett változásait sorolja; beszámolóját tárgyyszerűség, pontosság, lényegmondás, világosság jellemzi. Elsősorban a levél retorikai követelményeinek betartását észleljük itt, magánvéleményét legfeljebb egy-egy jelzőben, a szereplők sommás minősítésében jelzi (a kormány „szerencsétlen elvéről”, „némileg megszégyenítő decretumról” ír; „Luka igen jó fej”, „Deák fáradhatatlan 's ügyességét minden fél elismeri”), saját érzületéről nagyon visszafogottan nyilatkozik: „Igen szeretem, hogy itt vagyok, Itt sokat lehet tanulni.” (18/116, 117–118.) Másfélék, mélyen személyesek az 1848-as eseményekről írott levelei. Ezekből igen kevés maradt meg. 1849-ben maga utasította feleségét írásai elégetésére (18/222), a Fábíán által megsemmisített levelek között is nyilván volt e napokból származó (17/294, 314). A megélvőkben olvashatjuk az események pontos, friss felsorolását, ám itt nem a folyóiratok, az akadémiai ügyek, az országgyűlési beszámolók tárgyyszerű, objektív hangján szól. Diskurzusát áthatja a cselekményekben részt vevő magatartás, a gyors változásokat átélő izgalom, a feladatot vállaló, cselekvő öntudat; például így írja meg feleségének, hogy miként tisztázta egy bíró lemondásának körülményeit (18/211–212). S megmaradt olyan tudósítása is, amelyben a rendkívüli napok, rendkívüli történések előadását személyes lelkesedés színezi át. Teleki Lászlónak írja: „Stancsics kiszabadított, a' sajtó szabadság ki vívatott, nemzet őrség jött határozatba, melly már működik. – Minden nap ujat szül. – Ma a' sasok 's idegen színek félre tételéről rendelkeztek. – Minden nap ujságot hoz sokkal nagyszerűbbet, mint azelőtt évtizedek hoztak.” A személyes érintettség látható stílári jegyei, az együtt élő izgalom a tömondatos beszámolóban; a hévvel ismételt új eredmények mellett maga Vörösmarty ír jellemzést, azaz vallomást magatartásáról, lelkiállapotáról: „Sietek és nem találok szavakat, hogy meggyőződésemet a' tieddé tehessem, de a' mit mondok, eremnek minden ütésével érzem.” (18/210–211.)

Írók levelezéséből leginkább a műhelymunka körülményeit, az alkotás formálódásának titkait, gyötrelmeit és örömeit szeretné megismerni az olvasó. Vörösmartynál, a romantikus költészet klasszikusánál a művek megteremtésének érzelmi hullámverését, a teremtés szenvedélyének végleteit, metafizikai elmélyültségét, esetleg forrásait (olvasmányait) keressük. Meglehetősen csalódunk. A művekhez főként „filoszoknak” való dokumentációt találunk. Megtudhatjuk például, hogy „első készületben” mikor tartotta közölhetőnek, mikor küldte el Stettnernek a *Zalán futása* előhangját (1824. szeptember 29-én; 17/57–59); dátumot találunk a *Kont* készüléséről (17/172–173); tájékoztat terveiről, de néha csupán a műfajokat jelzi, azt, hogy drámát, eposzt szándékozik írni (17/131); értesülünk róla, hogy Helmezy belejavított a *Cserhalom* szövegébe (17/85), s legtöbbet arról olvasunk, hogy miként gyűl-

nek vagy nem gyűlnek az előfizetők, fogynak vagy nem fogynak a művek (17/60, 64, 81, 108, 153 stb.). Vörösmarty, ha egyáltalán és ritka alkalommal elárul valamit az írás szubjektív dimenzióiról, azok főként negatív élményei: körülmények, kényszerek hatásairól, az alkotói megtorpanás vagy bénultság állapotáról ír, jelzésszerűen inkább, mint kifejtve. 1844-ben a Kisfaludy Társaság megrendelésére készül el a *Hymnus*; a Toldyhoz intézett rövid kísérő levélben „igénytelenséget” kér címében, közlésében (18/154). Kelletlensége érezhető e néhány sorban, de ezt másutt, másnak írva sem taglalja, csak Gyulaitól tudjuk, hogy valóban kedvetlenül írta e versét (18/390). Rövid mentegetőzést olvashatunk például arról, ha kételyei miatt hiányzik a kezdő lendület, ha nem találja a keresett hangot. Újfalvy Sándor (egyik vendéglátója) erdélyi élményei megörökítésére biztatja, erre válaszol: „A’ mi az erdélyi verset illeti nem mondok nemet, de igent sem. Ha írok, olyat szeretnék írni, mi hozzám ’s hozzátok méltó legyen.” (18/167.) Szívesen olvasnánk a „méltó” műfaj, hangnem, forma elképzeléseiről, esetleg próbálkozásairól, de ennél többet nem árul el. S ha arról panaszkodik, hogy nem megy az írás, még szűkszavúbb. „Verset tőlem ne várj” – hárítja el Bajza kérését: „Lelkem húrjai, nem tudom mi okból úgy megereszkedtek, hogy rajtok ki nem csikarhatok egy becsületes hangot.” (18/70.) Nem kifejtettségével, hanem jelentéstömörítő súlyával különbözik hasonló tartalmú vallomása 1850 decemberéből. Itt az alkotói bénultságban egyforma erővel idézi fel saját kedélyállapotát és a kor légkörét: „Az irodalommal még nincs erőm foglalkozni, a’ legközelebbiekre nem akarok, egyébről pedig nem vagyok képes írni.” (18/231–232.)

Az írásnak, pontosabban az írásképtelenségnek leginkább szociológiai hátterét adja meg, ám azt is inkább metaforikusan, ironikus összképben. Ilyen az a levél, amelyben az alkotói lét lehetséges–valós–vágyott ellentéteiről ír Fábián Gábornak: „Az én műzsácskám nem igen pengeti a lantot, meghuzza magát a’ kályha megett téli bundájában, ’s a’ drága időt vagy elkáromkodja vagy ásitó, mint a’ nyárban legyet fogó kutya.” A piederstálról lerángatott, rest ihletőt azonban mégis szeretnie kell, mert nélküle, mint írja, legfeljebb paraszt lehetne – s el is játssza a lehetséges, az ugyancsak kiábrándítónak festett életet: „csáli hajszot ordítottam volna most itt a duna [sic!] mellett csibéket árulnék, ’s jó sorra verném részeg fővel szurtos feleségemet még a szentet is leokádnám, ha előmbe jőne.” Az elképzelt helyzet fokozott durvaságában érzékelhető a szubjektív távolságtartás, de úgy, hogy mellette s az ellenében vállalt poétai lét, a nehezen születő teremtés háttereként ott a másik, a megélt hétköznapi kontrasztja is. Mert bár az „igen sanyarú” paraszti lét helyett ő inkább választja a poétait, ámde „mikor kedves felhőn túli világomban örömet repdesnék, megkordul a gyomor ’s illy nyomos kérdést tesz boldogtalan előlátással: mit eszünk esztendőre Marti.” (17/165–166.)

Az írásról szóló levelek hiánya, illetve a negatív élmények szűkszavúsága, iróniája különösen feltűnő a másik két nagy levélíró vallomásai mellett. Kazinczy részletesen, s gyakran többféleképp számolt be arról, hogy hol, miként, milyen helyzetben, miféle indíttatásra, milyen hangulatban, milyen céllal írt meg egy-egy verset (például a *Hébe* címen ismert epigrammát a teremtlélek örök fiatalságáról egy társaságban); Kölcseynek a leveleiből tudjuk, hogyan formálta népdalait, milyen végletek közt hullámozó lelkiállapotban élt a *Vanitatum vanitas* írása idején. Kazinczy is, Kölcsey is össze tudta kapcsolni az alkotói és a levélírói magatartást, a költészet és a levelezés diskurzusát: Kazinczy főként megvilágító szándékkal, Kölcsey inkább a kifejtés, a személyiség bemutatásának teljességét keresve. Vörösmartynál más beállítódást látunk. Nála az alkotás öntörvényűségében zárt világ, formálódása, impulzusai csak a költői teremtés során élhetők át; úgy tűnik, hogy számára csak a kész, a vállalt mű a közlésre méltó, más, oldottabb, közvetlenebb diskurzusban (így a levélben) legfeljebb hiányáról szól, tréfásan vagy ironikusan. Ez világíthatja meg azt a jelenséget is, hogy a leveleiben olvasható leírásokban, tájleírásokban nem találjuk meg az irodalmi műveiben jellemző látás, fantázia színességét, ragyogását.

Vörösmarty sokat utazott, beszámolóit barátainak, majd feleségének küldi. Járt a Mátrában, a Dunántúlon, Erdélyben; szívesen olvasnánk a levél kereketeibe nagyon is illő spontán élményeit, csodálatát, a látvány lenyűgöző hatását. Ám ebből vajmi keveset kapunk. Inkább rövid leírást, összefoglaló minősítést ad a látottakról, mint változatos, netalán fenséges képet – mondjuk az erdélyi hegyekről, várakról. „A kastély itt dombon van: előtte jókora térség: szántóföld, rét, ligetek, kerített rétek lovai számára, fácskányos kert. Ezen síkot a Szamos' vize szegi be, a' Szamoson túl igen szép hegyi róna 's azon közben hegyek.” (18/164.) Más alkalommal is inkább a napi eseményekről, szíves vendéglátójáról számol be (18/143–144); a tájba felejtkezés helyett inkább csak felsorolja állomáshelyeiket (18/161). Szívesen ír anekdotákat az utazások bosszúságairól, kényelmetlenségekről, komikus helyzetekről, csalódásairól, „vasárnaptól szerdán reggelig úgy voltunk az esővel, mint a' Luteranus szent kenyerében a' Krisztus, hol alatta, hol felette, hol benne” – írja 1834-ben Bajzának háromnapi sárban gázolás után Nagyváradról. A tájról azt írja, hogy „egyenlő mint az unalom”, a városokról „már érdemes volna valamit mondani, de én legfeljebb is a' fogadósok biographiájából adhatnék holmi töredéket, p.o. egy feltűnőleg jutalmas árjegyzéket,” s részletesen le is írja, miként, mivel rövidítették meg, csapták be őket (18/69–70). Fennmaradt egy részletes úti levele mátrai kirándulásáról, ezt 1829-ben írta Fábiánnak (17/234–239). Igazán neki való táj – lelkesedést, elfogódottságot azonban most is hiába keresünk. Sem a hegyek, erdők közé épült Parád látványa, sem a Mátra csúcsáról elébe táruló látvány nem ihleti költői leírásra. A hosszú levél most is inkább a fogadó szörnyűségeiről szól, betört ablaká-

ról, hol besüvített a hideg szél, piszkos ivóvizéről és fekhelyéről („Bolhák, egerek, poloskák félelme bánta bennünket”), a hegyi túrán pedig a tájnál jobban érdeklik útitársai esendőségei, nevetésre ingerlő külsejük. Hibát követtünk azonban el, ha a beszámolókat csupán egyoldalú elvárásainkkal szembesítjük, s nem figyelünk fel leveleiben látása, írásmódja jellemző vonására, a tréfás, ironikus, az írásról szólókban pedig a mélyen önironikus hangra, beállítódásra.

Az ironikus, önironikus magatartás bizonyos távolítást, kívülről nézést jelent, s ez nála egyik változata, olykor helyettesítője, olykor rejtőzködő kifejezője a személyes megnyilatkozásnak. Mint ilyen, összetett jelenség, részben alkati tulajdonságára, zárkózottságára figyelmeztet, s talán épp a levelezésben érdemes körüljárni e jellemvonás írásos dokumentumait. Kortársai, művei, személyisége elemzői hasonlóan nyilatkoznak, szerintük Vörösmarty belső világát ritkán és nehezen feltáró egyéniség volt, költői alkotásban éppúgy, mint a levélben, e legközvetlenebb, leginkább oldott műfajban. Kínálkozik ismét az összehasonlítás. Kazinczy és Kölcsey leveleiben bőségesen találunk beszámolókat, vallomásokat emberi kapcsolatokról (főként a barátságról), munkákról, feladatokról, világnézeti problémákról, lelkiállapotuk változásairól. Egyéniségük, koruk konvenciói, ízlésviláguk különbözőségei szerint nyilatkoznak: Kazinczy ritkábban, visszafogottabban, Kölcsey gyakrabban, bensőségebben. Vörösmarty levelezése kevesebbet árul el magáról. Az irodalmi pályára jutás reménytelenségét élő ifjú költő még ír lelkét feltáró vallomásokat barátjának, Stettnernek sorsa bizonytalanságáról („meglett korú vagyok, és semmi kilátásom”), sokat idézett sorokat reménytelen szerelméről, majd érzelmi fásultságáról (17/88–90, 95–97, 177–179). Később, a pesti irodalmi életben, az Etelka-élmény elmúlása után elmaradnak e szubjektív hangú levelek. A zárkózottság viselkedésére is jellemző volt. Toldy azt írja róla, hogy Vörösmartyt „csodálni sokkal könnyebb, mint szeretni”, hogy doktorrá avatásán „characteri nagysága és magassága még egy szíves szót sem hagyja mondani”.³ Ha beszámítjuk is e sorokba korábbi (még említendő) vitájukat, tartózkodó magatartása, a fesztelenségnek, a közvetlenségnek a hiánya mindenképpen kitűnik e tudósításból. Gyulai is azt írja róla, hogy az emberek között visszafogott volt, „elfogult” és „merev”.⁴ A személyesség hiányát költészete elemzői is észlelték. Lírájából hiányzik a közvetlen egyéni, írta róla Horváth János és Szauder József,⁵ monográfusa, Tóth Dezső szerint szubjektív mondanivalóját inkább a tárgyias, a zsáner versekbe (*Tót deák dala*, *A szegény asszony könyve*) rejtette.⁶

Hiányoljuk – különösen a másik két nagy levelezés, s főként a Kölcseyé mellett – a barátság élményéről, a barátságban az egymás formálásáról s a maguk formálódásáról szóló dokumentumokat. Vörösmarty baráti levelei leginkább a művek készülésének lecsupasztott tényeiről szólnak, az életmód változásairól, családi eseményekről, a címmel töltött órák rövid emlegeté-

séről, s mint látni fogjuk, leggyakrabban a levelek tréfás vagy szemrehányó sürgetéséből, a költő részéről pedig a mentegetőzésről. 1828 előtt bensőséges leveleket főként Stettnernek ír sorsáról, Etelkáról; baráti kapcsolatukról azonban nem. Élete végéig tartó, meghitt, családi barátság fűzte Deákhoz. Vele – Gyulai szerint – 1824-ben ismerkedett meg Pesten;⁷ azonnal összebarátkoztak, megindult a levelezés közöttük, kezdetüket vették a találkozások Kehidán vagy a fővárosban. Nyilván az életmód változása is oka a baráti levelezés meg-megszakadásának. Arra gondolhatunk, hogy Vörösmarty a vidéki birtokhoz kötött, gazdálkodásból élő író társaitól eltérően a korabeli értelmiség szabad életformáját élte. Patvaristáskodása idején gyakran volt együtt a környéken (Bonyhádon, Pincehelyen) élő barátaival; Teslér Lászlóval, Egyed Antallal. Később, új életformájában ő és barátai gyakran utaztak egymáshoz (Deák például ügyeit intézni a fővárosba), arról nem is szólva, hogy Stettner Pesten ügyvéd, Bajzával, Toldyval napi, munkatársi kapcsolatban állt. A levelezés tehát a barátságok fenntartásában nem volt olyan mértékig létszükséglet, mint például Kazinczynál (Vörösmartynál az Erdélyben élő Fábián, majd Wesselényi kivételével), a baráti eszmecsere, a kölcsönös megbecsülés és rokonszenv, a kapcsolatok tudatosítása a személyes találkozások közvetlenségében adatott meg számukra. Csakhogy van ellenpéldánk: a Szemerével gyakran együtt időző Kölcsey, aki meghitt, vallomásos leveleket írt barátságukról is. Vörösmartynál a „tisztá barátság szent szavát” különben Deák is hiányolta (18/31) – úgy látszik, hogy a gyakori együttlét mellett is volt, lett volna igény az ő levelezésében is a formáltabb, az emelkedett hangú barátság-nyilatkozatokra.

Visszafogottak Vörösmarty Csajághy Laurához írott levelei is, kevés kivétellel. „Eddig zárkózott kebellem türtem szenvedéseimet,” írta 1843-ban menyasszonyának, „elhagyván suhanni gyér örömeimet, mert nem oszthattam meg részvevő kebellem”. A levél valóban érzéseiről szól (18/138–140; részletes elemzésre méltóan parafrázisa *A merengőhöz* című versnek). Ez az írás azonban eltér családi levelei többségétől. Házasságuk ideje alatt Vörösmarty sokszor volt távol övéitől, ekkor is sokat utazott. Feleségéhez írott levelei az aggódásról, a szeretett lények hiányáról szólnak, olyanféle sorokban, amelyek nem igen különböznek a kor konvencionális családi erényeit, érzelmi világát idéző irományoktól. „Olly különösen vagyok nélküled, mintha valami hibáznék belőlem” (18/143); „Kedves kis Csókám! vigyázz magadra ’s kis gyermekeinkre” (18/162); „adja isten, hogy csak egy kis árnyékos kertet mondhassak magaménak, hol veletek együtt időzhetem” (18/196). Szó esik aztán a korabeli értelmiségi családfő igencsak hétköznapi gondjairól, a drága lakberről, fűtésről, borok kéréséről (igen sokszor), kölcsönökről, betegségekről, gyógyszerekről (18/79, 131, 171, 66, 67, 72 stb.). S olvashatunk a családi élet kényelmetlenségéről, a lakást betöltő vendégseregről, a megzavart nyugalomról: „haza érkezvén házamat annyira tömve ’s feldúlva talál-

tam, hogy nem férhettem tollhoz, de kedvem sem igen volt káromkodás nélkül még beszélni is” (18/198). Méltatlan, kicsinyes anyagi gondok tényszerű dokumentumai sorakoznak itt, jóformán személytelenül jelezve a pesti értelmiségi lét árnyoldalait, legfeljebb a bosszús kifakadásban halljuk egyéni hangját. Személyesebb, tragikusabb változatokat 1849 utáni leveleiben találunk. A feleségéhez küldött sorokban helyzetéről számol be röviden, majd (kényszerűen) főként kéréseket, elintézendő ügyeket sorol; a szubjektív hang egy-egy részletben fakad fel belőle, az aggodalom mellett az önvád, a tehetetlen bánat: „megvallom, sokszor fáj a lelkemnek, hogy ott hagytalak, kitéve annyi aggodalom és nyugtalanságnak” (18/216). S most leveleibe is bekerülnek „vörösmartyas” sorok,⁸ a „tört szív” érzései, az óhajtott, a legalább emlékezetben felidézett kedvesek helyett a „dúlt” képzelet látomásai: „Hidd el kedvesem, nem mertem rátok gondolni: dúlt arcot és torz alakot láttam: annyira borúsak, setétek voltak környezetem. A’ képzelődés, mely az emlékezet erejével vissza idézi a kedves alakokat, kifáradt ’s olyanná lett mint egy tört tükör.” (18/221.) Úgy látszik, Vörösmarty csak e szélsőséges, tragikus helyzetben volt képes arra, hogy levélben is feltárja lelkiállapotát, a költészete szintjére emelt szuggesztív képi közlésmóddal. 1854-ben írja Tóth Lőrincnek: „Adósság, tehetetlenség, sánta remény, hidd el, alig nevezhető életnek. Itt a’ lelki erő oszlop, mellyről elpusztult a’ híd.” (18/251.)

Már korai leveleiben, útleírásaiban, s még inkább az írás problémáiról szólókban feltűnt, hogy személyesebb hangja, véleménye leginkább az ironia, önironia leplezettségében szólalt meg, ítéleteiben olykor nagyon is élesen. Emberekről, íróársakról kíméletlenül nyilatkozott (Kazinczy kiöregedett az írásból; Czinke jobban tenné, ha hallgatna; amit publikál, az csak „nevetség s bosszankodás tárgya” – 17/73, 86). Legepésebben Toldyról, Toldyhoz ír egy hozzá küldött levélben. Bülbülnék szólítja (Toldy választotta egyik közleménye alá álnévként a csalogányt jelentő nevet), „mézes szájú, vastag kis madár maga, kit a’ kegyek simára szoptak, s felöltöztettek szürke köpönyegbe”, amelynek „két három, s több színe is van, mint az idő magával hozza” (17/171–172). Kivehetőleg, s tudomásunk szerint Vörösmarty egy szerkesztői eljárása áll a háttérben (Bajza egy vitacikkét megcsonkítva közölte, s ezt Toldy nehezményezte), ám a hangsúly az ironikus jellemképen van. Szélsőségesen degradált tulajdonságokat sorol: Toldy sikerei mögött a túlzott simulékonyságot, hízelkedést, kétszínűséget, illetve köpönyegforgatást; másutt meg kifigurázza a híres emberek társaságának keresését. Toldy megírta neki, hogy németországi utazása során Tieck ebédre invitálta – Vörösmarty az esemény fonákjait sorolja és csúfolja, azt, hogy a „tik” mit jelent magyarul, s csodálja, hogy a német író „olgy étkessel mint maga, meg mert ebédelni” (17/241). Kapcsolatuk aztán rendeződött, de ez mit sem változtat azon, hogy Vörösmarty a közeli munkatárs és szövetséges magatartásáról vitriolos tollal ugyancsak egyoldalú, negatív képet rajzol, az indulatokat is szabadjá-

ra engedve ítélkezik, ironikus túlzással, az objektivitás, a mérlegelés igénye nélkül.

Meg kell hagyni, hogy magáról sem szól kíméletesebben, emelkedetesebben, sokoldalúbban. Sanyarú anyagi helyzetében „gatyakötésig ‘s e’ felett” áll az adósságban (18/131), „sorvadásos zsebeiből” húzzák ki a drága lakbért (18/187), helyzete leírásában inkább a rikító színeket keresi, ahelyett, hogy az ezért vállalt áldozatra, magasztos céljaira hivatkoznék. Ám a magáról, s főként az alkotásról szóló sorok egyoldalú, önironikus lefokozásában látni véljük állapota hátterét, forrását. Szinte megdöbbenő, milyen trivialitásig ereszkedve tud írni saját munkásságáról: „muzsám még csak ama’ Varga inashoz hasonlítható, ki gazdájának bort vivén azt mindenek’ láttára al nyilatából bekénfüstöli, hogy eczetté ne váljék. Dixi.” Fábiánnak szól e levél (17/255), éppúgy, mint egy másik, amelyben az Egerből küld mutatót, a hozzáfűzött sorok egyaránt érthetők művére és levelére. A versidézet után ezt olvassuk: „Azonban ez talán már sok is ‘s hidd el nem írnék többet, de mivel tollam teli van, csak kiírom belőle az írt, feketét fehérre, hogy legalább kezem szennyét lássad. Ne keress gyöngyöt ezen soraimban, mert akkor te vak tyúk én szemét domb lennék; hanem olvasd őket, mint az üdvözlégyszáju vén dada olvasóját, mellyen a’ mint vásott gombjait mormogva eregeti, közben egyebet is ereszt, ‘s szintúgy elmondja munkátlanságára a’ veszett fenét, mintha nem is ő volna, tudni illik, a’ ki imádkozik.” (17/191.) Az elhivatottság önérzete, munkássága művészi és erkölcsi értéktudata helyett mind az alkotásban, mind a befogadásban az analízis metaforáig sülyesztett, negatív képet ad, kívülről nézve, érzelmi színezettől mentes, szélsőséges ítéletekkel. Nem láthatjuk másnak, mint az önmagával való végletes elégedetlenségnek. A romantikus költő a tökéletességet, a teljességet célzó törekvése kudarcait éli meg, a teremtményi akarat tehetetlenségét, eredménytelenségét, romantikus öniróniával. Keserűségét csak fokozza, hogy a befogadást is e szinten képzeleli el, így mind a mű, mind annak hatása a szó szorosabb értelmében alulmúlja alkotói törekvéseit. Mélységes csüggedést, elfojtott dühöt árulnak el e nyilatkozatok, különösen azért, mert a levelekben önálló, elszigetelt közlésként olvashatók. Arra gondolunk, hogy a költői munkáira is jellemző romantikus irónia és önirónia – mondjuk a *Csongor és Tündétől* a különféle verseken át az *Előszóig* – szervesen épül a művekbe, egy-egy alkotásba vagy az összetartozó versek sorozatába (így máig elemzésre váró epigrammáiba); itt megvolt a művészi lehetőség a végletek, az ellentétek szorosabb egymásra utalására, artistikus egységük megteremtésére (például *Csongor és Balga* együttesében).⁹ A levél azonban Vörösmarty számára nem az alkotói megnyilatkozások műfaja, láthatólag nem volt nála irodalmi rangja sem, inkább amolyan „szabad” írásműként kezelte, de a rá jellemző sajátságokkal, problémákkal.

Ne vonjunk le azonban gyors következtetést, ne mondjuk ki, hogy számára a levél már a modern értelemben vett, kötetlen műfaj. Fel kell idéznünk a

korabeli nézeteket, szabályokat a levélről, szembesítve a költő nyilatkozataival, s változatos levélírói gyakorlatával. Tudnunk kell, hogy a XIX. század elején még érvényesek a műfajban a retorikai előírások, Vörösmarty ezt az iskolai oktatásban ismerte meg.¹⁰ Nyomait főként hivatalos leveleiben látjuk: ilyen volt az Akadémia vezetőségéhez, a Széchenyihez intézett (már említett) két levél. Az utóbbi, tanulmány értékű írásban valóban betartja a retorikai szabályokat: a témát megjelölő kezdésben, a tárgyalásban a bizonyítás érveket kifejtő, ellenvéleményeket szembesítő, tudatos szerkesztésében, a záróformula tanulságot, eszmét, irányt adó összegezésében. Tudnunk kell azonban azt is, hogy mind a retorikai előírásokban, mind a levelezésekben (Kazinczynál, Csokonainál) a Gellert-féle irány vált meghatározóvá: a természetes, a közvetlen hang, az oldottság – de még a retorikai alakítottságon, igényeken belül.¹¹ Ez azt jelentette, hogy elvárták a rendezett felépítést (a bevezető és a záróformulák között a kifejtés, a bizonyítások meghatározott alakzatait); a szónoklatban előírt legfőbb erényeket: a pontosságot, a világosságot, az emelkedettséget; a megengedett természetességen belül pedig a művelt társalgás szintjét az igényes, a köznapit mellőző szókinctől kezdve a stílus választékosságáig. Bitnitz levelező könyvében például a „bizodalmas” levelekről írva hangsúlyozza ugyan az érzelmek nyíltságát; a „mulattató” levelekben megengedi a „szeszélyt”, az elmésséget, de mindkét fajtájánál figyelmeztet a szónoklattani fegyelmezettség követelményeire: nem lehet érzelgős, túlzó vagy köznap, világosság és mélység jellemezze.¹²

Láttuk, hogy az érzelmek nyílt, intenzív kifejezése nem vagy csak nagyon ritkán jellemző Vörösmarty leveleire, vallomást, bensőséges rajzot lelkiállapotáról, érzelmeiről igen kevésszer írt (ha többször, és nem küldte el vagy elégette őket, az legalább ennyire jellemző). De nem problémátlan számára a megengedett természetesség, a „társalgás” stílusa sem. Deák azt írja, hogy „barátok között a’ levelezés a’ szíves beszélgetésnek pótolója”, oly mértékig, hogy a kötetlen szóbeliséget követve lehet akár „üres levelet” is papírra vetni (17/204). Vörösmartynál olvashatjuk ugyan, hogy „nem keresem a szavakat, leírom, a’ mint tollamra jönnek” (17/95), de ugyanakkor elégedetlen e „beszélgetős” formával: „én most úgy írom ezen levelet, mintha veled beszélgetnék, sokat elhagyok mit elmondani, ’s elmondok a’ mit elhagyni kellene” – írja Újfalvy Sándornak 1850-ben. Hozzáfűzhetjük, hogy ekkor az elhallgatás, a nem helyénvaló, az esetleg veszélyes kibeszélés (bujdosásáról, terveiről, gondolatairól) nyilván kényes helyzetére is utal. Ám a fenti mondat, az egyéb családi beszámolók közé iktatva, mindenképpen vonatkozik az egész levél elégedetlenül nézett formátlanságára, s arra, hogy a kétféle közlés között nem találta meg a számára elfogadható áthidalást (18/230–231). Joggal gondolhatunk erre, mert a társalgási, oldottabb, „természetes” formát már korábban sem vállalta problémátlanul. 1826-ban Stettnernek ír egy (nála ritka) hosszú levelet, melyben helyesírási vita, a maga és a mások versei,

róluk alkotott vélemények, beszámolók különféle eseményekről váltogatják egymást, majd hozzáfűzi: „Szinte irtózom, ha végig nézem ezt a’ rendetlen levelet; de nem tudom, mi hajt, olly türelmetlen vagyok, hogy másképp nem írhatok” (17/127). De még ez sem amolyan összegezésféle, a gyors elköszönés előtt még Kölcsey-verseket másol ide – valóban „rendetlen” levél. A „türelmetlenség” pedig nem csupán pillanatnyi állapotát jelzi, hanem inkább a műfajjal kapcsolatos idegenkedését, mert bármennyire elégedetlen is az általa megvalósított formával, rendezni sincs kedve, ereje – úgy látszik, a levél számára kívül esik a kidolgozásra érdemes írások körén. Találunk még számos, hasonló példát a meglévő gyűjteményben, de nyilván több is lehetett, különösen a Fábíánhoz, Deákhoz írottak között. Deák 1827-ben tréfás feddéssel kezdi levelét: „Alig ha az *epistolae obscurorum virorum* sokat nem forog kezeidben; mert egy idő óta leveleid szint olly zavartak, olly homályosak, mint azoké... némelly leveleidben nem sokkal jobb az öszve függés, mint a’ kadarka lével jól lakott Göcseji parasztnak okoskodásában” (17/183). A kifordított leveleskönyv-cím is ékesen tanúskodik arról, hogy Vörösmarty mit sem törődött a rögzített, betartandó előírásokkal, a rend, a kifejtés, a világosság követelményeivel; mint maga mondta, nem volt türelme hozzá. Érthető tehát, hogy mind a rendezett, mind a „természetes” formák helyett a rövid, a legszükségesebb mondanivalókat sorakoztató levél a leggyakoribb nála: „több rövid levelet írtál életedben, mint hosszút” – olvassuk Fábíánál (17/195).

Gyakoriságuk (különösen 1828 után) voltaképpen nem szorul bizonyításra – elég a kritikai kiadás 18. kötetének lapjait pergetnünk. Megjegyzendő viszont, hogy e kurta írásokat barátai részéről többnyire szemrehányás követi, a maga részéről pedig mentegetőzés. Az előbbiek forrása nyilván és elsősorban a szeretetteljes, a ki nem elégített érdeklődés; maga pedig fáradtságra, betegségekre, sürgető körülményekre hivatkozik (17/172, 18/72, 219, 248, 255). Ám mindezen érthető, emberi indokai mellett is világos, hogy maga is tudatában van a kifejtés hiányának levelei bizonyos szabálytalanságának. A rövidre zárt mondanivaló meghatározza a megnyilatkozás formáját, a beszédmódot. Ilyenféle levelei elején azonnal a tárgyra tér: „Röviden csak arra kérlek, hogy Bajza munkáját semmi esetre Pesten ne nyomassátok” (17/287); „Titoknokunk másod tartománybiztos lett” – írja Döbrenteiről (18/67); „Ha meg vannak véve a’ kért könyvek, ez alkalommal elküldhetnéd” (18/108); „Hallod-e György barátom, én Pápára készülök” (18/170) stb. A tény, a hír, a kérés tömörített leírását aztán leggyakrabban néhány soros toldalék követi, nem taglalás, nem magyarázatok vagy leírások. Karakteres példát nyújtanak a pesti árvíz idején írott levelei. Vörösmarty szállása ekkor veszélyeztetetté vált, átmenetileg beköltözött a távol levő Fáy András házába. Pontosan, szinte naponta tudósítja őt az épület állapotáról, az eseményekről (18/105, 106, 107, 108). Megírja, hogy hol, melyik falon jelentkeztek repedé-

sek; melyik, biztonságosabb szobába vitte át ezüstjeit; miként próbálták kiszivattyúzni a vizet a pincéből, s hogyan folyt az vissza. Tényeket sorakoztató levelek ezek, a látvány, a menekülők keltette lelkiállapot, személyes élményei nélkül. A felsorolt, különböző tárgyú rövid levelek eklatáns példákat adnak ahhoz, hogy megállapítsuk e műfajban a Vörösmartyra általában is jellemző megnyilatkozást: a közlést, amely a már vizsgált, különféle diskurzusokban, különféle tárgyakkal is jellemző volt. Jelenti ez a referenciális jelleg meghatározó voltát, jelenti az erős válogatást, a legfontosabb események, állapotok rögzítését, jelenti a körülírás nélküli, tömör megnevezést, s ha egyáltalán sor kerül rá, megélésük kevés szavú, közvetlen kimondását vagy annak csak jelzését. Jelentésgazdag költészete mellett feltűnő a dimenzionáltság hiánya. Mint láttuk, leginkább az életforma szociológiai hátterének adalékai találhatók meg leírásaiban; visszafogott a fantázia; hiányzik a filozófiai, metafizikai irányultság. Nem mondhatjuk, hogy ez a műfaj sajátosságából fakad, hiszen van a kortársak között jellemző ellenpéldánk: Kölcsey levelezése.

Vörösmarty legtöbbször valóban úgy írt, „a’ mint tollamra jönnek” a szavak, ahogy a helyzetek, kényszerek ösztönözték, lehetőleg röviden, a közlésre szorítkozva. Mint láttuk, a költészetére is jellemző ironia, önironia belefért e szabad formába, de az egyszeri alkalom megnyilatkozásaként éppen kötetlenségük, stílári szelsőségeik, erősen lefokozó önképük révén ki is válnak munkássága köréből. Annak is van nyoma, hogy olykor kínlódva kereste, s nem találta a megfelelő „gondolatot”, „szót”, olyannyira, hogy inkább félretolta a levélírást. 1845-ben a nagyra becsült, a nagyon szeretett baráttól, Wesselényitől kér elnézést hosszú hallgatásáért: „De e’ részben mentességem is van: nem találtam el a’ szót, nem volt gondolatom elég méltó hozzád ’s hozzám, melyet annyi balgaság után olly visszás körülményekben szavakba foglaljak. Hallgattam; mert imádkoznom késő, káromkodnom sikertelen” – írja (18/160), tanúskodva arról, hogy élt benne az igény a magához, a címzetthez, a műfajhoz illő levélforma iránt, csak éppen megvalósítani nem tudta. Ez után ugyanis nem a levél következik itt, hanem szokása szerint közlés és kérés: megszületett második fia, Wesselényit kéri keresztapának, majd címek nélkül említi folytatódó munkáit, jelzi barátja hiányát.

Összegezeként elmondhatjuk, hogy Vörösmarty számára nagyon is problematikus műfaj volt a levél. Nyilvánosság funkciójú levelei illeszkedtek leginkább kora elvárásaihoz; magánleveleiben bonyolultabb a helyzet. Literátorként tisztelte az írást, ismerte a levelezések szabályait, értékét, olvasta megnyerő példáit, s élt benne is a magához illő megnyilatkozás igénye. Alkati zárkózottsága, kritikus, ironikus szemlélete és önszemlélete, körülményei, megvallott türelmetlensége inkább a szabad, a modernebb típusú forma művelésére indította, ám ez, mint önbíráló, mentegetőző nyilatkozataiból kitűnt, nem elégítette ki. Vörösmarty „nem értett a levélíró mesterséghez” – írta róla Gyulai.¹³ Vagyis nem találta meg a kor és a maga kívánalmainak megfelelő,

szabadsággal-alakítottsággal, természetességgel-stiláris igényességgel ötvözött saját műfaját itt (ahogyan például Kazinczy megtalálta). Így érthető, hogy rossz, rest levélíró volt, nem érezte magáénak a műfajt. Fábián hosszú várakozás után többszörösen kérve kéri, hogy ha már levelet nem is ír, legalább tudassa, hogy él (17/257, 260, 266); Deák jelzi, hogy „talán már két esztendeje is van”, mióta nem írt, hogy csak a lapokból tud létezéséről (17/257, 18/30). Maga is tudatában van vétkeinek, kertelés nélkül vallja be általános ódzkodását a műfajtól. Utazásról tért haza, számol be Fábiánnak: „Most már nyugott ember vagyok, 's talán bírok annyi erővel, hogy egy levelet megírjak; mert nem képzelheted azt az erőlködést, mellybe nekem egy levélírás kerül” (17/234). Az „erőlködés” itt a mátrai úti beszámolóhoz szükségeltetnének, egy hosszabb, látványokról, élményeiről, netalán lelkiállapotáról szóló levelet kellene papírra vetnie. Ez azonban, éppúgy, mint a másik említett erdélyi úti beszámolója az anekdotákat válogató eseményekkel, a hozzájuk igazított tréfás, ironikus hanggal inkább amolyan tárcaféle, s nem egy barátnak szóló, bensőséges, személyes beszámoló. Voltaképpen enyhén szólunk, ha azt mondjuk, hogy Vörösmarty nem szeretett levelet írni. Maga ugyanis, nekifohászkodva a második úti tudósításnak, kertelés nélkül, ugyancsak egyértelműen summáz: „a levél írás barátom, irtóztató dolog!” (18/69).

Láttunk persze ellenpéldákat nála is: kedvvel írt, vallomások megnyilatkozásokat, „vörösmartyas” részleteket, illetve gonddal, közéleti felelősséggel, öntudattal formált leveleket, az ironia és az önironia mögé rejtett személyeséget a szabad formában. Vagyis azt, hogy levelezése a személyiség, a műfaj öntörvényűségével formálódott rá jellemzővé, s ezen belül változatossá. Mi pedig csak azt tehetjük, hogy különféleségével, szélsőséges műfaji változataival, hiányérzeteinkkel is szembesítve tekintjük életműve sajátos részének.

1 FRIED István, *A levélíró Kölcsey Ferenc*, ItK, 1991, 311–317.; NÉMETH G. Béla, *Kölcsey levelezésének néhány irányzati és jellemrajzi vonása* = Uő, *Létharc és nemzetiség*, Bp., 1976, 518–534.; SZABÓ G. Zoltán, *Kölcsey Ferenc levelezése, Válogatás*, Bp., 1990. Utószó, 303–305. – Itt szeretném megjegyezni, hogy a jegyzetelésben csak a legszükségesebb jelzésekre szorítkoztam: elhagytam például a romantikus ironiáról szóló gazdag irodalom felsorolását; a Vörösmarty-irodalomból csak azokat a tanulmányokat említem, amelyekre közvetlenül hivatkozom.

2 VÖRÖSMARTY Mihály *Összes Művei*, *Vörösmarty Mihály levelezése*, Bp., 1965, Krit. kiad., 17–18. kötet, sajtó alá rend. BRISITS Fri-

gyes. A továbbiakban is e kiadás kötet- és lap-számait jelzem.

3 Bajza József és Toldy Ferenc *levelezése*, Bp., 1969, 465. sajtó alá rend. OLTVÁNYI Ambrus.

4 GYULAI Pál, *Vörösmarty életrajza* = *Vörösmarty Minden Munkái*, Bp., 1864, CXI. Rendezte és jegyzetekkel kísérte GYULAI Pál.

5 HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., 1980, 291–292.; SZAU-
DER József, *Vörösmarty pályája* = Uő, *A romantika útján*, Bp., 1961, 313.

6 TÓTH Dezső, *Vörösmarty Mihály*, Bp., 1957, 440., 453.

7 GYULAI, LXXV.

8 T. ERDÉLYI Ilona több, ekkori verseivel összhangzó részletet emel ki levelezésében,

Uő, *Sorsok és pályák az 1849 utáni írói levelek tükrében = Levél, író, irodalom. A levéltudomány történetéről és elméletéről*, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 2000, 87–88., szerk. KICZENKÓ Judit és THÍMÁR Attila.

9 Jellemző különben, hogy amikor önmagán kívül, költészetében közvetlenül vallana a hazáért vállalt munkássága elégtelenségéről, a mélyen személyes önvádból csak töredék készült el: „Ha gondolkodok reád, én / Nemzetem, / Hogy egykor sírba szállok /

magamtól kétségbeesve / kérdezem, mit tetél. [Ha gondolkodok reád...] 1846.

10 Ilyen tankönyv volt GRIGELY József, *Institutiones oratoriae in usum gymnasiorum regni Hungariae et adnexarum provinciarum*, Budae, 1817.

11 A levél műfaj irodalmáról, Gellert irányáról bővebben írtam másutt: MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, Bp., 1994, 13–22., 115–116.

12 BITNITZ Lajos, *A' magyar nyelvbeli előadás tudománya*, Pest, 1827, 289–290.

13 GYULAI, LXXIX.

„Ki egy szavával híva létre mindent...”
(Az ember tragédiája kelet-közép-európai kontextusa)

„...az eszme nem csupán téma és anyag, hanem maga a hímzés és bűvölet. Ebben az értelemben azt lehet mondani: Madách költeménye az egyetlen igazában filozófiai költemény a világirodalomban. Goethe és mások verseiben a filozofikum csak eszköz, és nem cél: az eszme csak szereny szolgálja színeknek, érzéseknek. Madáchnál színek, érzések szolgálják az Eszmét.”

(Babits Mihály)¹

Az *ember tragédiája* első színében az Úr és Lucifer szópárbájában figyelmesek lehettünk arra az „emblematisztikus”² kifejezésre, amely a világot a romantizálással otthonossá, azaz – ha meghatározhatóvá nem is, legalább – értelmezhetővé tenni kívánó költészeti szöveg révén kapott polgárjogot, és amely ezen keresztül Madách Imrének a romantikus önreflexióhoz (romantikus iróniához?) való viszonyára enged következtetni. Hiszen már a művet bevezető *Angyalok kara* parafrázisát adja a logosz, a szó, az „Ige” elsőbbségét hirdető kijelentésnek: „Ki egy szavával híva létre mindent”; mely ünneplő sorban legalább három tényező válik perdöntően fontossá. A szó szerepéről lesz még alkalom viszonylag bővebben értekezni; a „létre hív” az én felfogásomban azon túl, hogy a teremtés jelentéskörébe tartozik, annak szinte szinonimája, a lét, az egzisztencia megszületett lehetőségeire éppen úgy céloz, mint a lét világszerűségére – vele szemben egyként ott meredezik a lét előtti állapot meg a vég, mely utóbbi immár nem a szónak, hanem az Úr pillantásának a függvénye. A „minden” pedig a lét, az egzisztencia följebb említett nagy lehetősége, nevezetesen az egzisztencia megvalósulása és további önmegvalósítása. A szó, amelyből „intő szózat” válhat, amely figyelmeztet és éltet, immár világot kormányzó eszköz: a rendzavarból rendet formál, midőn az Úr kimondja. Hasonlóképpen zeng hozsánnát Gábor arkangyal, az Úr szava *Eszméjének* formát öltése, amely a *tér* megjelenését eredményezve, valójában kijelölte a kört, amelyben a lét, az egzisztencia alakot kaphat, hogy az *Erő* és a *Jóság* segítségével ennek a *létalak*nak valamennyi „dimenzió”-ja része lehessen a világ további sorsában. – Mellékesen jegyzem meg, hogy a nagyon goetheinek ható első szín egyszerre gondolja újra a *Faust* első részének hasonló (célzatú) jelenetét, és öleli emlékezetébe a (középkori) moralitások eljáráását, midőn a külső formát tekintve a goethei szereplők hanghordozását idézi, a belső tartalmat tekintve azonban a logosz hatalmát és ősi voltát látszik

hangsúlyozni, mintegy a János evangéliuma szellemében („...Isten vala az ige. [...] Minden ő általa lett, és nála nélkül semmi sem lett, ami lett.”) Mind-ezeket megfontolva érzem az eddigieknél jobban kiemelendőnek az Úr Lucifernek tett szemrehányását: „Dicséretemre nem találsz-e szót”, valamint Lucifernek a kiigazítás igényével adott, a szavakat (és a szót általában) a maga módján értelmező replikáját: „Dicsőségedre írtál költeményt.” Dicséret-dicsőség, illetőleg az egyes szám első és második személyű birtokos személyrag, tovább a szó és a költemény konfrontálódik, egy a szó jelentésének egyértelműségében (ennek teremtő, létrehívó erejében) teljesen bizonyos beszédre ironikus felelet érkezik: ugyanannak a szónak egy más „állapotát”, alakját, látszólag teljesebb voltát, ennek következtében többféleképpen értelmezhető, változatával elbizonytalanító lehetőségét mutatja föl „a tagadás ősi szelleme”. Mégsem pusztá tagadásról van szó, a dicséret összegzése annak, ami az angyalok karától, a három arkangyaltól elhangzott, méghozzá szó által, és ezeknek a dicsérő szavaknak a folytatását várja az Úr Lucifertől. Aki viszont a *dicséretet* *dicsőséggé* alakítja át, amely korántsem a feltétlen elismerés jelentéstartalmával vagy netán objektivitásával rendelkezik – épp a birtokos névmások jelzik a személyességet. A „dicsér” Lucifernél az alábbi igei alakban tér vissza, szövegkörnyezete annak talmi voltát sugallja („Dicsér elégge e hitvány angysereg, / És illik is, hogy ők dicsérjenek”: az ige megfosztása attól a hangulattól, vonzáskörtől és világszerúségtől, melyet az Úr tulajdonít(tat) neki, Lucifer „beleérző” nyelvjátékának eredménye). A dicséret helyett tehát Lucifer a *dicsőséget* mutatja föl, amely több is, kevesebb is; ki hogyan értelmezi. A luciferi „hermeneutika” mind a dicséretben, mind a dicsőségben rejtkezhető esendőséget látszik hangsúlyozni, és az etimológiai-lag azonos töről való elágazást a következő színben a Lucifer megjelenését követő jelenségek változásai tanúsítják: a *dics* elborul, a *dics* kissé kitisztul, a *dics* elborul. S hogy mindez Luciferrel kapcsolatos, mintha azt igazolná, hogy hermeneutikája első megközelítésben nem alábbvaló az Úrénál, csak-hogy az égiek a (kissé naiv) jóakarát, a tagadás ősi szelleme meg a gyanú hermeneutikáját tudja a magáénak. A szóba vetett bizalommal szemben a szó változékonyságát, szinte tetszés szerint alakíthatóságát emeli ki Lucifer beszédmódja. Hasonlóképpen lesz a szóból költemény, amely a maga *értelmi* beállítódását mindvégig hangoztató Lucifer szájából nem éppen elismerés. Az egész mű folyamán törekszik arra, hogy a rajongásra, az érzelmi megközelítésre hajlamos Ádámot visszarángassa a maga prózájába, s aligha könyvelheti el győzelmének, hogy a haláltánc függelékében Éva a „Szerelem, költészet s ifjuság / Nemtője”-re hivatkozva „Fátyolát, palástját a sírba ejtve dicsőülten távozik”.³ A költészet és a *dics* egy származékának összetartozása a luciferi *értelmezés* igazságát erősen csökkenti, mint ahogy a záró jelenet angyalkórusa két ízben is él a *dics* újragondolt formáival, előbb a *dicsőt* magasztalja, majd szerénységre int, ám az Úr *dicsőségére* véghezvitt tett nemességé-

ben nem kételkedik. Ezt megkoronázandó Éva megint költészetté minősíti az angyalkórus intelmeit: „Ah! értem a dalt, hála Istenemnek!” Az értelmi művelet és a költészet összefűzése egyben újabb „rehabilitálása” a Lucifertől megvetőleg emlegetett költeménynek; Ádám ennél szerényebben – „Gyanítom én is, és fogom követni” – egyben arról is tanúskodik, hogy amit az űrjelenetben önmagának tudatosított, nem veszítheti el érvényét (s hogy a szóhasználat megint árulkodó, arra szinte már utalnom sem kell): „A cél megszünt a dicső csatának”. A dal jelentésének gyanítása a dicső, dicsőség újraértelmezésének lehetősége, immár kevéssé a gyanú, inkább a (naiv) jóakarát hermeneutikájának jegyében. Ádám visszatárlált létének kezdeteihez, de tapasztalatokkal terhelt, amelyek nemcsak a „vég”-re emlékeztetik szüntelen, de feltehetőleg arra is, hogy léte korántsem az ördög komédiája, hanem az ember tragédiája. S hogy visszatérjek a Bábistól vett mottóhoz, miszerint Madáché lenne a világirodalomban az egyetlen valóban *filozófiai költemény*, annyit mindenesetre megkockáztatok, hogy (egyetlenként vagy nem egyetlenként) ez erőteljesen hozzájárult a kelet-közép-európai (mindenekelőtt szlovák és szerb, részben cseh) befogadáshoz. Még akkor is, ha a feltűnően élénk recepció másik, az előbbivel egyenrangúnak vélt okául a romantika kelet-közép-európai élettörténetének sajátosságait nevezhetjük meg.⁴

A följbbsi „emblemikus” fejtegetésből kitetszhetett, hogy a *költeménynek*, a költészetnek mint világteremtő alkotásnak romantikus felfogása Madách művében is fölbukkan, és a szó (bibliai értelemben használt vagy a romantikus esztétika szerint értett) fölértékelése-fölértékelődése sem hiányzik *Az ember tragédiájából*. A romantika költészete (is) szívesen kölcsönzött a Bibliából, a mitológiából alakokat, fordulatokat, sőt: a költészet-vallás „megszerveződés”-ének folyamatában az eddig a szakralitás körébe tartozó fordulatok mintegy átemelődtek az egyáltalában nem szakrális poézisbe. A költő nem pusztán második teremtként funkcionál a zsarnoki Jupiter ellen lázadva, hanem a poéták önmagukat fölszabadítva, költő-demiurgoszként vívják harcukat a világ romantizálásáért, a progressive Universalpoesie-ért. És itt a poézissal teljesen egyenértékű az univerzalitás-idea, a kettő összefonódása, egymást fokozó lényege az általuk feltárt szó világszerűségében artikulálódik. S ha Madáchnál (bár Lucifer) költeménynek nevezi a világteremtést, az 1845-ben született *Luča mikrokozma*, a crnagorai püspökfejedelem Petar Petrović Njegoš magyarul *A mikrokozmosz fénye* című bölcséleti költeménye explicit költői tevékenységnek mondja a világ megteremtését, Istent költőként aposztrofálva:⁵

Szvemogući na tron szjedijaše,
Tajinsztvenom ukrašen porfirom,
Tvoriteljnom zanjat poezijom;

Titokzatos porfirral díszített
trónján ült a Mindenható isten,
elmerülve költői munkában;

Az isteni teremtetést esztétikai-ízlésbeli szempontok vezérlik, illetőleg beszéd/tett, ihlető is egyben, áthatja a benne érdekelt lényeket, akik ebben az áthatottságban maguk is alkotóvá lehetnek:

Plan nebeszah pred szobom gledaše
I preleszti pravilnoga vkusza.
Hiljade tih bozsijeh duhovah
Zanešeni njozi revnovahu;
Opiveni njenom poezijom
Po blijedom tumarahu szv’jetu
I sztvarahu razlicsne predmete.

Maga előtt az ég tervét látta,
pontos ízlés bűbájos varázsát.
Ezrei az égi szellemeknek
ihletetten versenyeztek véle,
s ittasúltan szent költészetétől
szerteszálltak az árnyékvilágba,
és alkottak mindenféle tárgyat.

Aligha lepődhetünk meg azon, hogy a *szlovónak*⁶ ebben a műben is emblematikus szerep jut. A tökéletes szó az Istené, *A mikrokozmosz fénye* ajánlásában Njegoš az emberi szó, így saját szava tökéletlenségére panaszkodik, nem is a *szlovóval* él, hanem a *narjecsijével*, míg a Teremtő mindenható szava („Szvemoguće szlovo sztvoritelja” – alliterációval hangsúlyozva) csupán a tökéletes nyelv,⁷ amelynek legfőbb megsejtése, de semmiképpen sem bírása lehet az ember osztályrésze. A költő azonban részesülhet az áldásban, az égtől megkaphatja az adományt, s ha (az eredeti szövegre hivatkozom) a *szlovo* kimondására csak a tökéletes nyelv tudója képes, legalább *dijalektje* az égi sugalmazásra vezethető vissza.

Zvanije je szvešteno poete,
Glasz je njegov neba vlojinije,
Lucsa szv’jetla rukovoditelj mu,
Dijalekt mu velicesztvo tvorca.

szent hivatást végez a poeta
hangja ha kél, azt az ég sugallja,
vezetője a csillagok fénye,
szólamlása teremtnk igéje.

A költői szó teremtnő ereje a költő-Istené, aki egy romantikus kozmogóniában a dantei és a miltoni Isten–Sátán-megjelenítéseket értelmezi át, mindvégig a kimondhatóság dilemmáitól gyötrődve. Talán kapcsolatba hozható Njegoš nyelvi univerzumának belső megosztottságával, kétféle, külön-külön funkciókat ellátó beszédmódok, terminológiák küzdelmével: az egyházi-tudós, „szakrális” és a népnyelvi változatok kizorítósdíjával, amely a korszerű szerb irodalmi nyelv megteremtésének folyamatát végigkísérte. Az avulóban levő, ám a szertartásokban uralkodó szlavenoszerb (orosz-szerb) és a népnyelvre alapított, Vuk Karadžić által kialakított modern nyelv egyszerre van jelen *A mikrokozmosz fényében*, más-más részletek megszólaltatásában szerephez jutva. A Vuk Karadžić nyelvújítását pártoló, Byront tanulmányozó, romantikus költő és egyúttal egyháza hagyományait őrző püspök a maga kétnyelvűségét látja viszont műve tükrében, a tökéletes nyelv keresése az ő számára nem elvont grammatikai stúdium, hanem személyesen megélt „dráma”.

Jóllehet, Madách Imre nem ismerte Njegoš művét, aligha hallott róla egyáltalában, számos ponton szembeszítható a két filozófiai költemény. Ezúttal a szakralitást romantikus bölcselletté formáló tevékenységet emeltem ki, amely egészen közvetlen nyelvi vonatkozásaival (a szó, a költészet fölértékelésével) a romantika pozícióit erősítette a nemzeti irodalomban, ám valahogy olyan módon, hogy az isteni szó elérhetetlenségét, teljes értésének kétséges voltát posztulálta. Ugyanekkor a teremtés esztétikai aktusként felfogása, „költeménnyé” válása, nem utolsósorban a reagálás a választott előszövegekre már talán túlmutatni látszik a magyar romantikán.

A kortárs kelet-közép-európai irodalmak közül csupán a lengyelben találkozzunk⁸ olyan jellegű „emberiségköltemények”-kel, mint amilyenek *Az ember tragédiája* vagy *A mikrokozmosz fénye*. Ezzel párhuzamosan több irodalomban a romantikus áttörést inkább magános alkotók hajtották végre, nemigen beszélhetünk romantikus mozgalomról. S ahol mégis, mint például a szlovák irodalomban, ott ez egyrészt az irodalmi nyelv megteremtésének gyakorlati feladataival kapcsolódott össze, másrészt működött az öncenzúra, amely például bizonyos műfajok és tónusok tilalmát eredményezte. Az a fajta irodalmi rendszerbeli teljesség, amely a XIX. század közepén mindenekelőtt a lengyel és a magyar irodalmat jellemezte, a szlovák és a szerb írókat arra készítette, hogy a XIX. század folyamán kíséreljék meg irodalmi rendszerük kiteljesítését. A *kettős irodalmiság*ként⁹ megnevezett jelenség azonban kisebb részben szerb–magyar, nagyobb részben szlovák–magyar (hasonlóképpen szlovén–német) irodalmi viszonylatokban jelezte, hogy például a kortárs európai, közelebről lengyel és magyar regényekkel egyenértékű anyanyelvi regény nehezkesebben alakult ki, mivel a szlovák és a szerb olvasók Jókai műveit részben eredetiben olvasták, részint fordításokban, és ezért nem mindenáron igényelték a romantikus regény szlovák vagy szerb megfelelőit. Ennek a szempontnak egy másik vetülete a világirodalmi tudatokban mutatkozó hasonlóság: a szerb és a szlovák irodalom világirodalmi tájékozódását legalábbis befolyásolta a magyar irodalom igyekezete egy az eddigieknél korszerűbb világirodalom-képnek fordítások révén történő kialakítására. A magyar irodalom ennek következtében több ízben világirodalmi irányok, beszédmódok közvetítőjéül szolgált. Mindenesetre megfontolandó, hogy még a XX. század elején is három magyar költő jelent meg szlovák és szerb költők tolmácsolásában: Arany, Petőfi és Madách. Úgy is fogalmazhatnánk kissé somlósan: Petőfi lírája, Arany kisepikája és *Az ember tragédiája*. A szlovák irodalomban a mindmáig legjelentősebb szlovák költőnek tartott Hviezdoslav adaptálta anyanyelvére a három magyar költő műveit, méghozzá abban az évtizedben, amikor a szlovák–magyar nemzetiségi ellentétek igen kiélezettek voltak,¹⁰ a szerb irodalomban az a Jovan Jovanović Zmaj, aki a szerb romantika költészetfelfogása felől tekintett a magyar irodalomra,¹¹ mintegy „klasszicizálta” a nemzeti romantikát, de ennek a klasszicizálásnak körébe szervesen

illesztette a magyar irodalomból készített fordításokat. Ezen a helyen szükséges tisztázni egy félreértést. Míg a szlovák irodalomban a romantika irodalomalapítása belső nehézségekbe (az említett öncenzúra bénító akciójába) ütközött, addig az 1847-es esztendőben Njegoš *Hegyek koszorúja* című műve és Branko Radičević verseskötete révén egyfelől a népnyelv irodalmi nyelvvé elfogadása, másfelől a romantika áttörése is megvalósult, Njegošból és Radičevićből hamarosan kanonizált szerző lett. Njegoš *A mikrokozmosz fényével* megalkotta azt a típusú filozófiai költeményt, amelyet más formában Madách hozott létre, de amelyhez hasonlót nem írtak a szlovák irodalomban. Ilyen módon differenciáltan és óvatosan kell értelmezni azt a tényt, hogy Hviezdoslav később, Zmaj előbb Madách fordítójává vált.¹² Természetesen a magyar irodalomtörténet és kritika értékelő munkáját sem lehet figyelmen kívül hagyni, mint ahogy *Az ember tragédiája* német fordítását sem. (A cseh Jaroslav Vrchlický például először németül olvasta és kedvelte meg Madách művét.) Azt, hogy a szlovák irodalom új műfajjal gazdagodott *Az ember tragédiája* fordításával, elfogadhatjuk. Valójában Njegoš 1845-ös filozófiai költeménye ellenére ezt mondhatjuk kisebb fenntartásokkal a szerb fordításról is. Ugyanis Njegoš műve nem színdarab formájú, és időközben Paulay Ede mérészsége következtében *Az ember tragédiájáról* kitetszett, hogy színpadi alkotásként is felfogható. *A mikrokozmosz fénye* nyelvi kettőssége nehéz olvasmánnyá tette a művet a szélesebb olvasóközönség előtt, emellett a *Hegyek koszorúja* mögött a háttérbe szorult, ez utóbbi időszerűbbnek vélt hazafias-történelmi tematikájához képest *A mikrokozmosz fénye* sátánlázas-története kissé elvontnak tetszhetett.

A külső és talán túlságosan is kézenfekvőnek látszó okok után nem árt továbbgondolnodunk *Az ember tragédiája* befogadása szlovák és szerb „sikertörténetén” (a XX. században aztán mindkét nyelven újabb átültetések készültek, neves költő-műfordítók munkájának eredményeképpen). Már csak azért is, mert a romantika fokozatos pervertálódásával az a fajta szó- és költészet-fölértékelődés, amely a romantika kiteljesedéséhez járult hozzá, egyre kevésbé mutatkozott produktívnak Európa-szerte, így a szlovák és a szerb irodalomban sem volt az. Zmaj tanúja volt a szerb romantika fokozatos elerőtlenedésének, s bár költészetével és magyar fordításaival még egyszer, utoljára fölmutatta az irányzat értékeit, nyelvileg inkább lezár egy folyamatot, mint megnyit egy újat. Másképpen fogalmazva: kétségtelenné teszi (Hviezdoslavhoz hasonlóan), hogy bizonyos utakon nem lehet továbbhaladni, az epigon „nemzeti romantika” elutasítása, destruálása teszi csupán lehetővé az európai irodalmakkal való nyelvi/terminológiai egyidejűség megvalósítását. (Valójában Madách sokat vitatott nyelvi korszerűségeinek/elavultságainak¹³ elemzése közben sem szabad elfelejteni, hogy az 1850-es esztendők magyar irodalma nem csupán a lírikus, balladaszerző és a *Dalías idők* időleges kudarcának Arany Jánosáé, hanem a „petőfieskedőké”, a

„kelmeiség” költő-képviselőié is, nem is szólva arról, hogy az értekező prózában Erdélyi János máig *kellő mélységben* nem tudatosított, értékelt kísérletéé a magyar bölcséleti műnyelv létrehozására!) Zmaj és Hviezdoslav Petőfi- és Arany-, ám mindenekelőtt Madách-átültetései talán olyan szempontú vizsgálatot is érdemelnének, hogy – miközben támaszkodtak a szlovák és a szerb romantika első nemzedékének nyelvi leleményeire – a nemzeti irodalomban meghonosítani próbáltak egy összetettebb, kevésbé konvencionális, ha úgy tetszik: szabálytalanabb nyelvhasználatot. Amiként Hviezdoslav és Zmaj elfordulni látszott a „hivatalos” szlovák és szerb irodalmi tájékozódástól, amely többé-kevésbé a magyar irodalom negligálásával, részben purizmussal jellemezhető, akként meggondolkodtató lehetne, hogy a magyar kritika a magyar irodalom még oly kanonizált műveinek nyelvi elemzésekor is jó darabig csödot mondott, mint a *Szigeti veszedelem*, a *Bánk bán* és *Az ember tragédiája*, nem is szólva arról a tanácsstalanságról, amelybe (más okokból) a *Csongor és Tünde* ütközött. Az említett művek közül *Az ember tragédiája* szinte programszerűen beszéd- és nyelvközpontú: minthogy kénytelen megjelteni, beszéltetni, vitahelyzetbe állítani az Urat (aki Madáchnál kevésbé „magános”, így messze nem oly romantikus hős, mint Njegošnál), az ő megszólalásai által hangozhat föl a tökéletes beszéd, szembeállítva a himnikus előadást és ezáltal a himnuszhoz illő magatartást elvető Luciferrel, aki e szerint a szereposztás szerint (bukott angyalként) a tökéletes beszédet el nem érő nyelven adhatja elő mondandóját, míg Ádámé és alakváltozataié lenne a nyelv „harmadik” fokozata, amely sem nem isteni, sem nem angyali, csupán csak emberi. S itt, ezen a ponton az ember(iség) katartikus) tragédiájának nevezhető, talán innen látható be, hogy a sokak által funkciótlannak vélt záró mondat valójában Ádám fölismerésének és megnyilatkozásának megerősítése, hitelesítése. Ádám profán nyelvén hirdeti meg a sziszifhoszi lét értelmességét (és talán boldogságát), amelyre az Úr szakrális választ ad:

A célt, tudom, még százszor el nem érem.
Mit sem tesz. A cél voltakép mi is?
A cél megszűnt a dicső csatának.
A cél halál, az élet küzdelem,
S az ember célja, a küzdés maga.

Az Úr intelmeiben helyesli a „tettűs élet”-et, egy idealizáló és idealizált lét lehetőségét csillantja föl, Évának, az „örök-Asszonyi”-nak tulajdonítva azt, amit a *Faust* II. részének Chorus mysticusa is neki tulajdonított – ha a költészetet önnön szimbólumaiba burkolja is („Alles Vergängliche / ist nur ein Gleichnis”) –, ám a záró mondat már egészen közvetlenül tanúskodik Ádám szava és hite mellett. Csakhogy az Ádámnál örök újrakezdésként artikulálódó meggyőződést a hit szakralitásába fordítja át, természetesen a maga szóhasználatát hangsúlyozva, mintegy kisajátítván Ádám főnevét, igei, felszólí-

tó módú formában emelve be azt a tökéletes nyelvbe.¹⁴ Ugyanakkor nyitva marad a végső intelem, a hit igéje; a szűkebbre szabható vallási/szakrális tartalom mellett az égi szóban, a költészetben, a tettdús életben való bizalom, mind-mind összetevője a záró mondat sugalmazásának: „Mondottam, ember, küzdj’ és bízva bízzál!” Ez a fajta nyitottság, rétegzettség teheti valóban tökéletessé az égi szót, nevezetesen az, hogy önmagára visszautalva önmagába foglalja bele az ember fölismerését is, föllelve azt a tökéletes formát (epigrammatikusát, szólássá, toposszá válhatót), amely egyszerre igenli a *nagy mű* befejezettségére vonatkozó, kezdeti formulát, és enged teret a tettdús emberi lét befejezhetetlenségének. (Mint ahogy a záró mondat két igéjének „folyamatos jelen”-e szintén tartalmazza ezt a lehetőséget.)

Nem tudhatjuk, és talán nem is nagyon lényeges, miszerint Zmaj és Hviezdoslav feltehetőleg alaposabban csak *Az ember tragédiáját* ismerte a Madách-életműből, és azt sem mondhatom teljes bizonyossággal: annak tudatában fordították-e le a chef d’oeuvre-t, hogy a *Mózes* a küzdés és bízva-bízás színműve, amelynek főhőse sem érheti el az Ígért földjét, nem léphet be a tökéletes nyelv által megjósolt, megteremtett tartományba. Az meg végképpen kétséges, hogy mennyire gondolták bele fordításukba Madách személyes sorsát, börtönfogságát, nem túl vidám magánéletét (kiváltképpen a forradalmakat és a férfi-nő kapcsolatot közvetlenül, ez utóbbit szinte a személyes tapasztalat tanulságaival megjelenítő színeket). Ami számomra bizonyosnak tetszik: a nyelv, különösképpen a tökéletes nyelv keresése – a mű és fordításai a tanúk – mindhármukat erősen foglalkoztatta. Már csak a romantikából érkező költői világteremtés prométheuszi aktusával vitatkozó sziszifhoszi léttapasztalat megfogalmazásának próbájaként is. A szerb romantika nyelvújítása/teremtése egyben a szakralitás nyelvvel való szembefordulás, az emberi nyelv emancipálása, költészetté fokozása. Ennek a folyamatnak végpontján alkotott, fordított Jovan Jovanović Zmaj. A szlovák romantika a biblikus cseh nyelvet és vallási/tudósi terminológiáját fölcserélte a közép-szlovák nyelvjárásra alapozott, eleinte ugyancsak póriasnak vélt, mindenesetre a laikus nyelvhasználat számára alkalmasabbnak hitt nyelvvel, melynek esztétikai kódexét a Štúr-iskola hamar megmerevítette, így az ifjú Hviezdoslavnak éppen az egyházi/didaktikus nyelv-/költészettelfogás ellenében kellett megformálnia a maga irodalomesztétikáját. Petőfi és Arany hivatkozási alapul szolgált bizonyos műfajok és tónusok anyanyelvi megszólaltatásának időszerűségére. *Az ember tragédiája* szlovák és szerb változata a nyelvteremtés utáni helyzetben született; akkor, amikor már kétségtelenné vált a népnyelvből kialakított irodalmi nyelv előnye a korábbi, egyházi jellegű nyelvvel szemben. Ugyanakkor még kétségek léteztek a XIX. századi, önön felszabadításán fáradozó egzisztencia megszólaltatásának lehetőségeiről. Annál is inkább, mivel a nyelvteremtés nemzedéke nyelvi (illem)kódexet alkotott, amelyet destruálva csak egy újabb nyelvteremtés nem bizonyult

zsákcúcnak. Ily módon határhelyzetben szemlélhetjük Zmajt és Hviezdoslavot; nekik nem irodalmi köznyelvet kellett kodifikálniuk, hanem olyan költői grammatikát konstruálni, amely elég hajlékonyan mutatkozott ahhoz, hogy rá alapozva a nemzeti és az egyéni fenyegetettség szótára megszerkeszthető legyen, ám ezen túl a tökéletes nyelv nemzeti/anyanyelvi változata is megépülhessen. Miközben Madách az *égi szó(zat)* emberi nyelvre fordíthatóságát, illetőleg az emberi nyelvnek az *égi szó(zat)*hoz való hozzájárulását, a lehetséges költői beszédnek ezeket az összetevőit az ember(iség)i sors lényegi tényezőjeként látatja, Zmaj és Hviezdoslav fordításaikkal hasonló kérdésföltevéseket illesztenek a nemzeti/anyanyelvi irodalmi rendszerbe. Ezek a kérdésföltevések nyelvi és műfaji természetűek, e fordítások éppen ezért mintegy kiegészítik az anyanyelvi/nemzeti irodalmi rendszert. Pusztán utalásszerűen: Jaroslav Vrchlický maga kísérletezett a francia romantikus poème d'humanité létrehozásával. Ebbe a kísérletsorozatba épül be a nyersfordítás, illetőleg František Brábek segítségével végül a legapróbb részletekig megismert Madách-mű, amelynek csehországi színházi pályafutásáról is szólhatunk a századforduló időszakában.¹⁵

Az *ember tragédiája* azok közé a magyar irodalmi alkotások közé tartozik, amelyek nemcsak a magyar irodalomban hoztak fordulatot, hanem a szomszédos irodalmak egyikében-másikában is. Jelentőségét mégsem a kapcsolattörténet felől hangsúlyozhatjuk. Talán jobban kellene tudatosítanunk azt, hogy szó- és költészet-központúságával a romantikus költészetet mintegy összeköti a következő, romantika utáni korszak irodalmával, akképpen *bölcséleti költemény*, hogy e jelzős szerkezet mindkét tagját (egyként) egy esztétikai világszemlélet, a világ esztétikai megragadása lényeges tényezőjének hirdeti.

1 BABITS Mihály, *Előszó Madáchhoz* (1923) = *Esszék, tanulmányok*, Bp., 1978, I, 742.

2 Az embléma fogalmáról: BERNÁTH Árpád, *Irodalmi művek értelmezésének kérdéséhez*, ItK, 1970, 213–221.; CSÜRI Károly, *Isméltés, narrativika, interpretáció*, Literatura, 1978, 3–4, 181–190.

3 A költészet és a fátyol motivikus összefüggései a *Faust*ban, egyáltalában Goethe költészetében szembetűnők. Hogy Madách Goethe líráját is jól ismerhette, arról korábban írtam: „...majd az élet korlátozza önmagát”. Az *ember tragédiája haláltáncjelenetének magyarázatához* = *Utak és tévutak Kelet-Közép-Európa irodalmaiban*, Bp., 1989, 147–160.

4 Nyelvi kompetencia híján nem foglalkozom a román párhuzamokkal, fordítással.

A magyar nyelvű Eminescu-szakirodalom elemzi a *Memento morit*, valamint Octavian Goga Madách-átültetését.

5 A két nyelvű Njegoš-kiadásból idézem az eredeti szöveget és Csuka Zoltánnak Hadrovics László által revideált fordítását: Petar Petrović NJEGOŠ: *Luča mikrokozma. A mikrokozmosz fénye*, Bp., 1982. A kérdéses helyeken az eredeti szövegre támaszkodom.

6 Csuka Zoltán hol szónak, többnyire Igének fordítja.

7 Itt és a továbbiakban Umberto ECO „lingua perfetta”-kutatásaira hivatkozom: *A tökéletes nyelv keresése*, ford. GÁL Judit, KELEMEN János, Bp., 1998.

8 Karel KREJČÍ, *Az ember tragédiája és Az emberiség eposza* = *Tanulmányok a cseh-*

szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok köréből, szerk. Zuzana ADAMOVIČ, Karol ROSENBAUM, SZIKLAY László, Bp., 1965, 239–263.

9 Rudolf Chmel terminusát szélesebb összefüggésbe helyezi: Dionýz ĎURIŠIN, *Medziliterárne spoločenstvo ako konkretizácia zákonitosti svetovej literatúry = Dejiny a literatúra v kontaktoch*, red. Eva TKÁČIKOVÁ [Bratislava, 1989], 95–97.

10 Erről az ellentmondásról: Rudolf CHMEL, *Dejiny v dejinách. K storočnici Slovenských pohľadov*, Bratislava, 1981, 50–51.

11 FRIED István, *Jovan Jovanović Zmaj – komparatistickai aspektusból = Utak és tévutak...*, 274–281.

12 Zmaj fordításának magyar visszhangja: Vasárnapi Újság, 1890, 26. szám. Zmaj is, Hviezdoslav is költői és fordítói életművük elismeréseképpen a Kisfaludy Társaság tagjaivá választottak. Hviezdoslav fordítása a Slovenské Pohľady 1907-es évfolyamában je-

lent meg. Nem foglalkozom a lengyel fordításokkal.

13 Nem ártana megfontolni Babits figyelmeztetését (i. m.): „A versek, amik nehézkesek voltak megírásuk napján, frissek ma, mintha tegnap keltek volna: mint némely sütemény, mely szárazon és keményen jön ki a sütőből, frissességet nyer az idő fürdejében.”

14 További töprenkedést érdemelne, hogy a „dicsőült”-en megjelenő Úr figyelmen kívül hagyja Ádám célképzetes beszédét, az idézett részben őt ízben mondja ki Ádám *cél* szót, egyszer a küzdelmet, egyszer a küzdelem. Az Úrhoz fordulva Ádám említi a küzdelem (főnévi forma újra), immár nem a célt.

15 KREJČÍ, i. m., továbbá: RÁKOS Péter, *Adalékok Az ember tragédiája csehországi visszhangjához*, It, 1956, 322–336.; Miloslava KNAPPOVÁ, *A magyar irodalom két népszerűsítője Csehországban (František Brábek és Gustav Narcis Mayerhoffer)* = 8. sz. jegyzetben i. m., 265–294.

Medgyesi Pál és prédikációi *Prédikatori magatartás a Rákócziak udvarában*

„Prophetáltam sok jó időkben-is,
örömmel és vigassággal de szomorukban
s' keservesekben sokkal többet” (1658)

I. Szerkesztési elv(ek)

1653-ban megjelenik egy, a kortársakra (is) mély hatást gyakorló prédikációs kötet *Hármas Jajj*¹ címmel. Szerzője nem a vidéki névtelenségből hirtelen kitörő prédikátor-író, hanem az I. Rákóczi György udvari papjaként, illetve a puritánus-ortodox harcok idején ismertté vált szerző, Medgyesi Pál. Immár nem a kortársak, hanem napjaink kutatója számára válhat kérdéssé, hogy az Angliát és Hollandiát megjárt, hatásos szónok hírében álló prédikátor itthoni munkásságát miért nem saját szerzésű beszédei kiadásával kezdi, miért várat több évig is ezekkel magára. Szerzőnk hatalmas, önálló és idegen nyelvből magyarra ültetett, teológiai és homiletikai munkásságát tekintve, indokoltnak tarthatnánk a prédikációk ilyen késői megjelenését, de a kegyes életre buzdító művekből már megismert Medgyesi esetében nem válaszolhatjuk meg ilyen egyszerűen a kérdésünket. A vallásos, a lelki élet megreformálását legfőbb teendőjének tekintő prédikátornak ismernie kellett a szószékről elhangzó szó tömegeket megindító hatását, illetve az írásban megszerkesztett szöveg erejét. Erre vall az is, hogy műveit többször sajtó alá rendezi, amivel a korban szokatlan eljárást követ, a második kiadással a különböző olvasói elvárásokhoz való igazodását mutatja, más-más olvasói táborra célozva meg. Már első monográfiája, Császár Károly észrevette: „Érdekes, hogy Medgyesi gyakran adott ki különnyomatokat. Ő az első nálunk, aki ilyet megtett; ezenkívül sajtó alá rendezett új műveket, kiadott régi könyveket s az irodalom számára megőrzött tisztos neveket (Vásárhelyi). Ilyen »külön szakasztás« a *Scala Coeli* a *Praxis Pietatis*-ből, *Rövid tanítás* a *Dialogus*-ból, az *Abba atya* a *Doce nos orare*-ből; prédikációinak nagy része is először egyenként, később többször összegyűjtve jelent meg.”² Ennek az eljárásnak, hogy szinte mindegyik művének megjelenését követte egy második, egyfajta szerzői tudatosságot sejtető kiadás, a prédikációk esetében különös súlya van. A különnyomatok és a kötetek viszonya itt más jellegű, mint egyéb – fordított vagy saját – írásai esetében. Mert míg ott a rész–egész viszonyát többnyire a könnyebb terjeszthetőség, a szélesebb rétegekhez való eljuttatás szándéka indo-

kolja, az egésznek a kiadása általában megelőzi a részét (a *Scala Coeli–Praxis Pietatis* kivétel, mert nem készült el a teljes fordítás), a prédikációk kötetekbe rendezése mögött más elv rejlik, már csak azért is, mert itt fordított a fenti viszony: a rész kiadása megelőzte az egészét.

Medgyesi nem írt vaskos prédikációs köteteket, mindössze húsz beszéde jelent meg nyomtatásban. Az 1653-ig megjelent művei, éppen tudós voltuk révén, inkább paptársakhoz, illetve a művelt írástudó rétegekhez szólhattak, mint az „egyszerű kösség”-hez. Nyomtatott prédikációiban már korábban, szóban elhangzott tanításait fejt ki, amelyek hatásosságát a többszörös nyilvánosságra hozással is megsokszorozza; írásban való terjesztésük a szóban kifejtett, alkalom és helyzet diktálta tanítások rendszerbe foglalását teszi lehetővé, különösen, ha a különnyomatok és az ezekből kinövő prédikációs kötetek felépítését figyeljük meg. Éppen ezért gondoljuk, nem lehet véletlen, hogy nyomtatott beszédeinek sorát az I. Rákóczi György halála alkalmával elmondott prédikációja nyitja, mint ahogyan az sem, hogy azt öt évvel később, Rákóczi Zsigmond halála után adja ki (*Hármas Jajj*).

Medgyesi 1637-ben állt I. Rákóczi György szolgálatába. Feltételezhetjük, hogy udvari papként – a hétköznapi alkalmakon túl – prédikálhatott jelentősebb ünnepek vagy éppen politikai események ürügyén is. Prédikációit a fejedelem is szívesen hallgatta, ha nem tudott részt venni az istentiszteleten, írásban kérte be, hogy elolvashassa.³ Ezért lehet meglepő az a tény, hogy a különben nemcsak a fejedelem által elismert szónok⁴ első, nyomtatásban megjelent beszédeinek kiadási időpontja 1653. A *Hármas Jajj* megjelenésétől számított öt év – a *Sok Jajjok*⁵ megjelenéséig – élményei, tapasztalatai érlelték ki benne azt a koncepciót, amely beszédeinek kiválogatását és együttes kiadását indokolta (ugyanígy a *Hatodik Jajj*⁶ esetében is). A történelem felgyorsult eseményeire szükséges magyarázatadás igénye nyilvánul meg Medgyesi egyes prédikációiban; az együttes kiadás koncepciójában ugyanez az értelmező igény figyelhető meg, immár kora eseményei által is igazolt tanítások helyességének tudatában. Úgy gondoljuk, hogy a prédikációk történelemelméleti szempontú olvasatával igazolhatjuk azt a – szakmai körökben már régóta meglevő – feltételezést, mely szerint Medgyesi prédikációinak másodszori kiadásakor kötetkompozícióban gondolkodott. Ennek a kötetkompozíció-elvnek a gyökereit a *Hármas Jajj* koncepciójában kell keresnünk, az itt felmerült ötletet – mind szemléletét, mind magatartását illetően – viszi tovább a későbbiekben. Ha csak a prédikációk elhangzásának és a kötetek megjelenésének az időpontjait tekintjük is, nyilvánvaló, hogy ezek bevallottan történelmi események kiváltotta reflexiók, illetve a hallgatóság igényelte-követelte magyarázatadást célozzák. A beszédek kötetekbe foglalása olyan összegző gesztust takar, amely saját szövegeinek újraolvasásával, az azokra való visszatekintés során rendszerezi elveit, tanításait. Ugyanakkor az együt-

tes kiadás egyfajta retorikai fogás is: a megszerkesztett, keretbe foglalt kiadás hatékonysága megsokszorozza az önálló prédikációkét.

Vizsgálódásaink kezdetén igencsak elbizonytalanító tényekkel találtuk szembe magunkat. Egyrészt világossá vált, hogy amit Medgyesinek, a kötetkompozíciót meghatározó, történelemszemléletéről állíthatunk, az olyan történetelméleti diskurzust kíván meg, amelyet kevésbé nyújt a korszakkal kapcsolatos, többnyire tényfeltáró és leíró történetírás. Másrészt pedig a história kreálásának hátterében olyan mozgatóerők rejlenek, amelyek felfedése túllép választott olvasati szempontunkon, de érintésük elkerülhetetlen. Az angol és holland egyetemeket látogatott Medgyesi szemléletét mélyen meghatározta a puritanizmus eszmeisége, nagy hatással volt rá Perkins, Amesius és Bayle munkája. Jelen dolgozatban több okból sem vállalkozhatunk ezen eszmei áramlat Medgyesi-féle interpretációjának kibontására. Egyrészt, mert a „puritánus Medgyesi” az életmű egészéből érthető meg, itt csak a prédikációk történelmi események felőli olvasatát kívánjuk nyújtani – ezzel is bizonyítva a kötetkompozíció-elv valóságát –, másrészt pedig ez a vizsgálat sok olyan tényezőt foglal magában (mint például a teológiai eszmék lecsapódása a szövegekben, ezek beszédszerkezetet, illetve beszédmodot alakító hatása stb.), amelyek a retorikai elemzést célzó külön dolgozat témáját jelentik. Ugyanakkor állandóan szem előtt kell tartanunk Medgyesi puritánus voltát, hiszen éppen ebből érthetők meg a történelem menetére vonatkozó, a korábbi hagyományokhoz képest eltérő magyarázatok.

A továbbiakban tehát Medgyesi prédikációit a reflektált történelmi események, illetve ezek interpretálásának módja szempontjából közelítjük meg. Mivel a történelemfilozófiai szempontú olvasat eredményei az életmű eszmei-retorikai szempontú vizsgálatában is hasznosíthatók lesznek, új(abb) arcát ismerhetjük meg az eddig elsősorban egyháztörténészek által méltatott Medgyesinek.

II. Szövegek és események

Az ország három részre szakadása a magyarság számára olyan fordulatot jelentett a történelem menetéről vallott elképzeléseiben, amely helyzete, Európában elfoglalt helye tekintetében átfogalmazást, átértelmezést követelt meg, a tényleíró történetírás hagyományát átlépve az ok-okozati összefüggések feltárására vállalkozva. Ennek hátterül szolgált a biblikus hagyományt felelevenítő wittenbergi történelemszemlélet, mely Istent tette meg a történelem irányítójává. E szemlélet alkalmazása, a zsidó–magyar sorspárhuzam Farkas Andrással kezdődően olyan hagyományt teremtett, amely évszázadokra meghatározta mind a történelem értelemkeresésének irányát, mind pedig a nemzet önszemléletét. A XVI. századi hagyomány realizációit Óze Sándor⁷ mutatta be, témánk szempontjából ennek a XVII. század második felére jellemző megfogalmazásai fontosak. Kérdés, hogy Medgyesi – a politikai

publicisztika irányába mutató – prédikációival hogyan van jelen ebben a hagyományban, milyen hangsúlyeltolódások figyelhetők meg az előbbi évszázadhoz képest részben politikai, részben eszmei (retorikai, teológiai) szempontból.

Medgyesinek a történelemről vallott nézetei nemcsak az előbbi évszázadhoz képest mutatnak erőteljes hangsúlyeltolódást, hanem saját prédikatori munkásságán belül is. A *Hármas Jajjban* megfogalmazódó, még „eszmélkedő” nézeteit viszi tovább a *Sok Jajjokban*, és mindezeket szintetizálja, foglalja rendszerbe *Hatodik Jajjban*. A módosulások nem a történelem mechanizmusával kapcsolatosak, hanem a történelmi tudatot alakító/befolyásoló múltértelmezéssel, de nem függetlenek a jelen változásait elszenvadó/ki-váltó nemzet, hallgatóság lényegétől sem. E változások bemutatásához, szükségesnek tartjuk a megjelenés sorrendjében végighaladni a prédikáción, köteteken.

A három halotti beszédet tartalmazó *Hármas Jajj* esetében (is), túl műfaji azonosságokon, a reprezentatív igények kielégítésén, megfigyelhető annak a történelemértelmező koncepciónak a jelenléte – egyelőre konkrét események eszkatologikus jelentéshorizontjainak felmutatásával, vagyis egyedi eseményekhez kötöten –, amely későbbi szövegei alappillérvé válik, és amely itt az együttes kiadást indokolja. Az 1648-as év baljóslatú „világtörténelmi” eseményeinek – a lapszéli jegyzetben való – felemlegetése is a végső idők élésének gondolatát argumentálja.⁸ A Bethlen István feletti – sorrendben a harmadik – beszéd „Tanusag”-ában így foglalja össze reflexióit: „Midön az hasznos, jó Nag’ emberek, az Nép közzöl el hullanak, el szedegettetnek, vag’on valóban oll’ankor minn sirni, s’mit g’ázolni,” mert „hog’ ritkán jeg’ez jót, a hasznos jó Embereknek halálok”. Az Isten magyarságnak küldött figyelmeztető üzeneteként értelmezett változások okát a nép bűnösségében találja meg: Isten azért „szedegeti ki” a „nagy jó Embereket” a „gonosz Nemzetből”, hogy kinyilvánítsa a néppel való elégedetlenségét.

A „nagy embereket” a kornak szinte valamennyi halotti prédikációjában mint a nemzet veszteségeit siratják, az ehhez fűzött értelmezés viszont már lényegesen eltérő lehet. Csak két példát ragadunk ki annak szemléltetésére, hogy az ómenértelmezést mennyire meghatározzák a jelen állapotai. A Károlyi Zsuzsanna temetésén elhangzott beszédek a vigasztalást tartják céljuknak, a csapást az érintettek próbatételeként értelmezik, a nemzet sorsában pedig a jóra változás előjeleit látják benne: „Noha annak okáért, az mi Felseges Fejedelem Urunkat is (hogy immár szomat ide térítsem) velünk egyetemben, ez mostani keserüségel latogatta, Istenfélő szerelmes házastársat, nekünk kegyelmes Fejedelem Aszszonyunkat, szeme elül el szolítván, el kel minékünk azt hinnünk, hogy ő szent-Felsége ma, holnap ez közönséges keserüséget, szokot természete szerint, örömmre fordította.”⁹

Görgei Pál 1674-ben már más összefüggésben szemléli Bocskai István halálát: „[oka van a sirásra] Az egész Magyar országi Hazának, kinek nem utolsó oszlopa, Pásztora vot. A’ melly háznak s’ épületnek oszlopi eldülnek, közel az a’ ház (a’ mint fellyebb-is mondám) az el-romláshoz, ha meg gondolod s’ jól el-nézed állapotod, miben légyen, nem tudom mit várhatsz egyebet, hanem igen nagy romlásodat.”¹⁰

Fentebb „eszmélkedésnek” neveztük Medgyesinek a három halálesettel kapcsolatos reakcióját. „Eszmélkedés” az annyiban, amennyiben ő maga is benne áll a történelemben, személyesen érintett fél; az események kiváltotta bénultság feloldását viszont megköveteli társadalmi szerepe, és éppen a magyarázatadás gesztusa az, ami által felülemelkedhet az eseményeken. A magyarázatadás paradigmája az ő számára éppúgy, mint befogadói számára, adott: a biblikus eszkatológiai szemlélet meghatározta történelem-leképezés. „Eszmélkedés” abban a tekintetben is, ahogyan a több évtizedre visszatekinthető viszonylag békés történelmi szakaszra következett válsághelyzet értelmezéséhez érveit csakis a Bibliában lelheti fel, a közelmúlt csak a későbbiekben nyújt hasonló hitelességű argumentációt.

Fogalomhasználatunkat a beszédek hangneme is indokolta: az érezhetően személyhez kötött különbség, mely az első két beszéd és a harmadik között megfigyelhető,¹¹ ezt fejezi ki az I. Rákóczi György temetésén elhangzott prédikáció indítása is: a „siralmané vagy vigasztaláson kezdjem” kérdése. A bénultságot (is) kifejező indítás után, a csapás magyarázatát a nép bűnösségében találja meg, az isteni büntetés okát, a nép jellemére, magatartására vezeti vissza, ez a fejedelem (és fia) laudatiója mellett még inkább kidomborodik. Az ebből a konkrét alkalomból leszűrűt intéseket és tanításokat a szomszédos országok politikai változásainak – hasonlóan rosszat sejtető – felemlítése egészíti ki: „Oh keserves állapot! oh igen siralmas idők, melyekre jutánk! Valóban iziben esék sokaknak az elmúlt 1648 esztendő, napkéletnek tudniaillik, Esztraknak, mell’eknek hasonló képpen fejek ékes Coronája oh el eset!”¹²

A „gonosz nemzet” isteni ajándékaként titulált I. Rákóczi Györgynek a győztes csatái a zsidó–magyar sorspárhuzam felől nézve is még méltathatók: 1648-ban még vannak fogalmai a győzelem leírására, még ha ezek puritánus, nem pedig politikai színezetűek is. Szövegszinten a laudatóban elhelyezett méltatás kellő megalapozottságot kapott a szöveg eddigi gondolatvezetésében: a nem saját érdekelttségű, hanem a fejedelemre „rákényszerített” csatákban vívott győzelem a fejedelem legnagyobb erényének, hitének köszönhető: „De mindeneknél nag’ob lön az utolso, ez elöt nég’ vag’ öt esztendővel, a’ mikor jelen-való nag’ veszedelmekben is *hitivel* bizon, (mert nem vala arra valo ereje) Országot g’özöt, Lelki testi szabadságot n’ert, mel’ben n’ugszik az olta n’omorult Nemzetünk.” A fejedelem nem győzelmei, hanem hite révén emelkedik ki a nemzetből; békét teremtő képessége erre az „erényre” vezethető vissza; nem hadvezéri képességeit méltatja, hanem sokkal inkább vallá-

sos „erényét”. A hit fontossága a csatában, a győzelem kulcsaként való megítélése állandó témája későbbi prédikációinak, ahol már allegorizált módon, a „külső csatához” hasonlóan sürgeti a „lelki harc” megvívásának szükség-szerűségét.

A Bethlen István feletti beszéd hangnemét már nem határozzák meg olyan mértékben a személyes kapcsolatok, mint az eddigieket (sőt, Bethlen István érdemei mellett – bár csak egy fél mondat erejéig – hibáit is megemlíti), az ő halálának beállítása már jelzi a partikuláristól való eltávolodást, lehetőséget teremtve koncepciója általánosságban való kifejtéséhez. Az értéktelített (közel)múltnak volt része Bethlen István is; benne inkább a nemzetség, a család kihalását siratja, ezt tekinti rossz jelnek Medgyesi. A múlt és a jelen tendenciózus összehasonlítása („Nem érkezhünk sokra, mivel az idő rövid, tsak két s-három el-gondolással, szegén’ el all’asodott, s-szintén seprejére szállott Mag’arság, öklelek elmedben, régi és máí állapotod: ki valál hajdan, s-ma ki vag’?”¹³) nem hagy kétséget jövőképevel kapcsolatosan, amelynek alakulását itt még valamiféle szorongásokkal telített – a nép egészének megtérésétől függővé tett – „csodavárás” jellemez. A partikuláristól való eltávolodottságát jelzi az is, ahogyan helyet kap itt a Báthory-ház (fiúági) eltűnésének esetében is. Történelmi sorsfordulók ómenszerű értelmezése vezeti el Medgyesit a „kisnép-lét” többszörösen veszélyeztetett voltának felismeréséig: „En nem ijeszten senkit, hanem csak serkentgetek, de vajki álhatatlan ez mi jó szerencsénk, ug’ bizunk hozzá! Mert azon kívül-is a’ miket mondanék, tekénts el akar mel’ felé. *Eszak* nem igen szeret: *Napn’ugat*-is tsak Isten tudja mint vag’on hozzánk: *Nap kelet* penig *s-Del* g’ülöl; ha Isten nem vig’ázna, tsak eg’ pusztá testünkkel hag’na, s-azzal-is keserves rabságra!”¹⁴ Ha ebből a perspektívából tekintünk vissza (és ne feledjük, hogy a Bethlen István feletti beszéd, bár az utolsó a kötetben, de időben az első!) az I. Rákóczi György felett mondott beszédben felemlegetett „világpolitikai” eseményekre, a török szultán és a lengyel király halálának említése így a bajjólatait argumentáló koncepcióba illeszkednek: az 1648-as év történelmi vízválasztóként való értelmezése, a szomszédos országok politikai változásait szorongással szemlélt, a magyarság létét fenyegető – jövőbe tekintő intéseit fogalmaztatja meg.

A *Hármas Jajj*ban rendszerré formálódik a bűnöknek az a köre, amely Isten csapását kiváltotta. A Rákóczi Zsigmond felett mondott beszédben pontokba szedve, állandóan alkalmaztatva, határozza meg ezeket,¹⁵ amelyek kivétel nélkül Isten „személye”, az ő törvényei ellen elkövetett bűnök, a nemzet egészére érvényesek, így Isten haragjának elmúlását ő a nemzet egészének megtérésétől várja.¹⁶

A *Hármas Jajj*hoz képest a *Sok Jajjok* némi módosulást jelez: az 1657-es események alakulásában már jóslatai igazolódását fedezi fel: a jelen a közelmúlt következménye. A már nem reprezentatív célzatú kiadás¹⁷ lehetővé teszi a megszólítottak – földrajzi határok nélküli – körének szűkítését. A „szegény,

igaz Magyarok” siralmait, panaszait megfogalmazóként, azoknak nevében szól a „tanulni nem akaró nemzethez”, azoktól kéri a meghallgatást. A nép egésze által tapasztalt pusztulás megköveteli az egyszeri alkalomból levont következtetések kiterjesztését. A dolgozat elején jeleztük, hogy ez a kötet a *Hármas Jajj* koncepcióját viszi tovább, és nem véletlen, hogy bevette ezt az 1657 után írtak sorozatába, mintegy bevezetőként a kötet elejére helyezve. A *Hármas Jajj* kapcsán megállapíthattuk, hogy az események leképezési rendszerét a zsidó–magyar sorspárhuzam jelenti, az isteni csapás okát a nép Isten ellen elkövetett bűneiben látja, és hogy a történelemteremtés tragikus irányultságának jelei már itt is megfigyelhetők. Ez az a képlet, amely alapjaiban a *Sok Jajjokra* is érvényes, de kitapinthatók a módosulások irányai is.

A zsidó–magyar sorspárhuzammal indított *Elöl Jaro Beszed* (Kánaán–Pannónia hasonlat) már nem egy partikuláris eseményre vonatkoztatottan értelmezi az „ez utolban el-mult nyolc, kilencz, de mindenec felett tavalyi esztendőbeli” eseményeket, hanem a magyarság történelmének egészére érvényes koncepcióként. A honfoglalásig visszamenően bizonyítja a végzetkonceptió érvényességét. Az utóbb Pannóniaként elnevezett föld, a magyarok érkezéig is különböző nemzetek lakóhelye volt, mely nemzeteket az újabban érkezők vagy erőszakos, vagy békés úton, de mindenképpen eltávolították. A több nemzetiség olyannyira Pannónia sajátossága volt, hogy a jelen erdélyi népességet is meghatározta: „...az országos nevezetekben s’ levelekben, három nemzetec, Magyarnac, Székelynec, és Szásznac neve alatt szokván azokat ki-adni.”¹⁸ Ez a nemzetfogalom hagyományos rendi meghatározottságú, nem azonosítható Medgyesi más helyeken használt nép-nemzet szinonimaként felfogott nemzet fogalmával, ahol ennek tartalma nem szűkül le a társadalmi rendek meghatározta fogalomra.

A történelmi végzetszerűség meghatározza Erdély sorsát, a történelem beteljesítőjeként látja a Magyarország nagy részét már elfoglaló törököt mint az erdélyit felváltó nemzetet. Az 1657 utáni Erdély helyzete kísértetiesen emlékeztet a Mohács utáni állapotokra.¹⁹ Herberstern Zsigmond, I. Ferdinánd legátusa, a Mohács utáni Magyarországról készített jelentést. Medgyesi az ő mondatainak²⁰ idézésével fejezi ki az állapotok hasonlóságát és azt a meggyőződését, hogy az akkori és a jelenbeli büntetésnek azonosak az okai. A kiváltságos ajándékok meg nem becsülése, fel nem ismerése jellemezte és jellemzi a magyarságot Pannóniába érkezte után éppúgy, mint I. Rákóczi György alatt és halála után. A *Hármas Jajj*ban is felemlített időpontok itt már elvesztik az egyértelműen dicső beállítottságukat azáltal, hogy nem a fejedelmi udvar felőli nézőpontból ítéli meg őket, hanem a nép alapvetőnek tekintett jellemzője – a bűnösség – felől. Így nincsenek, nem is lehetnek fogalmai a győzelem leírására: az akkori ijedtségre, félelemre, szorongásra és ezek gyors elfelejtésére, valamint a meg nem érdemelt kimenetelre emlékeztet („hasznunkra s’ dicsősségünkre szolgáltatatta inkább a’ mi kegyelmes Atyánc,

mint sem kárunkra”²¹). A tudatos prófétai szerepvállalás jogosultságának igazolása egyfelől a történelem menetének folyamatosságában való szemléletéből adódik, másfelől pedig a közelmúlt eseményei teszik indokolttá vállalását, és a feladatnak tekintett állandó emlékeztetést. A történelmi tudatot mélyen meghatározó végzetkonceptió, az általános–konkrét állandó egybejátszásának elvét követve, az oknyomozó tényfeltárás révén realizálódik. A mottóként használt idézet mintegy ars poeticának tekinthető, beszédeinek „prophetia”-ként való meghatározása²² a vállalt magatartása által meghatározott műfaj.

E kötet prédikációinak nagyobbik része – számszerűen 12 beszéd – 1657-ben hangzott el, egy pedig 1656-ban.²³ Az 1657 nyarán bekövetkezett tragédia viszonylag megosztja a beszédek hangnemt: a várakozás álláspontjától a tudatosításon keresztül a túlélés modelljének megrajzolásáig. A *via salutis* pontokba szedett lépéseit kínálja az elkövetkezendő események túlélési stratégiájaként,²⁴ a nemzet túlélési lehetőségét az egyénhez szóló tanítás foganatoságától remélve.

A *Hármas Jajjban* megfogalmazott jóslatainak első beteljesülését a munkácsi eseményekben látja. A történés ómen-értelmezése szervesen illeszkedik a fentebb megfogalmazott koncepcióba, következendő próféciáinak argumentaiként használja azt fel.

A *Negyedik Jajjban* tisztének megfelelően két feladatkört vállal: egyrészt informál a munkácsi történésekről, másrészt – a profetikus horizontnak megfelelően – felfejti az okokat, és vituperatiói során kiutat mutat a hasonló elkerüléséhez. Az aktualitás teljesen meghatározza ennek a beszédnek a jellegét, az informáló szándék némiképp háttérbe szorítja a lelki tanító szerepkörét, annak ellenére, hogy e két feladatkör sohasem válik el élesen egymástól. Az állandó bibliai párhuzamokkal a szociális problémákat (is) tudatosítja, az elméleti tudást jelentő Biblia tekintélyérvként szolgál a tapasztalat felmérésére és értékelésére.

A Tízparancsolaton végighaladva, a tanítás és az állandó alkalmaztatás módszerét összekapcsolva, sorolja fel a magyarság bűneit. Itt már nemcsak az Isten elleniekre tér ki, hanem a mintegy ezekből adódó, „szociális bűnökre”²⁵ is, amelyek említése során azt is jelzi, hogy ezek nem egyszerűen a háborús viszonyok miatti feldúlt állapotokkal magyarázhatók, hanem a nemzet „jellemének” alapvető beállítottságaival is: „Hat ha az sok ezerféle, egyik a’ masikat ott érő gyilkosságit, sok rut haragit, gyűlölségit, irigységit (mellyek-is mind meg annyi öldöklések) visgalod ez Nemzetnek! Továbbá, az rut tisztatlan életet pajkoskodásokat, rusnya fajra szokot, es a’ ezer forman valo fajtalan magaviselést: a’ teméntelen lopást, sok féle mesterségek színeket alat valo huzást vonást, nyuzást fosztást, nyilván valo kegyetlen tolvajkodást, es mind ezeknek akarat szerént való büntetetlenségeket, szabados voltokat, ha mondom ezekre s-több előszamlalhatatlan eláradott gonosz-

sagra veted ez Nemzetben szemedet, ugyan meg fojlodol lelkedben, s-ez el allyosodott Magyarsag ellen vagyon helyye, az Istennek Hoseasnál lévő amaz keserves panasszának: [...].”²⁶

A Biblia felőli megközelítés lehetőséget ad a fejedelem apológiájára is, melyet társadalmi szerepe megkövetel, annak ellenére, hogy súlyos nézeteltérései vannak a fejedelemmel, még sárospataki pap. Medgyesi azokat a vádak sorolja fel és cáfolja meg, amelyek minden bizonnyal jelen voltak a kortárs közvéleményben (és amelyeket ma is felemlget a történetírás, mint II. Rákóczi György „hibáit”). A fejedelmet ért vádak leghatásosabb cáfolata a fejedelem isteni kiválasztottságának hangoztatása, de megengedhetőnek tartja az Isten elleni bűn(ök) (bár zárójeles és többes számú) elismerését.²⁷ A nemzeti azonosságra apellálva együttérzést, segítőkészséget vár a néptől, pontosan meghatározva ennek módját: a kar és kard, illetve az ész és tanács a hadviselés sikerességéhez – Zrínyire emlékeztető – szükséges erények: „De nem elég itt a’ pusztá szánakodás, ez megsirathatlan nagy romlás; hanem segéleni-is tartozunk, nyomorodott szegény edes husunkat csontunkat: a’ kiktől lehet karral és kardal; a’ kiknek Isten adta, eszszel tanacs, értékkel, s-mindenek felette sűrű könyörgésekkel.”²⁸ A nemzet fogalma itt túllép Erdély határain: „...a’ Kiken ez eset, gondolándod: ugy mint édes nemzeteden, sőt szomszédidon, s-még penig a’ leg közelb valokon, kiknek veszedelmeknek füstit és langjat innen lathatad; sőt veled egy azon egy valláson lévő szerelmes Atyadfiain, a’ kikkel egy Istened, egy Urad, egy Atyád, egy hited, egy keresztséged, egy son kenyeren nevedkedtel, terjedtel!”²⁹

A prédikációt az igaz megtérésre való felszólítással zárja, kapcsolatot teremtvé a következő – az *Istenhez való igaz megtérés* című – két beszédhez.³⁰ A kötet megszerkesztettségét tanúsító hasonló eljárással más helyen is találkozhatunk. Tudatos elrendezésnek tekintjük a három beszéd egymásutániságát, hiszen szinte kizártnak tarthatjuk, hogy 1657. június 24. és augusztus 5., illetve 10. között egyetlen beszédet sem mondott volna. A két (augusztusi) beszéd, az előző tanulmányaként, a lélek üdvének érdekében, a *via salutis* egyes lépéseit tárgyalja, betartását egyénenként mindenkitől remélve.

Talán a legismertebbé vált, az *Ötödik Jajj*³¹ 1657-ben, az erdélyi had tatár fogságba esése alkalmával íródott. Jóslatai bekövetkeztének tudatában vállalja, eddigi magatartásának megfelelően, az informatori és tanítói szerep köröket. A két azonos textusú, szorosan egymáshoz tartozó prédikáció meglehetősen burkoltan, de félre nem érthetően tárja fel a lengyelországi hadjárat bukásának okait. A fejedelem kötelességeinek felsorolása nem hagy kétséget afelől, hogy ezeknek be nem tartása volt az oka a hadjárat tragikus kimenetelének. A bűnök ostromozása is ennek megfelelően perspektíaváltást mutat: a nép bűnös, mert előljáróinak példáját követi. Egy többszörösen összetett bűnrendszert vázol fel: az előljárók bűnösek Isten parancsainak be nem tartása miatt, bűnösek, mert maguk után vonják a népet, bűnössé téve

azt, bűnösök a nép ellen elkövetett (szociális) bűnök miatt (nyúzás, fosztogatás, kegyetlenkedés, nyomorgatás stb.), és természetesen ehhez adódnak, külön is megemlítve, immár nemzeti sajátossággként a nép bűnei: az Isten ajándékaival szembeni hálátlanság.

Az *Ötödik Jajj*hoz csatolt két – saját szerzeményű, illetve a Kemény János-féle, rabságban írott – könyörgés funkcióját tekintve a megindítás általi tudatosítás lehet: egyrészt a történetek, másrészt a tennivaló tekintetében.

A köteten belül az újabb kisebb egységet a *Rabszabadító Isteni szent Mesetereg*, *Külön ülő Kereszttyen* és a *Serva Domine* című beszédek együttese jelenti.³² Hasonlóan a *Negyedik Jajj* tanulságait levonó *Istenhez való igaz megterese* című beszédeihez, ezek is a „hogyan tovább” kérdésre válaszolnak. A tudomásulvétel gesztusa megosztja a hallgatóság körét is: a „nyakas magyarság” és a „kevés igazak” szétválasztásában e második „csoporthoz” való felzárkózást sürgeti. A feltételezett (és elvárt) hallgatói kör ilyen megosztása retorikai fogás is, ahol a lelki tanító szerepében, a szó legszorosabb értelmében, vállalja a kétségbeesettek vigasztalását.

A kötet utolsó beszéde Lónyai Zsuzsanna felett mondott „szabályos” temetési beszéd, a szigorú textusmagyarázattól el nem térve nyújt vigasztalást.

A *Hatodik Jajj* a *Sok Jajjok* megjelenésétől eltelt időszak prédikációit tartalmazza, az egyetlen kivételt az 1655-ben megjelent *Isteni és Istenes Synat* képezi. Medgyesi utolsó prédikációját 1659. július 29-én (*Joseph Romlása*) mondta el, körülbelül egy hónappal Lórántffy Zsuzsannával való összetűzése előtt.³³ A Rákóczi-ház bukása után Barcsay mellé állva küzdött a politikai mozgalmaként is tekintett presbitérium ügyéért.³⁴ Prédikátori tisztje – úgy tűnik – teljesen felszámolódott a fejedelmi ház leköszöntével. 1660-ban a még kiadatlan beszédeinek összegyűjtésével mintegy lezárja az 1653-ban indított sorozatot.

Az *Elöl Jaro Beszéd* nemcsak az itt következő prédikációk olvasásához ad útmutatót, az összegző szándék prédikátori munkásságának egészére vonatkozik, mind a szövegek, mind magatartása tekintetében. Ez a visszatekintő perspektíva magyarázatot ad a *Jajjok* számozására is. A végső ítélet előtti hét trombitaszó analógiájára az utolsó előtti stádiumból figyelmeztet a végső veszedelem elkerülhetetlenségére: „HÁROM nagy JAJ vagy az *Apocalypsisben*, egyik a’ másiknál mind nehezebb nehezebb: a’ végső derék véget vető, a’ Hetedik Trombita alat. Oh így kezdenek a’ mi JAJJAINK mi rajtunk folyni!”³⁵

A történelem eleve elrendelt menetéről vallott elméletét itt már történet-filozófiailag is alátámasztja Georgius Richter „fatalis periodus” elméletével,³⁶ pontosabban ezzel igazolja vissza azt, amit ő az erdélyi állapotok ismeretében, a magyarság történetének egészére érvényesként már több mint tíz éve hangoztat. „A’ kik e’ Világ állapotaira szorgalmatosan számot tartanak, eszekben vöttek s-jegyzésben hagyták, hogy a’ Harmadfél-száz, Öt-száz, Hét-

száz, és Ezer esztendőeknek eltelési, az Országoknak, Nemzetségeknek, etc. *fatales periodi* változhatatlan végzet, sok változással és romlással.” A lapszerűen feltüntetett forrás szerint a „*fatalis periodus*” „világi” elméletét Georgius Richter *Axiomata Politica* című művéből vette át, és a magyarság történelmére alkalmaztatja, ha nem pontos számítások alapján is, de ugyanezt az elvet véli felfedezni: „Ezer esztendőben fordult (mely duplás *periodus*, végzet) miulta Nemzetünk Pannoniában derék- és végképpen meg telepedet: hét száz esztendő után (mely az-is *fatalis periodus*) ugy mint 1444-ben, Első László Király idejében, kezde a kegyetlen Török Nemzet nyakunkon ülni: nyolcvan két esztendő múlva az után, Második Lajos Király idejében, Mohács mezei romlás-ulta, derekason fel-is üle: Félő, igen félő, hogy az ezernek eltelése, vagy csak telése-is, azon ránk dühödöt Pogányság miat, végső végezetet *periodust* ne hozzon fejünkre.”³⁷

A „*fatalis periodus*”-elmélet közelmúlta alkalmazása prédikatori tevékenységének összegzését is jelenti: egyrészt prédikációinak keretbe foglalását végzi itt el, másrészt prédikatori feladatát a prófétaival azonosnak nyilvánítja: „Temető JAJJOKAN kezdtem én (mely az-is FATALE volt, én még akkor semmit-is e' félét nem gondolván) e' Siralmas Praedicationimat: félek igen, s-kivánom-is Isten akarattya szerint, hogy bár többé Propheta nem lennék, s-szomorú veszedelmünk felett már ne parentálnék; félek mondom igen, hogy a' végső-is, oh nem résznyire (particulariter) már, hanem egészen (universaliter) TEMETŐ ne fogjon lenni.”³⁸ A prófétságát, próféciáit ért vádak ellen is itt védekezik, magatartását isteni elrendeltségűnek tekintve utasítja vissza a személyét ért vádak: „Ennékem kedvem ellen-is régi Micheás Propheta nyomdokát kell követnem: s-tudom hogy nem csak az Áchábok, hanem a' jobbak-is fejemhez ütik nem egyszer: *soha e' nékünk jót nem mond*. De mit tegyek, mert azt mondhatom Jeremiással, [...].”³⁹ A nem önszántából vállalt szereppel járó kellemetlen feladatnak – a bűnök kíméletlen ostromozásának – teljesítése, a szerepből adódóan kötelező, illetve ilyen feladat megoldása csak ebben a szerepben lehetséges. A prófétai szerepvállalással járó köteleességek és kötelezettségek már a XVI. századi prédikátorainknál jól körülhatárolt rendszert alkotnak. Medgyesi tehát a hagyományra (is) támaszkodva alakítja ki saját magatartását. Írásait vizsgálva sok tanulsággal jár annak a folyamatnak a nyomon követése, amelynek során kialakul, fejlődik, válik személyre szabottá ez a szerep. Mert nem egy jól ismert séma mechanikus átvételéről van szó, hanem belső fejlődés eredményeképpen kialakított magatartásról. Ilyenformán indítja a meghallgatás újabb reményével, változatlan mondanivalójával újabb, nyolc beszédből álló prédikációsorozatot.

E kötetnek – témánk szempontjából – legkiemelkedőbb szövege a *Joseph Romlása* című (prédikációnak alig nevezhető) beszéd. Az Ibrányi Ferenc halála alkalmával elhangzott szónoklat a halotti prédikáció irányváltását példázza. A partikuláris esemény nem szabja meg ennek kereteit, hanem a sirató

alapszituációt kihasználva, a nemzetsiratást teszi meg témájául. A cím megfogalmazása műfajmegjelölésnek is tekinthető,⁴⁰ a „kesergés” ereje szétfeszíti a prédikáció műfaji kereteit. A textusmagyarázat redukáltságával a szöveg súlypontja a „Hasznok”-ra tevődik át.

Az „intő haszon”⁴¹ megtérésre való felhívását a nemzetnek a múltját is meghatározó, tragikus irányultságával indokolja. Így a négy kiemelt esemény – a várnai csata, a mohácsi vész, az 1566. és 1594. évi tatárjárás – az 1657–58-as eseményekre való emlékeztetés irányát alapozza meg, s nem véletlen, hogy látókörébe éppen ezek az események kerültek be. A múlt-emlegetésre itt egyfajta kritikai attitűd (is) késztetést ad. A várnai csata a protestáns prédikátorok tollán a királyi esküszegés miatti veszedelem prototípusává lett. Ulászló verses epitáfiumának idézése illusztrációként szolgál a történelmi példából tanulni nem akaró nemzetnek. Az esküszegés, mint a tragédia oka, teológiai alapúvá válik Medgyesinél. A Krisztussal kötött frigy felbontása – a várnai csata következményeinek ismeretében – a csapás felmérhetetlen következményeit fokozza. A fa-hasonlaltal kifejezett múlt-jelen szembeállítás korábbi beszédeihez képest redundáns jellegű: „Ugy jártunk, jaj bizony úgy jártunk! mint ama’ Nabuchondozor édig nevedet, s-szélessen ki-terjedet gyümölcsös ékes nagy Fája: [...].”⁴² A jelen állapotainak lefestéséhez nem szükséges a „dicső múlt” felemlegetése, sőt ez el is tűnik, átalakul „tragikus múlttá”, amely – teherként nehezedve a jelenre – annak állapotait az előzőek természetszerű következményeként érteti meg. „Nullum malum solum” halmozásos eljárással a jelenben nem egy eseményre koncentrálnak; Isten büntetése a mintegy láncreakciószerű csapások sorozatát jelenti: az „Oszlopok” „kicsapdosása” (Ibrányi Ferenc mellett említi még Kun István, Wesselényi Zsigmond, Becski Zsuzsánna, Nagy Mihályi Gábor halálát), a „gyűlölőktől” körülvelt, magára maradt ország pusztulása. A gyűlölők, illetve a „romlásinkon kacagók” meghatározása, „Fő csoválassal kaczagják ezt s-meg-lőtték örömet Gáthban, Egerben, Budán, Nándor Fejérvárat, Constantinápolyban, Krimben”,⁴³ megszólítottai körét nagyban, nemcsak földrajzilag, de felekezetiileg is leszűkíti; a kispárt-tudat meghatározottsága a protestáns Erdélyre korlátozódik.

A hibák, bűnök teológiai alapú meghatározottsága a megoldást csakis hasonlóan lelheti meg. A fennmaradás esélyei már nem köthetők világi erőkhöz, fegyverekhez, a fenntartó erőt csakis a hit jelenti. Ugyanez a tétel fogalmazódik meg az *Ezechiás Kir. Hiti*, szintén e kötetbeli prédikációban: hiába a kar és a kard, hit⁴⁴ nélkül nincs esély a győzelemre. Próféciái bekövetkeztének keserű tapasztalata a nemzetostorozó kíméletlen hangját is módosítja. Erdély magáramaradottsága az ostromozóból kérővé formálja át a nemzethez szólás hangját. A „hogyan tovább” kérdés válaszlehetőségei négy magatartásforma (sztoikus, epikureus, fáraó, Saul) megoldás-képtelenségét

bizonyítva kéri a nemzetet a „negyedik idő” előtti, egyetlen lehetséges megoldásnak tekintett megtérésre.⁴⁵

A pusztulás leírása, a nemzetsírató hang meghatározó erővel szövi át Medgyesi szövegét, így ennek műfaja a politikai publicisztikához áll közelebb, mint a prédikációhoz. A napi politika bevitele a szószékről való tanításba a prédikáció gyűjtő-műfajiságáról tanúskodik. A szociális-társadalmi kérdések iránt érzékeny puritanizmus más színezetet ad ezeknek a kérdéseknek az addigi gyakorlathoz képest. A puritánus prédikátorok oly módon újították meg a prédikációírás hagyományát, hogy elfogadottá tették, a perikópa szabályozása alól felszabadított, szabad textusválasztáson alapuló templomi beszédírást, így kísérelve meg a tanítás elevenebbé tételét.⁴⁶ Ennek a törekvésnek egyik eredményeként tekinthetjük a prédikáció műfaji kereteinek kiszélesítését, később megszülető műfajok, ez esetben a politikai publicisztika, gyökeireit magában hordozó sajátosságát.

A kötet többi beszédére, ha nem ennyire nyíltan is, de ugyanez az állapot-elemző tragikus szemléletmód jellemző. A teológiai tanítást nem a konkrét helyzetre utaló kijelentések formájában szövi át az aktualitás, hanem az áthallások lehetőségének megadásában, az általános-egyszeri folyamatos összejátszásában, például: „Az a’ Kapitány tud magára jól vigyázni, a’ ki az ellenségnek minden állapotit, szándékát és igyekezetit idején korán megkémleltette; boldogtalan a’ Hadviselő, ha ezekben semmit idejében meg nem ért, fütve tészik a’ mint szolni szoktat az olyan alá.” A „jó kapitány” és a „boldogtalan hadvezér” szembeállításából született exemplum szövegkörnyezetét tekintve az ördöggel vívott lelki harc módszereit hivatott szemléltetni. De ez a példa 1658-ban – az erdélyi had fogságba esése utáni évben – más hangsúlyt kap, túlmutat szövegszinti jelentésén: alkalmat teremt a tragikus kimenetelű hadjárat okainak felfejtésére, melyeket a fejedelem hadviselő módszereiben és életvitelében vél megtalálni.⁴⁷ Az állandó, szinte mondat-szinti alkalmaztatás révén már nem válik szét a prédikáció textusmagyarázó, tanító-oktató, illetve alkalmaztató része, még akkor sem, ha szerkezetileg megjelöli a szerző az egyes beszédrészeket.

A valóság – az ország pusztulása – reflexiójaként megfogalmazott próféciák logikájához hasonlóan értelmezi saját életét, romló egészségi állapotának súlya alatt. A *Győzködő Hit* ajánlásában, ars poeticának tekinthetően, így fogalmazza meg önértelmező gondolatait:

Későn ha serkentem én, Praedicatioimnac nyomtattatásához, és azoknak közönséges haszonra (ha mi a’ féle lehetne benne!) ki-adásához. El-rongyolodott a’ sürű sok nyavalyák miat életem, ha élet nevet érdemel: mert szüntelen fénlő embernek, élete nem élet, hanem vajudás, és szüntelen halál: s-talám hogy most serkentem hozzá, *prophetia* nékem, hogy úgy járok, (mely hamar, tudja csak az Isten) mint a’ gyertya, mely akkor ég világosbatkán, s-nagyobbatka lángal, a’ mikor szintén fogytára jut, s-el-akar alunni. Nincs-is sokszor több egy lépésnél, köztem s-a’ halál közöt. Meg-vallom hogy nem ártot volna

e'hez elébb fognom: ilyen a' holnapozás; melyet nem-is mentek. Mindazáltal hiszem hogy az én kegyelmes Uram Istenem, *a'kiben hittem, és a' kinél azért kedves ember, a' kész szív vagy jó akarat először jelen lévén, a' miye vagyon, nem azért a' miye nincsen;* az én időmnek ez erőtlen s-roshatt részén, mint valami csámbás állaton való tereh vitelemet a' *Sátorhoz,* nem utállja-meg, hanem bé-veszi, ha csak *kecskeször* gyanánt-is, s-meg-szenteli a' köz-jóra.⁴⁸

III. Kötetkompozíció és a történelem olvasata

A szövegvizsgálat Medgyesi kötetkompozíciós törekvésére szolgált érveket. A beszédgyűjtemények megszerkesztettségének bizonyítása érdekében szükségesnek tartottuk a beszédekből kiolvasható, erre utaló megjegyzések összegyűjtését. Ezek a megjegyzések két nagy csoportba sorolhatók: egyrészt az olvasmányként kínált szövegek elrendezettségét és az olvasmányjellegből adódó szöveghöz utalásokat illetően, másrészt a válogatás, megrendezettség horizontját jelentő történelemszemlélettel kapcsolatosak.

Ami az első csoportot illeti, szövegvizsgálatunkból kiderül, hogy a sorozatosság elve két tényező, az időbeli és a tematikus jellegből olvasható ki. Több esetben is megfigyelhető a tematikát folytató, kibővítő egymásutánosság. A nagyjából azonos témájú szövegek – jelen állapotait elemző-értelmező jelleg és az ennek megfelelő magatartás intő, figyelmeztető vagy ostromozó hangú tanításai – megengedhetővé teszik egy-egy már tárgyalt kérdés újabb kifejtése helyett a megfelelő szövegrészhez való utasítást, ezáltal hív fel a szövegek közti átjárásra, például: „Hitre micsoda mesterséggel kellyen szert tenni, meg láthatod a' *Hármas Jajnak Első Praedicatiojában, a' Haszonban;* ismét a' *kétség torkából ki-hatlo Lelkekben, a' negyedik Tanuságban s'-anak Hasznában*”, vagy csapássorozatok indokolta lelki tanításra összpontosító *Rohogo Tüz* című beszéde nem tér ki az események ismertetésére, ezért a „Meg-vagyon a' **NEGYEDIK JAJBAN,** s-több felső Tanításokban,...” mondattal igazít a megfelelő szövegekhez; a „van még idő a megtérésre” biztatásával záruló ugyanezen beszéd az ebben a kötetben következő prédikációjára utal előre: „S-e' gondolattal kapd-meg szegény kétségben esésre hanyatlo lelkedet: melyről a' **KETSEG TORKABOL KIHATLO LELEK**-ben többet.” A mintegy hálószerű utalásrendszer felismerése a szövegek összerendezettségére utaló szerzői tudatosság és rendszerező szándék meglétét valószínűsíti. Az egységesnek tekintett szövegkorpusz erőteljes szerzői öntudatról, tudatosságról árulkodik. E szerzői öntudat a próféta-ság meghatározottságában lesz vállalható, az olvasók előtt pedig hiteles; megalapozottsága kettős irányultságú: egyrészt a biblikus szemléletmódból adódik, másrészt a nemzetföltés, aggodalom ad rá alapot. A nemzet érdekében tett lépések üdvtörténeti távlatokat nyerne, a hasznosság meghatározta próféta-ság rá nézve üdvérdemét biztosítja-bizonyítja.⁴⁹

A kötetek *Elöl Járo Beszédei* szintén jelzik ezt a gondolkodásmódot. A szövegek kiadásának indoklására vonatkozó megjegyzéseket az elemzésben

már említettük, így most arra nem térünk ki. Csupán emlékeztetni kívánunk a kötetek azonos célú és funkciójú meghatározottságára, amellyel ugyanennek a sorozatosság-elvnek a meglétét támaszthatjuk alá: A *Sok Jajjok* előszavának záró mondata: „Ez nagy vétségünknek eszünkben vételire, igaz töreldemességgel való esmértetésére, és azokból a’ fegyhetetlen meg-térésre czéloznak s’ iránzanac e’ Tanítások. Olvasd és vedd a’ végre szegény édes meg-keseredet s’ kevesedett Nemzetem!”; a *Hatodik Jajj* bevezetése így zárul: „Nincs most-is egyéb tanácsom, hanem a’mit eleitül fogva javallottam, vedd kérlek magadra, oh temető sirodhoz közelgető édes Nemzetem! s-vegyed úgy, mint-ha néked izenné ma, a’ mit régen Jeremiás által Israelnek:...”

A *Hármas Jajj* megírásakor – mint ahogyan a *Hatodik Jajj* előszavából kiderül – még nem gondolt arra, hogy hosszabb lélegzetű vállalkozást indít el. A *Sok Jajjok* előszava már jelzi, hogy 1653-as ötletét viszi tovább, ezt alakítja, az utolsó kötet pedig határozottan utal arra, hogy menet közben alakított sorozatosságról van szó, és nem jelzi, hogy szándékában lenne újabb prédikációk megjelentetése, hanem a *Hatodik Jajj*t záró kötetnek tekinti (erre nemcsak az előszó alapján következtethetünk, de például a *Gyözködő Hit*, fentebb is idézett kijelentései alapján is, a Rákóczi-ház bukásával lezáródó munkássága pedig ugyanezt támasztja alá). Ezért nem lehet véletlen, hogy a szövegekői utalások lényegesen nagyobb számban fordulnak elő az 1660-as kötetben, mint az 1658-asban, amikor, átlátva addigi prédikátori munkásságát, elsőként megjelent beszédeihez éppúgy igazíthat, mint az ez évi sorozat egyes szövegeihez. Ez a visszatekintést megengedő távlat újrafogalmaztatja a kötetek címeit, jelentésükben új távlatokat nyit. A *Jajjok* „műfaja” ebből a nézőpontból már nemcsak a magyarság egy adott helyzetére vonatkozik, hanem egy olyan perspektívába helyeződik, amely a nemzet történelmének egészét értelmezi át egy utolsónak tekintett fázisból. Ez ad magyarázatot az 1660-as kötet többnyire kiutat mutató, túlélési módszereket adó prédikációinak többségére. A lelki tanítás nem új jelenség Medgyesi beszédeiben, viszont korábban egy-egy konkrét esemény tudósítása után elhelyezve, ezek kiegészítéseként, folytatásaiként álltak. A lényegesen kevesebb beszédet tartalmazó *Hatodik Jajj*ban viszont – arányaiban tekintve – túlsúlyban vannak az elesettek vigasztalását, a kiút megmutatását célzó prédikációk.

A rendszeralkotás kiindulópontját a wittenbergi történelemszemlélet jelenti, ennek alkalmazását és egyes módosulásait figyelhettük meg a szövegekben. Ami e szemlélet létrejöttét és hatékonyságát generálta, az az ószövetségi történelemszemlélet. A variációk további lehetőségeinek irányát a későbbiekben is a Biblia szemlélete határozza meg, egyrészt a zsidó eszkatológia, másrészt az Újszövetség apokaliptikus szemlélete.

A szövegek XVII. századi történelemfilozófiai olvasatából levonható következtetések rendszerbe foglalását meglehetősen nehezíti egy olyan fogalomrendszer hiánya, amelyet a történelemelmélet kínálhatna. Ilyennek – kü-

lönösen a magyar XVII. századra vonatkozó munkának – a hiányában értelmezésünk igencsak kísérleti jellegű.

Természetesen nem feledkezhetünk meg arról, hogy a történelmi tudatnak a XVII. század közepére már olyan kész konstrukciói, retorikai felépítményei alakultak ki, amelyek nagyban meghatározták az értelmezés beszéd-, illetve leképezési módját. A múltba és jövőbe egyaránt „látni tudó” szerzőnk bármennyire kiemelkedhet is prófétai magatartása által a történelemből, bármennyire túlláthat is jelenén, az ő mentalitását is természetszerűen meghatározzák ezek a konstrukciók. A biblikus történelemszemlélet felőli értelmezés nem egyszerűen módszert jelent, hanem mélyen meghatározott világszemléletet is. Ennek fogalomrendszerén belül képes(ek) látni és láttatni a történelem mozgásait, és ugyanezen fogalomrendszer határozza meg a történelem értelmének leképezési retorikáját is. Ez a szemléletmód két olyan erőteljes konstrukciót hozott létre, amely a XVI. századtól kezdődően alapvetően befolyásolta mind a történelmi tudatot, mind a nemzeti jellemzők szemléletét, és az ilyen irányú megfogalmazások kikerülhetetlenül ezek révén szólalhattak csak meg. A zsidó–magyar analógia a panaszirodalom jellegzetes formulája, megjelenése mindig szoros összefüggésben van a „Magyarország panaszá”-nak nevezett toposszal.⁵⁰ Panaszirodalomnak nevezhetjük mindazon írásokat, amelyekben ez a két konstans képződmény jelen van, ahol ez szervezi a szöveg retorikáját. Természetszerűleg adódik mindebből, hogy ez az irodalom valamilyen formában és módon a történelem változásait hivatott leképezni.

Medgyesi prédikációit is sorolhatjuk ezen irodalomhoz; szövegeit elemi erővel szövi át a zsidó néppel érzett azonosság tudata és a nemzet életében tragikus változásokat kifejező toposz; szinte egyetlen olyan beszéde sincs, amelyben ezek valamilyen formában ne kerülnének elő. A zsidó–magyar sorspárhuzam mint tudatformáló elem állandósága, állandó jelenléte ellenére, éppen mert mozgások, változások leképezésekor kerül elő, ő maga sem maradhat meg merev képződményként, a jelen függvényében mutat módosulásokat, hangsúlyeltolódásokat eredeti formájához képest. Őze Sándor is hangsúlyozza, hogy e hasonlat eredeti hárompillírúsége⁵¹ már a XVI. században sem vegytiszta formában, hanem variánsaiban jelentkezik. A variációk lehetőségét több tényező is befolyásolja: a szerző (jelene, társadalmi státusa stb.), a szöveg műfaja (prédikáció, hitvitázó irat, krónika). Medgyesi prédikációi kapcsán azt figyelhetjük meg, hogy milyen módosulásokra képes az azonos műfajú szövegeken belül, és hogy e módosulásokat hogyan befolyásolják a jelen politikai, történelmi változásai. Ugyanez érvényes a „Magyarország panaszá” toposzra is; az előbbivel szerves összefüggésben ugyancsak lényeges hangsúlyeltolódásokat mutat.

A zsidó–magyar párhuzamot nem annyira a kiválasztottság-tudat generálja, mint inkább az isteni büntetés azonos oka és következménye. A bűnök

rendszere is elsősorban teológiai alapú, a „szociális bűnök” többnyire áttételesen kerülnek be e körbe. A nemzet bűnök általi meghatározottsága miatt, a tömegek megtérésétől remélt isteni jutalmazás elmaradása, próféciainak állítólagos figyelembe nem vétele vezetik arra, hogy a jutalmazás nem evilági és nem is lehet az. Például a török kivonulása Erdélyből és Magyarországról mint a válságos helyzet megoldása nem merül fel Medgyesi számára. Az alapvetően és eredendően bűnös világ – és nemzet – feloldozása nem történhet meg egy ilyen „világi” következményekkel járó gesztussal. A végső idők élése képzetének függvényeként nyer nemzetértelmezése eszkatologikus jelentést. Az ószövetségi haragvó Isten-kép és történelemértelmezés viszont ezen a ponton kibővül az egyén üdvét hangsúlyozó újszövetségi világértelmezéssel. Az egyéni üdvre koncentrált propagálásakor természetesen számolnunk kell a Kálvin predestinációtanát középpontba helyező puritanizmus eszmeiségének Medgyesire tett hatásával: az „istenes élet” a kiválasztottság evilági jele. A változás reménye így nem merül ki a végidő várásában, ez a várakozás feladatokat szab ki a közösségnek: az egyén felelőssége a történelemben a példamutatásban nyeri el értelmét, a közösségérzet, illetve -teremtés kialakításában válik fontos tényezővé.⁵² A küszöbön álló új világ tudata lényegesen átértékeli a napi eseményeket, történéseket, az azokban részt vevők feladatait. A felszíni eseményektől való eltávolodást hirdetve sürgeti az önmagunkkal történő belső „lelki harc” megvívását, annak tudatában és tudatosításának szándékával, hogy ez a kiválasztottság bizonyítását jelenti. Eszerint: „A történelem nem egy mechanikus törvény szerint működik, hanem az élő Isten akarata szerint, és előtte nem a győzelem vagy vereség, hanem a hit vagy a hitetlenség számít.”⁵³

Megszólítottjainak köre így szűkülhet le az „igazak” körére, az el nem vetttség tudatosítása és biztatása nekik szól és rajtuk múlik: „Az eljövendő üdv ugyan egyben a közösség üdvé is, de a közösség a kiválasztottak közössége, tehát nem egy népi vagy nemzeti közösség, hanem egyének közössége.”⁵⁴ Ez ellentmondhat Medgyesi nemzetfogalmával kapcsolatosan a fentiekben megállapítottaknak – a nemzet bűnök általi meghatározottsága gondolatának –, az országhatárok szűkülésével kialakított erdélyiség tudatának; viszont nem jelenti azt, hogy itt két nemzetfogalomról lenne szó, hanem inkább csak az ideális emberkép megfogalmazásáról.

A „Magyarország panasza” toposz Erdély panaszát fejezi ki, és nem annyira Magyarországét. A jelen értelmezése Erdély jelenére szűkül, az Erdély határain belül élőkhöz szól; Magyarország többnyire csak a múltbeli események exponálása során említődik, kifejezve az azonos történelmi gyökereket, vagy amikor Erdély magámaradottságát fejezi ki, ilyenformán ad helyet a kisélet-tudat gondolatának is.⁵⁵ Az persze kérdéses, hogy ez a kisélet-tudat mennyiben kötődik földrajzi határokhoz, vagy mennyiben csak teológiailag meghatározott, mennyiben jelenti csak az „igazak közösségét”. A külső segít-

ségvárás hiábavalósága után az isteni beavatkozás a nemzetbeli „igazak” jelenvalóságán múlik, a kisép-tudat így az ideális nemzetfogalmat körvonalazza. A toposz érték- és időszemléletének alkalmazása szintén a jelen függvénye, a politikai változások egyre tragikusabb fordulatai során a *Hármas Jaj*ban még dicsőségesként emlegetett múlt képe a század ötvenes éveinek közepétől egyre inkább komorrá, tragikussá válik. A bekövetkezett „romlások” miatti panasz és siralom a prédikációk alaphangja, R. Várkonyi Ágnes szavaival: „Prédikációi tobzódnak a siralom, jaj, könny kifejezésekben.”⁵⁶ A siralom szövegszervező erővé alakul, ennek rendelődik alá mind a mondanivaló, mind a beszédszerkezet. Műfajon belüli műfaj, vagy műfajfeletti műfajként határozhatjuk meg Medgyesi „siralmát”. Hogy ez mennyire nem csak prédikáción belül lehetséges, ennek hagyományteremtő képessége tekintetében elég Szalárdira utalnunk, akivel szoros szellemi kapcsolatát a szakirodalom már tisztázta.⁵⁷ Annak igazolására, hogy a wittenbergi történelemszemlélet mennyire tudatformáló hatású volt a XVII. század második felében, érdemesnek tartjuk egy rövid, nem teljesséigényű kitérő erejéig számba venni azt, hogy miben is áll ez a szellemi rokonság, hogy a számvetés kényszerűsége milyen kifejezésformát ölt, és milyen gondolati elemeket mozgósít Szalárdi *Krónikájában*.

Köztudott, hogy Szalárdi kilenc könyvből álló *Krónikájának* utolsó részét Medgyesi két prédikációja, az *Ötödik Jaj* két, egymással szorosan összefüggő beszéde teszi ki. Ezzel a gesztussal, miszerint saját művétől eltérő műfajú szövegeket bevett Erdély „siralmas” történetéről szóló könyvébe, nemcsak elismerését jelzi a nagy híró prédikátor iránt, hanem vele való szellemi rokonságát is. A címadás – Szalárdi János *Siralmas magyar krónikája* – sokat elárul a téma kezelési módjáról. A siralom Szalárdinál is úgy műfajfeletti műfaj, mint ahogyan Medgyesi kapcsán értelmeztük. Nem motívumok, gondolatok átvételéről van szó: a végzetkonceptió meghatározza az ő világszemléletét, történelemértelmezését is. Könyvének a zsidó-magyar sorspárhuzam képezi az alapját, ez szabja meg a *Krónikába* bekerülendő események szelekcióját, illetve az eseményekhez fűzött értelmezés irányultságát. Már érintettük, hogy e párhuzam a reformátori történetteológia hagyományában áthatatott minden képviselőjének a gondolkodását. Az ő érdeme – Medgyeséhez hasonlóan – e gondolat aktualizálása, jelenhez való alkalmazása, sőt az ő esetében még ennél is többről van szó: „A XVII. századra már közhellyé kopott gondolat azonban éppen Szalárdi munkájában válik par excellence történeti alkotás integráns elemévé.”⁵⁸ Egy példát ragadunk ki szemléltetésképpen: „Kedvetlenül és igen kedvetlenül, szívemnek nagy szomorúságával kellett már az ide alább következő, a szegény hazának rettenetes siralmas, nagy romlásra hanyatló és soha eléggé meg nem gyászolható, siratható kedvetlen állapotinak megírására pennámat fordítanom. [...] De az mindenható, bölcs, igaz Isten, amint eleitül fogva az ő kedves, kellemetes és választott népében,

az Izrael és Juda nemzetségeiben is az eláradott sok gonoszságot igen megszokta volt büntetni, mi s az mi nemzetünk is azon nagy szarvas bűnöktől nem lévén üres, hogy valaki történetnek állíthassa ez rajtunk esett siralmas nagy csapásokat, nem állíthatom.”⁵⁹

A haza „romlásának” okait ő is a nép és az előjárók bűneiben találja meg, bűnlajstroma megegyezik a Medgyesiével.

A végső idők élésének képzeletere pregnánsan mutatkozik meg Váradnak el-este előtti rajzában: „Váradnak nevezeti illy gyakorta fordulván elő, hogy arról is szóljak valamit, nem illetlennek állítom avégre is, hogy azon helynek állapotja avagy csak írásbéli emlékezetben maradhatna a posteritásoknál, ha már különben, ó, jaj! magunk tapasztalható, megsirathatatlan nagy kárunkkal magunknak egész nemzetestül, hazástul megmarasztani nem tudhatók-e, avagy csakugyan nem akarók! [...]”⁶⁰ A eseményekből leszűrt tanulságok tekintetében is Medgyesihez hasonló megoldásokat javasol. A bűnök „elhagyása”, Istenhez való megtérés jelenti számára is az ország problémáira való megoldást: „Ó, boldog Isten! ha mi is Istennek őfelségének majd minden parancsolati ellen vétkeztető, e világ szerint is eleitől fogva reánk megbecsülhetetlen nagy károkat, romlásokat, csaknem kötelek módjára húzó, rusnya nagy vétkeket így ismerhettünk volna és tőle el is búcsúzhattunk volna! Avagy ámbár csak még most is megismerhetnők és tőle végképpen való búcsúnkat vehetnők, bezzeg méltán boldogoknak állíttathatnánk!”⁶¹ Szalárdi puritanizmusáról több helyen is szól a szakirodalom, elsősorban városigazgatási koncepciójának a kálvini városalkotmánnyal való érintkezési pontjainak bemutatásakor.⁶² Puritánus szimpátiájáról tesz tanúságot Medgyesi többszöri méltatásakor is, és nem utolsósorban akkor, amikor a bajok orvoslásának módját fogalmazza meg.

Medgyesihez hasonlóan Szalárdit is Erdély története és jelene érdekli, Magyarország számára is szinte csak kontraszt-lehetőséget jelent. „Historikusunk ugyanis meggyőződéses és következetes transzilvánus, aki bár fájjalja, de befejezett és egyelőre megváltoztathatatlan ténynek látja és láttatja a középkori Magyarország felbomlását. Hazájának a felbomlott egész, önállósult részét, Erdélyországot tekinti; igazán csak az ő története érdekli, erőfeszítései is csak az erdélyi társadalom és igazgatás jobbítására szolgálnak.”⁶³

Végül a *Krónika* stílusát, fogalmazásmódját, szókincsét tekintve szintén a Medgyesivel való párhuzamot emeljük ki. A hasonló gondolkodásmód hasonló megfogalmazásban jut kifejezésre a műfaji különbségek ellenére. A siralomban, panaszban megfogalmazódó magyarázatkeresés gyökerei a közös világképre vezethető vissza.

Kitérőnk összegzésként Szakály Ferenc mondatait idézzük: „Szalárdi nem tett mást, mint újrafogalmazta évezredek történeti gondolkodásának szilárd meggyőződését. Azt, amit a tömör szentenciákat kedvelő rómaiak úgy sum máztak, hogy »a történelem az élet tanítómestere«. [...] mindenki egyetértett

abban, hogy a történelem feltárása nem valamiféle a jelentől idegen, hűvös, tudományos megismerési folyamat, hanem a jelenformálás fontos eszköze. Vagyis abban, hogy a múlt ismerete a mindennapi cselekvés iránytűje lehet.”⁶⁴

A történelem menetéről való gondolkodást tehát minden esetben két tényező határozza meg: egyfelől a történelmi tények ismerete, másfelől a nemzettudat, nemzeti önszemlélet, s mindkettőt befolyásolják a jelen konkrét állapotai. A történelem ismerete Cicero szellemében a „tanító példák tárházának” ismeretét jelenti, de ez önmagában, értelmezői horizont nélkül egymás melletti adathalmaz. A „Historia est magistra vitae” szállóigévé vált gondolat magában rejtje az alkalmazás lehetőségét: azt, hogy e „példatár” óriási tengeréből mely események és miért kerülnek ki a jelen hallgatóinak okulására. A beállítás így egyszerre fikcionális és faktikus: a tények értelmezése egy bizonyos valóságnak, hitelesnek tekintett elmélet, vagyis fikció révén történik.⁶⁵

Az a diskurzus, amely a történelmi tényeket egy sorba helyezi Medgyesi késői prédikációiban, nem a jelen–múlt szembeállítását célozza, hanem a történelem ciklikus megismétlődését⁶⁶ képezi le; a történelmi folyamatosság nem valami fejlődést jelent a nemzetre nézve, hanem csapások – nagyjából azonosan értelmezhető – ismétlődését. Éppen ezért válhatott a határokat túllépő, a magyarság egészére értett nemzetkép alapvetően a bűn által felfogottá, a bűntudat miatti pesszimista világszemlélet ezért válhatott hosszú időkre a nemzet önszemléletének alapbeállításává. A ciklikus történelemszemlélet a jelen-értelmezés szükségszerű következménye. A múlthoz fordulás a jelen problémáinak megértési igényéből következik, a jelen viszont megszabja a múlt értelmezésének irányát, horizontját. „A múlt csak a jelen fényében érthető; és a jelent csak a múlt fényében érthetjük meg teljesen. Képessé tenni az embert arra, hogy megértse a múlt társadalmát, és segíteni neki abban, hogy kezelni tudja a jelen társadalmát – ez a történetírás kettős funkciója.”⁶⁷ Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy Medgyesi nem történetírással vállalkozik, viszont társadalmi funkciója, valamint öntudata révén a historikuséhoz hasonló feladatköröket tölt be: a tapasztalati tények összefüggésbe állítása, tudat- és szemléletformáló szerepe jelentős hatással volt nemcsak korra befogadóira, hanem hagyományteremtő az elkövetkező korokra nézve is.

1 MEDGYESI Pál, *Erdél' s' egész Mag'arország Hármás Jajja s' Siralma*, Sárospatak, 1653, Várad, 1653. RMK I, 873

2 CSÁSZÁR Károly, *Medgyesi Pál élete és működése*, Bp., 1911. 74–75.

3 Uo., 85–86.

4 SZALÁRDI János *Siralmas magyar krónikája*, bevezető tanulmány SZAKÁLY Ferenc, Bp., Magyar Helikon, 1980, 285., 291., 304., 307.

5 MEDGYESI Pál, *Sok Jajjokban s' Bánatos szível ejtett könnyhullatásokban merült, és fenekelt, szegény igaz Magyaroknak egy-néhány keserő Siralma*, Sárospatak, 1658, RMK I, 934.

6 MEDGYESI Pál, *Magyarok Hatodik Jajja*, Sárospatak, 1660, RMK I, 960.

7 ŐZE Sándor, *„Bűneiért bünteti Isten a magyar népet” – Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Bp., 1991.

8 A lapszálen: „Ebben az 1648. esztendőben halának meg Török Tsászár Sultán Ibrahim, Leng'el Királ' Vladislaus, Mag'ar Országi Palatinus Draskovits János, Oregbik Groff Bethlen István, Korn'is Sigmond etc.”, *Hármás Jajj*, 31.

9 *Exequiae Principales*, 1624, 43, RMK I, 539.

10 Görgei Pál *beszéde Bocskai István felett*, 1674, 100, RMK I, 1164. A ház-haza, a „nagy emberek” mint a ház oszlopai hasonlat a XVII. század második felében íródott halotti prédikációk szinte mindegyikében fellelhető, lehetőséget ad a nemzet jövőre vonatkozó siratására is.

11 Medgyesinek a fejedelemmel, valamint Rákóczi Zsigmonddal való szoros kapcsolata köztudott, a személyhez kötöttségen itt ennek a kapcsolatnak a sajátosságára gondolunk.

12 *Hármás Jajj*, 31.

13 Uo., 74.

14 Uo., 73.

15 Uo., 48–54.

16 A bűnök teológiai meghatározottsága a Rákóczi-ház bukása előtti időszakban még domináns, a kor prédikátorai általában ezeket a bűnöket sorolják fel a nemzet romlásának okaiként. Lásd például CZEGLÉDI István *Az országok romlásának okairól írott könyvének Első Reszében* versebe foglalja ezt a bűnrendszert.

20–21. számozatlan oldal, RMK I, 941. Később nála is (akárcsak Medgyesinél) ebben a rendszerben helyet kapnak az ún. „szociális” – politikai, társadalmi meghatározottságú bűnök is.

17 A *Hármás Jajj* kiadásában, mint általában a nevezetes személyek halála alkalmával elmondott prédikációk megjelentetésekor az emlékezetben tartás gesztusa mellett jelentős szerepet kap a főúri család reprezentációs igényeinek kielégítése is. Ez a célzat bár nem mindig explicit módon fogalmazódik meg az egyes ilyen kiadványok esetében, de soha nem hiányzik belőle. Lásd KECSKEMÉTI Gábor–NOVÁKY Hajnalka, *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. században*, Bp., 1988, 32.

18 *Sok Jajjok*, 2B.

19 Luther és a hatására kialakult wittenbergi történelemszemlélet koncepciójában a török Isten büntető eszközének szerepét tölti be, akinek történelmi hivatása Isten elégedetlenségének, haragjának kifejezése a keresztény világgal szemben. A XVI. századi irodalmukat végig meghatározza ez a koncepció, ennek felelevenítését, módosított változatát ismerhetjük fel Medgyesinél is. Vö. KECSKEMÉTI ALEXIS János *Prédikációs könyve*, bevezető tanulmány GOMBÁNYI LÁBOS Olga, Bp., 1974, 44–45.

20 Uo., 4B.

21 Uo., 3B.

22 „Ez keserves romlásinkot s' az alat, tött és irott szomorú prophetákat, vagy inkább SIRALMAKAT adom e' JAJJOK alat ki.” *Sok Jajjok*, 4B.

23 Elhangzás és megjelentetés között fontos különbséget tenni, maga a szerző is viszonylag következetesen feltünteti mindkét időpontot. A megjelentetés idejének feltüntetése ha elmarad is egy-két esetben, az elhangzása sohasem. Az alkalom megnevezése és datálása szerves egységként jelenik meg.

24 Például *Az Istenhez-valo igaz megtérés* (RMK I, 935) című mindkét prédikációja. A fogalom puritanizmus felőli jelentésére itt nem térünk ki, ez egy következő dolgozat témája lesz.

25 A fogalmat Őze Sándor rendszerezése alapján használjuk. Lásd ŐZE, i. m., 43–54.

26 *Negyedik Jajj*, RMK I, 922, 21.

27 „Ismet, Nem vigyáztak siketségre s-vakmerősegre vöttek a' Gondviselőt (melyben igaz, valóban sok fogyatkozást-is töltünk) s- több e' feleket.” Uo., 13.

28 Uo., 15.

29 Uo., 14.

30 Szabó Károly szerint ez a három prédikáció önállóan is megjelent, de nem tünteti fel, hogy fellelhető lenne ez a kiadásból is. (RMK I, 922.)

31 *Ötödik Jaj Es Siralom*, RMK I, 936.

32 E három beszéd is megjelent Szabó Károly szerint különnyomatban, de ebből a kiadásból sem ismerünk példányokat. RMK I, 924.

33 Lórántffy Zsuzsanna erre utaló levelét Medgyesihez közli SZILÁGYI Sándor, *Protestáns Szemle*, 1890, 146–154.

34 Uo., 150.

35 *Hatodik Jajj*, 3.

36 TARNÓC Márton, *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*, Bp., 1978, 205–206.

37 Uo., 3–4.

38 Uo., 5. Az utolsó idők élésének képzete más prédikátoroknál, több helyen is előfordul. Például Szántai Pócs István Rhédei Ferenc felett mondott beszédében ilyen megfogalmazásban: „Oh te el-fogyandó romlasodnak s veszedelmesnek utolsó grádusában immár bélepet marokni Magyar nép, nagyobb részre ilyen vagy te.” RMK I, 1074, 18.

39 *Hatodik Jajj*, 6.

40 JOSEPH ROMLÁSA. *Avagy MAGYAR NEMZET MDCLVIII Eszteendőbeli nagy pusztulásán, annak MDCLIX-ben nem kicsiny oegbülésén-való Kesergése, az Isten Anyaszentegyházának...*, RMK I, 948.

41 Medgyesi itt csak az első – cáfoló hasznót – nevezi meg, a másik kettőt csak számmal jelzi. A szöveg – intő és tanító – jellegéből következtethetünk ezek lehetséges megnevezéseire.

42 *Joseph Romlása*, 17.

43 Uo., 18.

44 „Bizony Ezechiás-is, nem karjával s-kardjával, hanem Istenben vetett erős bizodalmaival, s-az Jehova orcájának sűrű keresésével, vere-el az Assyriai Királyt, Jerusalemlalol”, *Ezechias Kir. Hiti*, RMK I, 962, 37.

45 Lásd ugyanezt Szántai Pócs Istvánnál: nála nem az „ilyenek nem legyünk” felszólításként, hanem az „ilyenek vagyunk” kijelentésként, megállapításként fogalmazódik meg. Szántai Pócs beszéde Rhédei Ferenc felett, *Sárospatak*, 1668, 23–26. RMK I, 1074.

46 Révész Imre megállapításával támasztjuk alá kijelentésünket: „Ők [a puritánus prédikátorok] vívták ki, hogy a papok szabadon választott alapigéről is prédikálhassanak, nemcsak a textusok előre megállapított rendje szerint, s általában arra törekedtek, hogy az istentisztelet minél elevenebb, minél inkább személyes vallásos életből fakadjon.” RÉVÉSZ Imre, *A magyar protestantizmus története*, Kolozsvár, 1923, 57–58.

47 *Ezechias Kir. Hiti*, 30.

48 *Győzködő Hit*, 2–3. RMK I, 965.

49 Lásd például a *Győzködő Hit* ajánlásából a fentebb idézett részt.

50 A toposz kialakulásáról, jellemzőiről lásd IMRE Mihály, *Nemzeti önszemléletünk XVII. századi változatai = Körösök vidéke*, 1989, és Uő, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII század irodalmában*, Debrecen, 1995.

51 „A zsidó–magyar párhuzam is mutat topikus jellemzőket. A magyar nép, mint a Biblia választott népe, eltért a kijelölt törvénytől, ezért Isten büntetésként a törökkel sújtotta, de mivel ő választott nép, ha megtér, akkor Isten jobbra fordítja sorsát. Ez az alapvető felépítés, de sohasem retorikailag megszerkesztett szöveg! Megjelenésekor legtöbbször csonka, vagy csak a bűn és büntetés van hangsúlyozva, és a magyarok választott népmivoltáról nem beszél, vagy csak a magyarság van megemlítve, és a párhuzam zsidó népéről nem szól. Nem egyértelmű, hogy a sors jobbra fordulása világvégi, apokaliptikus ítélet formájában következik-e be, vagy ezen a világon, a töröktől való megszabadulással, a politikai helyzet javulásával.” ŐZE, *i. m.*, 18.

52 Vö. Rudolf BULTMANN, *Az eszkatológia problémája = Történelem és eszkatológia*, Bp., Atlantisz, 1994, Uő, ugyanitt az eszkatológia páli értelmezéséről, 55.

53 ŐZE, *i. m.*, 102.

54 BULTMANN, *i. m.*, 43.

55 Vö. IMRE Mihály, *Nemzeti önszemléletünk...*, 15.

56 R. VÁRKONYI Ágnes, *Miért sírt Kemény János? = Századfordulók*, Bp., Liget könyvek, 1999, 206.

57 Uő, *i. m.*

58 SZAKÁLY, *i. m.*, 57.

59 SZALÁRDI, *i. m.*, 320–321.

60 Uő, *i. m.*, 415.

61 Uő, *i. m.*, 436.

62 Vö. SZAKÁLY, *i. m.*, 24–28., TARNÓC, *i. m.*, 203–204.

63 SZAKÁLY, *i. m.*, 43.

64 *I. m.*, 42.

65 A fikció fogalom jelentését Hayden White meghatározásában használjuk, miszerint: „Valós» esemény, személy, folyamat, kapcsolat vagy bármi egyéb nem alakítható egy diskurzus »funkciójává« fikcionálás nélkül, s a fikcionáláson én a »valós« dolog »figurálását« értem.” Hayden WHITE, *A történelem terhe*, Bp., Osiris, 1997, 11.

66 Ciklikus abban az értelemben, hogy a történelem során tapasztalt sorsfordulókat ismétlődő isteni csapásként értelmezik, melynek okait mindig a nép engedetlenségében vélik felfedezni.

67 E. H. CARR, *Mi a történelem?*, Bp., Osiris, 1995, 51.

A szubjektivitás romantikus modelljeinek átalakulása Füst Milán pályájának korai korszakában

Füst Milán korai esztétikai gondolkodásának egyik legfontosabb dokumentuma a *Gondolatok vázlata a külső és belső szemléletről*,¹ amely 1909 augusztusában jelent meg a *Nyugat* hasábjain. Az írás a pálya későbbi szakaszaiban is kiindulási pontként szolgált Füst számára művészetfilozófiai és alkotáslélektani nézeteinek megfogalmazásakor. Az 1909-es cikkekre utaló részletek lényeges helyen bukkannak fel a *Látomás és indulat a művészetben* 1948-as kiadásában,² majd a tizenöt évvel későbbi átdolgozásban is.³ Füst a cikkben foglalt gondolatokat jelentősen módosította 1955-ben megjelent *Emlékezések és tanulmányok* című kötetének összeállításakor, tehát azt mondhatjuk, hogy az alapvetés igényével született esszé problémái valóban végigkísérték a pályát. Sőt, Füst recepciójára is nagymértékben hatott. Kassák 1927-ben az esszé legkidolgozottabb kategóriapárját Füst egész művészetére kiterjesztve jellemezte a művekben meg tapasztalható „emberi attitűdöt”,⁴ Somlyó György pedig az esszé legkésőbbi változatában megjelenő egyik kulcsmetaforát Füstről szóló monográfiájának egyenesen a címébe emelte.⁵

Amiképpen a *Látomás és indulat a művészetben* nem olvasható rendszeres esztétikaként, úgy a *Gondolatok vázlata a külső és belső szemléletről* még kevésbé értelmezhető valamiféle átfogó művészetbölcseleti munka vázlataként vagy töredékeként. Sőt annak az elvárásnak sem tesz eleget, hogy az általa megnyitott kérdéseket követhetően bejárja és kapcsolódásukat jelölje. Ezért eddigi értelmezői joggal gondolták úgy, hogy bár a szöveg ismeretelméleti kérdésekkel kezdődik, és ezek különösen az eredeti változatban kapnak nagy teret, az esszé tulajdonképpen tárgya művészetpszichológiai természetű.

A szöveg első kérdése az én szubsztancialitását vizsgálja, illetve azt, hogy az én lényegszerűsége megragadható-e a tudatban. Füst válasza egyértelműen tagadó. Ezt a kérdést az esszé a későbbiekben átformálja, és azt kutatja, hogy az énszerűség tudata – illetve ahogyan Füst fogalmaz, az „én-érzés” –, szükségszerűen tartozik-e hozzá a személyes létezés minőségéhez, vagy függetleníthető tőle. Az *Emlékezések és tanulmányok*ban olvasható változat az előbbi kérdést elhagyva az 1909-es alapszövegnél pontosabban ragadja meg e második problémát: „a lét minősége (az, hogy ember vagyok, férfi, magyar, beszélni tudok, és így tovább), hogy ez befolyásolja-e egyáltalán azt az érzé-

semet, hogy vagyok?”⁶ Filozófiai értelemben nyilván már az a feltételezés is könnyen cáfolható, hogy az itt és most létező én akár tudati tartalomként vagy érzésként is elválasztható lenne a róla tehető állításoktól. Ha ezt bárki megtenné, meghatározhatatlanná válna, hogy miről beszél. Így az első kérdés folyamata itt megszakad, és átadja a helyét fordítottjának: „ha tényleg élek, minőségileg azzá lennem, ami vagyok, szükségszerű-e, vagy véletlen dolga?”⁷ Az esszé eredeti változatának következő mondatai ezt a kérdést kibővítik a szabad akarat kérdésévé, amely nem valamiféle transzcendens, hanem természeti-biológiai szükségszerűséggel áll szemben. Aligha véletlen, hogy Füst ezt a részt később alaposan átdolgozta, mert e helyütt a legjobb úton halad afelé, hogy eszközök híján elvesse a nyugati filozófiai hagyomány alapkérdéseiben. Az esszé azonban valójában nem a szabad akarat kérdésére keresi a választ. Éppen ezért foglalkoznunk kell majd azzal, miért bocsátkozik Füst Milán esszéjének első felében olyan fejtegetésekbe, amelyek még a kérdések pontos megfogalmazásáig sem juthatnak el. Az esszé a továbbiakban nem is kísérletezik ilyesmivel, hanem a szükségszerűség és az akarat vitáját függőben hagyva elkülöníti a gondolkodás két típusát, a külső és a belső bírálatét, amelyek később az esztétikai szemlélet két módjává alakulnak át. Feltűnő, hogy miközben a gondolkodás mindkét fajtája reflexív természetű – amennyiben az egyik önmagára, a másik a külső világra vonatkozik –, az utóbbi szerkezetét Füst meglehetősen egyszerűnek látja, míg az előbbit elvileg végtelennek, amelynek ugyan határt szab valami, de hogy mi, azt nem sikerül pontosan meghatároznia:

A gondolat itt következő belső bírálata, mely az intelligencia mértékének sok tekintetben meghatározója és mely fokokra, körökre osztható, tőlem irányítható-e, vagy természetből következőn önként folyik:

1. Én élek, látok. (Nem tudok róla. Primitív élet-érzés.)
 2. Én észreveszem, hogy látok s megítélem, jól-e, rosszul-e? (Ha rosszul, ezentúl gyakori igyekezetem után jobban fogok látni. Tehát korrekció kezdetleges én-érzésem. Tehát fejlődik vagy egy kettős, vagy egy második én-érzés.)
 3. Én észreveszem az ítéletemet (magamtól?) és felülbírálom, helyes-e?
 4. A fölülbírálat helyes-e? Stb., de nem a végtelenségig.
- Vagy a külső tények bírálata honnan származik?
1. Én élek, látok. (Nem tudok róla. Primitív élet-érzés.)
 2. Én tudomásul veszem, hogy látok s megítélem, jó-e, rossz-e, szép-e az, amit észrevettem... S ez nincs tovább.

A kétféle gondolkodás, amint arról már szó volt, kétféle esztétikai szemléletnek felel meg. A belső tények bírálata a belső szemléletnek, amely nem is annyira szemlélet, mint inkább az én önreferencialitásában megnyilvánuló átélés, a külső tények bírálata pedig a külső szemléletnek, amelyben az én nem önmaga, hanem a rajta kívüli világ ábrázolásának közvetítője. A gondo-

latmenet ugyanúgy az én és a világ, a szubjektum és az objektum szembenállásában ragadja meg az esztétikai tapasztalat és az alkotás sajátosságait, mint a kor mimetikus esztétikáinak többsége. Az ábrázolás természetesen mindkét esetben szubjektív, de míg a belső szemlélet szubjektivitása önmagára irányul, a külsőé az objektív, látható világra. Ehhez az oppozícióhoz Füst társítja az analízis és a szintézis hagyományos ellentétét is, az analízist a belső szemlélet, a szintézist a külső szemlélet oldalára állítja. Az esszé főbb vonalainak eddigi bemutatásából alighanem kitűnik, hogy a szövegben egy kevéssé elmélyült esztétikai olvasat is rengeteg megoldatlanságot tárhatna fel, és ez ugyanígy érvényes a későbbi átdolgozásra is. Számunkra azonban fontosabb, hogy megértsük, milyen kérdésekre keresett választ Füst az esszé megírásával.

Ehhez pedig egy látszólag mellékes körülmény vezethet közelebb bennünket. Füst az esszé legkésőbbi változatához fűzött lábjegyzetben kissé sértetten állapítja meg, hogy az eredeti változat 1909-es megjelenése után tizenegy évvel C. G. Jung ugyanarra a felfedezésre jutott, mint ő, és most mindenki Jung-ra hivatkozva beszél az introverzió és az extraverzió attitűdbeli különbségéről, holott ő megelőzte a felismerésben a pszichoanalízis mesterét. Nem tudjuk pontosan, hogy Füst olvasta-e Jung ezzel kapcsolatos írásait, vagy csak hallott róluk, annyi azonban bizonyos, hogy a két fogalom párt tartalmilag azonosnak tekintette.⁸

Közismert, hogy Jung Schillernek *A naiv és szentimentális művészetéről* szóló írását elemezve jutott el az introverzió és az extraverzió megkülönböztetéséhez, és fogalmait a schilleri tipológiát követve vezette be. A naiv schilleri fogalma Jungnál kifelé fordulást jelent, míg a szentimentális a befelé fordulás attitűdjének felel meg. „Az introvertált beállítódást a szubjektum fenntartása jellemzi – írja Jung –, és saját, tudatos céljainak és szándékainak érvényesítése az objektum követelésével szemben az extravertált ezzel szemben a szubjektumot alárendeli a objektum igényeinek.”⁹ Jungot ugyanúgy foglalkoztatta, mint Füst Milánt, hogy a műalkotás visszavezethető-e az alkotó pszichológiai beállítottságára, azaz hogy az alkotás valamiféle természeti szükségszerűségnek engedve alakul-e ki, vagy a pszichikus tényezőket is magában foglaló alkotó akaratból ered. Amíg azonban Füst nyitva hagyja ezt a kérdést, Jung egyértelműen a természeti szükségszerűség elsőbbségét ismeri fel az alkotás folyamatában, és így a schilleri ellentét szempontjából olvasva szélsőséges kísérletet tesz arra, hogy az akarat elvét visszavezesse a szükségszerűség közegébe:

A költő lelkében a meg nem született mű olyan természeti erő, ami vagy zsarnoki erővel, vagy a természeti célok finom ravaszságával végül érvényre jut, tekintet nélkül annak az embernek egyéni javára, vagy bánatára, aki az alkotás hordozója. Az alkotás úgy él és nő az emberben, ahogyan a fa a földben, amelytől táplálékát kicsikarja. [...] Az analitikus

pszichológia ezt autonóm komplexusnak hívja, amely leválasztott részletként a tudat hierarchiája alól kivont, önálló pszichikus életet él, és energetikai értékének, erejének megfelelően vagy csak mint az akaratlagosan irányított tudati folyamatok zavaraként merül fel, vagy mint felsőbb instancia, és az ént még szolgálatába is állítja.¹⁰

Jung sorai az alkotó egyik romantikus ideáltípusát általánosítva beszélnek a mű létrejöttéről, amely ha a művet nem is, magát az alkotást mint eseményt – schilleri fogalommal élve – naiv módon megpróbálja visszahelyezni a természetbe.

Ha Füst Milán és Jung eltérő álláspontot képvisel is az akarat és a szükség-szerűség vitájában, alapkérdésük ősfarmája egyaránt Schillernél fedezhető fel, és amint látni fogjuk, a Füst-szöveg legerősebb implikátumai éppen az ő tanulmányára vonatkoznak. A *naiv és szentimentális művészetről* nemcsak arra alkalmas kiválóan, hogy általa szemléljük a német klasszika és a német romantika viszonyát, de a modernség későbbi alakulásának szempontjából nyelvszemléleti, poétikai fordulópontot is jelez, amennyiben a közvetlen ábrázolás korábbi elképzeléseihez képest sokkal bonyolultabbnak mutatja a természet és az alkotás viszonyát. Schiller feltételezi, hogy az akarat és a szükségszerűség problémája a görögség világában egészen másként jelent meg, mint a modernség korában. Amíg az antikvitásban e probléma elsősorban a képzelet felszabadításával volt kapcsolatban, addig ma az erkölcsi érzés számára jelent konfliktust:

Csak az eleven és a szabad, csak jellemek, cselekmények, sorsok és erkölcsök elégítik ki őt; s ha mi a lélek bizonyos morális hangulataiban azt kívánhatjuk, hogy akaratszabadságunk előnyét, amely oly sok önmagunkkal való harcnak, oly sok nyugtalanságnak és elégtelenségnek tesz ki bennünket, odaadjuk az ész nélkül létező választás nélküli, de nyugodt szükségszerűségéért: a görög ember fantáziája épp megfordítva, azon van, hogy az emberi természetet megkezdje már a lélektelen világban és az akaratnak befolyást tulajdonítson ott is, ahol vak szükségszerűség uralkodik.

Amikor Schiller a görögségről beszél, természetesen a görögség winckelmanni képe lebeg a szeme előtt, és egyszersmind az ábrázolás klasszikus, „a helyes ízlést” magában foglaló kánonja. Winckelmann érzékeli ugyan, hogy korának emberét egészen másféle viszony fűzi a természethez, mint az antik görögséget, de a mintakövetés¹¹ által meghaladhatónak tartja ezt a távolságot, és más utat el sem tud képzelni a művészet számára, hiszen úgy véli, hogy a helyes ízlés eszményei egyszer és mindenkorra adottak a görögség legnagyobb alkotásaiban. Így amikor Schiller kijelenti, hogy a modern kor viszonyai és erkölcei, tehát kultúrájának és civilizációjának egésze nem a természetszerűség jegyében, hanem a természet ellenében alakult ki, érvényteleníti a mintakövetés addigi normáit, amelyek végső soron mindig a természetesség fogalmából merítették legfontosabb érveiket.¹² Schiller szem-

pontjából a winckelmanni művészetfogalom naivnak bizonyul, olyannak, amely semmilyen temporális vagy esztétikai különbségnek nem ad teret, hiszen az ábrázolást természeti szükségsszerűségek határozzák meg:

Minthogy a naiv költő pusztán az egyszerű természetet és érzést követi, és pusztán a valóság utánzására szorítkozik, azért tárgyhöz is csak egyetlen viszonya lehet, s ebben a tekintetben nem választhat a feldolgozásban. Annak a benyomásnak a különbözősége, amelyet naiv költemények keltenek (feltéve, hogy elvonatkoztatunk mindattól, ami benne a tartalomra tartozik, és ama benyomást csak a költői feldolgozás tiszta művének tekintjük), csupán egyazon érzésmód különböző fokán alapszik; még a külső formák különbözősége sem változtathatja meg amaz esztétikai benyomás minőségét.

A schilleri naiv művészet az, amit Füst külső szemléletnek, Jung pedig extravenzióknak nevez. És ahogyan a naiv művészet esztétikai szerkezetét Schiller viszonylag egyszerűnek látja, úgy Füst is a külső szemléletét.

A schilleri értelemben vett szentimentalizmus mindenekelőtt a közvetlenség eszméjéről való lemondásban különbözik a naivitástól. A szentimentális költő Schiller szerint „elmélkedik arról a benyomásról, amelyet a tárgyak tesznek reá, és csak azon az elmélkedésen alapszik az a meghatottság, amelyet maga érez és amelynek érzését bennünk kelti”. Füst Milán esszéjében ugyanez a magatartás jellemzi a belső szemléletet: „a belső szemlélő gondolkodván, nevelődve a körülötte történő dolgokat magára vonatkoztatja: ő a központ; a külvilág eseményeit szemlélet helyett átéli, tapasztalat helyett gondolatban tapasztal, ideologus”. A legfontosabb különbség Schiller és Füst Milán gondolatmenete között az, hogy amíg a német klasszikus történetileg határozza meg az általa bevezetett fogalmakat, addig Füst Milán egyfajta pszichologizáló tipológiát alkot, amelyből – mint esztétikai tárgyú írásaiból egyéb helyütt is – teljesen hiányoznak az időbeliség mozzanatai.

Éppen ezért annak érdekében, hogy kérdéseinkhez közelebb jussunk, helyesen tesszük, ha Schiller megkülönböztető elbeszélését korának filozófiai diskurzusába visszahelyezve úgy értelmezzük, hogy volt ugyan egy kor – és ez a kor bizonyos értelemben Schiller saját ideje –, amely ha nem föltételezte is, hogy maguk a dolgok megragadhatók, eszménye mégis ez volt, és szeretne volna hinni, hogy a nyelv, a művészet azt fejezi ki, hogy a gondolkodás számára „valóban vannak dolgok”. De ez a kor elmúlt, és a „modern kor” nem csupán a természettől, azaz maguktól a dolgoktól került távol, hanem a valóság tisztán dologi elképzelésétől is. Sőt a schilleri szentimentalizmus, mert hiszen erről van szó, éppen a valóság dologi koncepciója ellenében tartja értelmezhetőnek a művészetet. Azt az elképzelést azonban Schiller nem adja fel, hogy a világnak van valamiféle szubsztanciális esszenciája, és azt változatlanul a természetben, tehát a gondolkodástól immár idegennek nyilvánított dologi létben keresi. Jellemző, hogy ezzel kapcsolatban csak kétféle magatartást tart felvázolhatónak: az ember vagy úgy tesz, mintha a gondol-

kodás magukkal a dolgokkal operálna, és ezt Schiller naivitásnak nevezi, vagy tudja ugyan, hogy ez nem így van, de vágyik e naivítás után, és ezt nevezi a szöveg szentimentalizmusnak. Schiller ezzel kétségtelenül eltávolodik a winckelmanni mintakövető klasszicizmus eszményeitől, ugyanakkor nem tesz elmozdulást a kora romantikus szubsztancializmus irányába, amely bár még mindig hisz abban, hogy a világ léte lényegszerűen megragadható, ennek lehetőségét azonban többé nem a dologi létben, hanem a nyelvben (Hammann) vagy egy transzcendens szubjektum munkájában (Novalis) kutatja.

Jung Füst Milánhoz hasonlóan figyelmen kívül hagyja a schilleri megkülönböztetés történeti aspektusait, és az alkotó anyagkezelésének két lehetséges beállítódását vizsgálja általa. Amint láttuk, a tárgyát uralma alatt tartó introvertált alkotói folyamat és a mű szabad kiadásának minden ellenállása szabad teret nyújtó extravertált beállítódás szembeállításával a szükség-szerűség és az akarat már Schillernél is jelen lévő vitáját újítja fel, amennyiben az introverzió az akaratnak juttat főszerepet az alkotásban, az extravertió pedig olyan szükség-szerűségnek, amely magát az alkotást a képzelet közvetítésével visszahelyezi a természeti folyamatok közé. A természetesség azonban Jungnál nem von maga után mintakövetést, hanem egy uralhatatlan folyamatot feltételez, amely nagyon hasonlít a zsenialitás kiadásának romantikus elképzeléséhez. Eközben Jung a természet romantikus értelmezését vonja játékba, és ezt érvényesíti írásának tágabb összefüggéseiben is, amennyiben a természet tárgyát, illetve a művet nem adottságában, hanem keletkezésében szemléli. Így lehetősége nyílik arra, hogy feloldja a természetesség és a természetellenesség schilleri kettősségét, és gyengítse az introverzió és az extravertió szembenállását. Ennek érdekében a műalkotás olyan szimbolikus értelmezését alakítja ki, amely az alkotásban megnyilvánuló elmentet a befogadás szempontjából temporalizálja, és miközben az akarat művét is kivonja a szerző uralma alól, megteremti annak lehetőségét, hogy a tipizáló pszichológia ellentétezekre épülő szerkezete megnyíljon a hermeneutikus megértés – Jungnál szimbolikus struktúrákra épülő – időbelisége előtt:

Ha a tudatos és célzatos alkotás tudatossága és célzatossága csak a költő szubjektív illúziója, akkor az ő műve is rendelkezik a szimbolikus, a meghatározatlanba mutató, a kortársi tudaton túllépő tulajdonságokkal. [...] A szimbólum célzást és lehetőséget jelent egy magasabb értelem megragadására, ami túllép a kor adta fogalomkörön. [...] Régebben is benne volt ez a műben, de csak rejtett szimbólumként, amit kiolvasni csak akkor tudtunk, amikor a korszellem megújódása megengedte. Új, friss szemet követel meg, mert a régi látásmód csak azt vette benne észre, amit kiolvasni már megszokott.¹³

Füst Milán a belső szemléletet az önbírálat munkájára vezeti vissza.¹⁴ A belső és a külső szemléletnek az a problémája, amelyet az alkotás folyamatában és magában a reprezentációban érzékel, a kora romantika esztétikájá-

ban vált hangsúlyossá, és a belső szemlélet fogalma is onnan származik. Novalis például így vázolta fel az ellentétet:

A magunkba való visszatérést mi hajlamosak vagyunk a külső világtól való elvonatkoztatásként érteni. A szellemek számára a földi élet ennek analógiájaként belső szemléletet – magukba való kilépést –, immanens működést jelent.¹⁵

Novalis azonban nem vetette el a világ szubsztanciális létének eszméjét, és feltételezte, hogy a külső és a belső ellentéte is e szubsztancialitás eltérő megnyilvánulásainak eredménye. A külső világ szerinte egy eredeti reflexióból származik, amely a reprezentációban újra belsővé válik, miközben a reprodukált külső tárgyként jelenik meg.¹⁶ Füst Milánnál sem e helyütt, sem máshol nincs nyoma hasonló feltételezéseknek, a dologi és a nyelvi lét, illetve a tárgyi és a pszichikus adottság metafizikus kettősségét, amely viszont esztétikai gondolkodásának alapjaihoz tartozik, sehol nem igyekszik a keletkezés eredetibbnek gondolt aktusában feloldani. Hiszen bár az alkotást arra irányuló kísérletnek tartja, hogy általa a szubsztanciális én tárgyasult formában megjelenhessék, magát a tárgyasulást, akár a belső, akár a külső világ által történik, idegennek tekinti e szubsztancialitástól. A mű és a szubsztanciális én közvetítettségével, illetve a reprezentáció – Füst Milán szavával élve a megítélés, a „fölülbírálat” – kritikai működésével kapcsolatban azonban az esszé nem oszlatja el a talányokat. Így az 1909-es változat gondolatmenete valójában kettészakad. Amíg az első rész a bírálat eredetével, szükségszerűségével vagy akaratlagosságával foglalkozik, addig a második rész a bírálat irányultságát vizsgálja. A második rész alkotáspszichológiai fejtegetéseiben a külső és a belső szemlélet dramatizált különbsége nem csupán eltérő alkotói attitűdökben jelenik meg, hanem – minden egyéb esztétikai megfontolást helyettesítve – az irodalom fejlődésirányainak kijelölésére is alkalmasnak látszik:

A belső szemlélő hőseiben mindig saját titkos variánsát tárja fel. Bizonyos tulajdonságainkban egyformák vagyunk: amikben megegyezők, abban típusok. A belső szemlélő az állandó belső rajz következtében önmagát ismétli, alakjait hasonlóságuknál fogva tipizálja. – Az irodalmi haladás vonala távozóban lévén az általános emberitől, a mindenki által megérthetőtől a részlet felé, az egyéni felé, a kevesebbek és csak hasonló értelmiségi fokúak, hasonló természetűek által megérthető felé indul.¹⁷

És mivel Füst gondolkodásában egyfelől az általánost és az egyedit éppúgy nem közvetíti egymással semmi, mint a külső és a belső szemlélet munkáját, másfelől az általa felvázolt szerkezet Junggal ellentétben semmiféle hermeneutikai megfontolás felé nem nyitott, reális kérdésként merül fel, hogy a belső szemlélet abszolutizálódásával jöhetne-e „költő, akinek nüanszeit csak ő maga érti”.

A belső szemlélet esztétikai megnyilvánulásának egyik kitüntetett példája Füst esszéjének eredeti és 1955-ös változatában is Hofmannsthal *A külső élet balladája* című verse. Az 1909-es szöveg e verset Arany *Családi körének* leírásával állítja szembe, és megállapítja, hogy bár ez is „a külső élet szemlélete: de olyan emberé, aki eddig mindig befelé nézett s most egyszerre fölpillant [...] : most sem arról beszél amit látott, inkább arról az egyéni ízű élményéről, a képről, ami benne a külső szemlélet idején származott”.¹⁸ Egyik ifjúkori naplójegyzetében, amely minden valószerűség szerint két-három évvel később keletkezett, mint a *Gondolatok vázlatának* első megfogalmazása, Füst az itt olvashatókhoz nagyon hasonlóan ragadja meg Hofmannsthal művészetének lényegét, miközben a belső szemlélet munkáját a modern allegorikus¹⁹ jelhasználat működésével hozza összefüggésbe:

Hugó von Hoffmannsthal: Pszichológiája az ideges modern emberé. S emellett a múlt század romantikusainak idealizmusa utóvirágzását éli benne. [...] Amiről beszél azt absztrakció útján fogalommal teszi: vagyis vérteleníti előbb, ami által a dolgok átszellemülve jelentőségükben nőnek. Az elvont dolgoknak aztán oly konkrét leírását adja, mintha azok realitások volnának: ezáltal teszi életteljessé, élénken elképzelhetővé, ami elvont. [...] Realizmusának különös aromája van s rám sokkal bensőbb benyomást tesz a szimp-la realizmussal, a „megfigyeléssel”. Talán azért is, mert a tehetségem nagyon hasonlít az övéhez.²⁰

Feltűnő és elgondolkodtató Füst Milánnak ez az ítélete, amelyben Hofmannsthal modernségét a romantika örökösének nevezi, és ezt az ítéletet még hangsúlyosabbá teszi esszéjének következő állítása, amely a belső szemlélet leggyakoribb jellemzőjének a romanticizmust nevezi. Az esszének erről a pontján újraolvasva azt a megállapítást, hogy „az irodalmi haladás vonala [...] a teljesen egyéni variánsok”, vagy – az írás egyik későbbi részének fogalmával élve – az „egyéni romantikák” felé közeledik, nem nehéz arra a következtetésre jutni, hogy az esszé 1909-es változatában megfogalmazott irodalomkép legfontosabb kérdései a század eleji klasszikus modernség és a romantika irodalmának kapcsolatát érintik.

A *Nyugat* indulásának idején mind a folyóirat mozgalmához tartozók, mind kritikusaik körében – egy új kánon képzésének, illetve a nemzeti klasszicista kánon védelmezésének igényével – felmerült az a gondolat, hogy a XX. századi modernségnek ez az első hulláma sok tekintetben a romantika örököse. Horváth János negatív értékelése²¹ ezt a kapcsolatot a kifejezésesztétika területére korlátozza, miközben nyilvánvalóan Arany János hagyományára célozva szembeállítja kezdeményezéseiket a „stílbeli realizmus” kánonjával. Amennyiben a „stíloromantika” és a „stílbeli realizmus” fogalmi ellentétét ezúttal nem két egymással feszültségben álló kánon különbségében, hanem a hozzájuk rendelhető esztétikai elképzelések konfliktusában értelmezzük, az ítélet irányát tekintve ellentétes, tartalmában viszont meglepő módon Füst

Milánéhoz hasonló elképzelésekkel találkozunk: az én és a világ szembenállásában a „stílbeli realizmus” az én esztétikai működésének ábrázoló funkciót tulajdonít, míg a „stílrómantika” az önreflexív kifejezést.

Az ábrázolás és a kifejezés esztétikai funkciója ellenfogalmak gyanánt nemcsak Horváth János kritikájában, hanem a *Nyugat*ban is kánonképző erővel bírt. Mint láttuk, a „belső szemlélet” fogalmával Füst Milán 1909-es eszmefuttatásában az irodalom alakulásának további irányait is megpróbálta kijelölni. Konfrontatív formában, a jelent differenciálatlanul szembeállítva a „XIX. századdal”, ugyanez az igény jelent meg Oláh Gábor Adyról írott méltatásában,²² amely egy évvel a *Gondolatok vázlata* után látott napvilágot. Ugyanakkor ez az ellentét egy későbbi paradigmaváltás horizontján már korántsem tűnt ilyen élesnek. Halász Gábor 1929-ben a romantikus líraeszményt a Füst Milán-i „belső szemlélet” fogalmával megegyezően jellemezte,²³ és miközben e líraeszmény teljes kimerüléséről és a romanticizmus-sal szembe forduló új eljövételéről adott számot, a *Nyugat* első nemzedékének költészetét, és különösen Adyét, szubjektumszemléletének szempontjából közös platformra helyezte a nemzeti klasszicizmus kánonjával.²⁴ Mivel azonban e korszak költészettörténeti gondolkodása, amint az még nálunk sokáig jellemző volt, bipoláris ellenfogalmakban gondolkodott, Halász a húszas évek végén érzékelt paradigmaváltás leírására egy, a „belső” és a „külső szemlélet” ellentétével sokban rokon, szintén beállítódásbeli különbségként elképzelt dichotómiát vezetett be, a „szubjektív” és az „objektív” líráét. Az eddigiekből jogosan vonhatjuk le azt a következtetést, hogy a paradigmaváltások leírása és a történeti emlékezetben való érvényesítése sok tekintetben retorikai teljesítmény, amely a jellemzésre szánt toposzok obszessziójának és áthelyezésének mintázatát mutatja. A retorikai mozgások azonban alighanem szemléleti beágyazottságukra is utalnak. A „szubjektivitás” és az „objektivitás” fogalompárját eredetileg a *Nyugat* első nemzedéke munkálta ki és használta tipizáló jelleggel, és miközben Halász Gábor ellenük fordította, a fogalmak szubverzív jelentésségén lényegében nem változtatott. Ez főként azért történhetett így, mert bár alighanem helyesen érzékelt, hogy lényeges nyelv- és versszemléleti változások mennek végbe a magyar költészetben, ezek leírására nem volt fogalmi apparátusa, mert a nyelv jelszerű működését továbbra is a világ és az én szembenállásában értelmezte.

Az obszesszióknak és az áthelyezéseknek e rövid áttekintése arra is felhívja a figyelmünket, hogy a kor poétikai gondolkodása a „romantika” vagy a „romanticizmus” fogalmát bizonyos mértékig metaforikusan²⁵ használta. A költészeteszmények változása mégis leginkább a romantika irodalmának kanonizációs vitáiban érhető tetten, és ezzel kapcsolatban nem csupán Berzsenyi, Vörösmarty, Petőfi és Arany recepciótörténeti helyzetére érdemes figyelemmel lennünk, hanem a külföldi romantikák felé forduló érdeklődés változásaira is. A *Nyugat* első évfolyamaiban ugyanis erőteljesen megnyilván-

nul az az igény, hogy a folyóirathoz köthető legjelentősebb szerzők által végrehajtott irodalomtörténeti fordulatot kánonképző erővel hozzákössék az irodalmi múlt megváltozott esztétikai tapasztalatához,²⁶ ezzel is mintegy kivéve a XIX. századi hagyományokat saját múlttudata számára kisajátítani próbáló, a *Nyugat* mozgalmát pedig „gyökértelennek”, „idegennek” bélyegző nemzeti klasszicista kánon kezdeti heves támadásait. Ez az igény expliciten is megfogalmazódik Babits *Az irodalom karácsonya* című írásában, amely már a „moderne” sikerének tudatában íródott:

Ma már világos lehet mindenki előtt, aki munkáikat igazán ismeri, hogy ez ifjak forradalma nem a hagyományoktól való elszakadás, hanem azokhoz való visszatérés volt. Az elfelejtettet újra megtanulni: – ez volt egyik fő törekvésük legjobbjainak.

És cikkének Kosztolányi akkor frissen megjelent *Mágia* című kötetéről szóló második felében Babits is a „romantikus dekadenciában”²⁷ keresi a klasszikus modernség poétikai tudatának előzményeit, még akkor is, ha – talán Füst Milán négy évvel azelőtti cikkére is visszautalva – vitatkozik azokkal a nézetekkel, amelyek szerint e „dekadencia” befelé fordulást jelentene:

Még egyszer mondom: ez az igazi Kosztolányi a tipikus dekadens. A pazar színezésű romantizmusból kiinduló modern dekadencia lényegében éppen ennek a mágának költészete. Csak látszat az, amit nálunk is gyakran hangoztatnak, mikor a modern költészet líraiságát úgy értik, mintha a külső világról mindinkább befelé fordulna a figyelem. Ellenkezőleg, a modern ember, aki annyit utazik, olvas, annyi látványosságot lát, annyit zenét hall egy esztendőben, mint a régi ember egész életében sem, fáradt lelkével nem tud többé ellenállni a külső világ mindenünne reátóduló benyomásainak, nem tudja többé fegyelmelni őket, elmerül bennük, megigézik őt, rabjuk lesz. Nem tudja rendezni őket (és eltűnik a kompozíció), nem tudja elmélyíteni őket (evvel tűnik el az epika), de amit így elvesztett, megnyeri nyelvének színességében, melyet éppen kívülről jött képzeleteinek sokasága – zenéjének vibrálásában, melyet hangulatának gyors változása okoz. Ez a romantikus dekadencia lényege, aminek megfelel festészetben az impresszionizmus.²⁸

A témánkkal foglalkozó szakirodalom Rába György Babits-monográfiája óta hangsúlyozza, hogy Vörösmarty volt a magyar irodalomtörténetnek az az alakja, akit a *Nyugat* irodalomszemlélete leginkább másnak látott, mint a nemzeti klasszicista kánon, és akit talán legintenzívebben építettek be saját önszemléletük rendszerébe. Mindez a reprezentatívnek tekintett művek kiemelésében is megmutatkozott. Amíg a Gyulai-féle kánon a nemzeti tematikájú, azaz a közösségi funkciókhoz közvetlenül hozzárendelhető műveket, elsősorban a *Zalán futását* és a *Szózatot* emelte ki, addig Hatvany Lajos, Schöpflin Aladár és Babits vonatkozó tanulmányai a *Csongor és Tündét*, az *Előszót* és *A vén cigányt* állítják a befogadás homlokterébe, Vörösmartyban pedig felfedezik a tragikus alkotót.²⁹ Az átértékelés szempontjai meglehetősen világosak.

A vén cigány a maga közvetlenségével és Vörösmarty egyébkori technikájától teljesen elütő formáival ma a költő leginkább élő műve. Ezzel Vörösmarty átnyúlik a ma költészetébe. Ma leginkább és legelső sorban közvetlenséget keresünk a költőben és szeretjük, ha húrokat üt meg lelkünkben, inkább jelezve, mint végigjátszva a melódiát s ránk hagyva, hogy egészítsük ki, amit ő nem pengetett végig. Mi nem látunk benne dagályt, mint látott Gyulai, ha nem világlik is ki mindig egy szempillantásra a szavakból, hogy mi élt s tört kifejeződésre a költő lelkében. Nem lehet dagály ott, ahol igaz érzés közvetlenül szól a versből s ebben a versben benne van a lehanyatló Vörösmarty egész szegény, beteg, elkínzott szíve. S ha a legifjabb magyar lírában itt is, ott is látjuk a törekvést, amely tradíciót keresve magának, Vörösmartyhoz próbál csatlakozni, a csatlakozó pont *A vén cigány*, amellyel a költő tovább is ható tényezője marad a magyar költészetnek

– írja Schöpflin.³⁰ És vele egybehangzóan nyilatkozik Babits is *A férfi Vörösmarty* záró részében, amely korábban a legcsodálatosabb magyar versnek nevezett *A vén cigány* által kapcsolja be Vörösmartyt a modernség történetébe:

Milyen különös vers ez! Semmi sincs benne a megszokottból. Egy őrült verse. A logika kapcsolata elszakadt. A képzetek rendetlen és rengeteg káoszban üzik egymást. A költő agyában megrendült a velő. A vére forr. A világ háborús képeit kavarogni érzi a lelkében. [...] A képzetek víziókká, a víziók fájdalommá, a remények kéjjé és istenek borává válnak. Minden képzet a testre hat, mint azé, aki ópiumot evett.³¹

A *Nyugat* első évfolyamaiban megjelent Vörösmartyval kapcsolatos állásfoglalások ugyanazt a költészeteszményt fogalmazzák meg, mint amely Füst *Gondolatok vázlata a külső és belső szemléletről* című esszéjében is megnyilvánult. Ez az eszmény az én közvetlen kifejeződésében, a szubjektum jelszerű önreprezentációjában ragadta meg a modern líra meghatározó tendenciáját, tehát a nyelvi működés feltételeit, önreflexív irányultságának alapját a tovább redukálhatatlan, szubsztanciálisnak elképzelt énben érték tetten. Ezt az énszerűséget ugyanakkor nem azonosították a szerzőséggel. A nemzeti klasszicista kánontól való elkülönöződés poétikai téren talán leginkább ennek az azonosításnak az elutasításában nyilvánult meg, miközben a *Nyugat* értelmezői közössége ezt a sémát rögzítette Petőfi – naivitása miatt többször elmarasztalt – költészetével kapcsolatban. Füst esszéje úgy is értelmezhető, mint amely az én reprezentációjának eredetét a szövegen kívüli biografikus, illetve történeti kategóriák helyett a beállítódás pszichológiai fogalmával igyekezett magyarázhatóvá tenni.

A szövegben reprezentálódó és önreflexív módon általa keletkező én gondolata volt az a szempont, amely a *Nyugat* első évfolyamainak romantika-olvasatait meghatározta. Mindez alapvető fordulatot jelentett a romantika irodalmának magyarországi recepciójában. Bár e helyütt nincs arra mód, hogy e fordulat tartalmait részletesen megvizsgáljuk, az mégis megállapítható, hogy a romantika fogalmával összefoglalt művészeti események értelme-

zésében ekkor teremtmődött meg annak a lehetősége, hogy az olvasatok elváljanak a politikai-társadalmi ideológiák közvetlen implikációtól. Mindez úgy is megfogalmazható, hogy az olvasatokban a közösség, a nemzet, a nép szabadságának XIX. századi liberális hagyománya helyett az individuális szabadság századvégi – szintén liberális megalapozottságú, de a polgári humanizmus eszményeit egyre inkább kikezdő – kérdései váltak dominánsakká.

Maga a fordulat és annak poétikai tartalmai a *Nyugat* első évfolyamában Lukács György Novalisról tanulmányában nyilvánult meg leghatározottabban, amely mintegy össze is foglalja, mit értett ekkoriban a *Nyugat* köre a romantika fogalmán:

A romantika világlátása igazán panpoétizmus: minden költészet és a költészet minden. Még nem volt kor és nem voltak emberek, akik számára olyan sokat magában foglaló és olyan szent lett volna ez a szó, hogy költő. Későbbi idők sok költője számára is a költészet volt az egyedüli oltár, mely előtt áldozni lehetett, de itt ez a kultusz csakugyan magába foglalta az egész életet, nem volt lemondás róla és elfordulás gazdagságától, sőt ez volt az egyedüli lehetőség lemondás nélkül célhoz érni. Az élni tudó ember volt ez a cél: ők – Fichte-ből vett terminológiával – „Ich”-ről beszéltek. Egoisták voltak, fanatikusai saját fejlődésüknek és mindent csak azért és annyira szerettek, amennyire nőni lehetett általa. „Wir sind garnicht Ich” írja Novalis „wir können und sollen aber Ich werden, wir sind Keime zum Schwerden”. És a költő a tipikus ember, benne vannak a leggazdagabb lehetőségek az „Én”-né tételhez.³²

Nem meglepő, hogy Balázs Béla is Lukácshoz hasonló kiindulópontot választott a romantika hagyományának megközelítésében:

B. B.: [...] Egy társadalom problémái akármilyen mély világnézetből fakadnak is, csak etikaiak lehetnek. A metafizikai értékekhez csak személyes viszonya van az embernek. És egy pantheista kultúra társadalmának alapproblémája: milyen viszonyban vagyok én, az Én, az egésszel, az ősminddegyel, ha ugyanegy vagyok vele. A. A.: Tudod mit? Beszéljünk magukról a dolgokról. Ott jobban eligazodik az én paraszteszem. Igaz-e, az ő egész elméleti individualizmusuk Fichtével, az első filozófusukkal kezdődik. Kidobta a világból Kant magánvalóját, mondván: nincsen tőlem független tétel. Nincsen más, mint az én tudatom és annak képzetei és érzései. B. B.: Más szóval: csak Én vagyok. Minden egy és az az egy én vagyok. Hát ez nem pantheizmus? És azok a poéták: Tieck és Novalis és mind valahány nem úgy írnak, mintha Fichte Wissenschaftslehrejét tanulmányozták volna elébb.³³

Ha e szavak nyomán Szabó Lőrinc 1931-ben írott *Az Egy álmai* című versére gondolunk, megállapíthatjuk, hogy a húszas évek végén, harmincas évek elején tapasztalható lírapoétikai változások szempontjából mindenekelőtt éppen a romantika recepciójában megalapozott, az individuumot világszerű egységként felfogó énszemlélet bizonyul tarthatatlannak.

E recepció azonban korántsem egységes a klasszikus modernég e korai időszakában. Lukács és Balázs Béla romantika-értelmezésével látszólag szögesen ellentétes Kosztolányié, aki Rilkéről szóló esszéjében a francia romantikának az addigi magyar recepcióban teljesen hiányzó mozzanatára felfigyelve értelmezi a Dingwerdung szimbólumképző folyamatát és a dolog jelszerűségének mozgásait:

Röviden szólva tehát a hideg és nemes impeccable poéták a „Ding”-et dalolták, Rilke pedig a „Dingansich”-et. A tárgyak már előbb is léteznek a poézisben. Alfred de Vigny, Heredia és Leconte de Lisle annak idején forradalmat kavartak azzal, hogy a Lessing-elmélettel dacolva egy tárgyban megtalálták a költően öröksépet. A tárgyak színe, alakja, szóval önmagukba zártsága, magukból kivirágzó szépsége volt az utolsó pont, a holt pont, ahova törekedtek. De épp ez a művészet, ez a csikart, feszes, iskolakönyvekbe iktatott l’art pour l’art ölte meg őket. A szimbolistáknak kellett jönniük, hogy észre vegyék ezt és kissé megtépázzák görög szobor-szerű, nagyon is gögös és borbélyos eleganciával elsimított fürtjüket és lázat, mozgást, erőt vigyenek be a versbe, amelynek mindig felül kell kerekedni önmagán, át kell ugornia a tárgyat, s messzebb kell mutatnia.³⁴

Hogy mi ez a távolság és honnan származik az az erő, amely a nyelvileg megragadott tárgyat a jelszerű jelentésség mozgásaiban kiemeli ebből a holt szépségből? Kosztolányi a jelentésség forrásának ugyanúgy az ént tartja, mint Lukács, és az értelmezés horizontjának kialakulásában hozzá hasonlóan is a szubjektív öntükröződés jelentéstulajdonító szerepét ismeri fel, tehát irányultságuk különbségei ellenére Kosztolányi és Lukács romantika-kepe valójában nem áll messze egymástól. Lukácshoz és Füst Milánhoz hasonlóan Kosztolányi is a tárgy és a szemlélő kölcsönös tükröződésében éri tetten a romantikus szubjektivizmus lényegét:

A tárgy az a „nem-én”, amellyel öntudatlanul is millió kapcsolatban vagyunk és nem tudunk elszakadni tőle. Melyik nem fontos? Mindegyiken ott a kezünk nyoma, mely barátunkká teszi, ott a tekintetünk félénk súrolása, az áhítozásunk könnyes vonala és láza, amellyel mindörökké kedvesünknek jegyeztük el őket s most akarva nem akarva, alázatos szolgálói vagyunk. A fa, a kő, a víz, a pohár, a szék, a toll, a ruha, minden tárgy, amivel egyszer vonatkozásban álltunk, vagy állni fogunk, vagy csak állhatunk, csendesén viseli magán életünket, roskadva hordja múltunkat, jelenünket, vagy jövőnket s ha bámuljuk őket, magunkat bámuljuk bennök.³⁵

A romantikának e recepciós mintájával ellentétes nézeteket a *Nyugat* első korszakában csupán Szabó Dezső írásaiban találhatunk. Az ő romantika-kritikája, amely kétségtelenül a klasszikus modernség költészetében megnyilvánuló énszemlélet kritikájaként is olvasható, a leginkább talán Babits nézeteivel szembeállítva értelmezhetők. A „romantikus dekadencia” babitsi fogalmában a romanticizmus mozzanata valójában az egyediség és a folytonos újítás elvét fejezi ki.³⁶ E korszakban Szabó Dezső az egyedüli, aki érzékeli a

romantika művészetének egy másik aspektusát: azt, hogy a XIX. századra a művészetpártolás funkcióit Európában mindenütt átvette a modern kiadói tevékenység, és ezáltal az író társadalomhoz fűződő viszonyának tipikus formáját már a piac intézménye³⁷ alakította ki. A piac működésére adott válaszok pedig nem egyszerűen beépültek egy-egy költő poétikai gondolkodásába, hanem – mint arra Walter Benjamin Baudelaire-esszéi jó példát mutatnak, és amint az a mai irodalom ismerőjének oly nyilvánvaló – egy-egy poétika egészében is értelmezhető a piac elvárásaira és működésére adott válaszként. Az újdonságnak énszemléletben közreható kényszere Szabó Dezső kissé gúnyos, de annál fontosabb észrevétele szerint piaci áruként bocsátja a fogyasztók elé az önreprezentáció művét:

Az író beleszületik a versenyző demokráciába, ahol – és ezt minden szentimentalizmus nélkül mondom – a szellemi termék is elsősorban üzleti cikk s elterjedését mindenekelőtt üzleti érdekek irányítják. Előtte áll a kábító vurstli, hol művész és sarlatán egybekeveredve impresszáriószkodik önmaga kapujánál: – Tessék belépni, itt egy még soha nem látott „én” táncolja új módon az életet. Úgy rándulok fájdalmamban, ahogy még senki sem vonaglott, nevetésem még nem látott grimasz s szerelmem még Krafft-Ebingben sincs meg. Tessék belém érdeklődni, kötetenként csak két korona vagyok.³⁸

Mint később látni fogjuk, Szabó Dezső megjegyzése Füst Milán korai költészetének értelmezéséhez is fontos szempontokkal szolgál. Az ehhez hasonló gondolatok, amelyek Szabó Dezsőnél hamarosan olyan ideológiai-politikai tartalmakkal párosulnak, amelyek eltérítik pályaindulásának lehetőségeitől, nem csupán a klasszikus modernség horizontján, de – József Attila kivételével – a húszas évek végének fordulatahoz kapcsolódva sem jelentek meg. Sőt, Halász Gábor szubjektivitás-kritikája bizonyos értelemben éppen a „versenyző demokrácia” félreismerésére épül. A szimmetrikus ellenfogalmak mintázatát követő tipológia szerint a régi, „objektív költő” „magától értetődőnek tartotta, hogy feladatot vállal, hogy megrendelést teljesít, akár valóságos megrendelők, akár az események aktualitása késztette az írásra”, míg a modern „szubjektív költőnek”, akit Halász romantikusnak is nevez, egyetlen témája saját maga, és önkifejezése közben, önnön szavaitól megittasodva, elszakad a rajta kívüli világtól.³⁹ Az „objektív költő” példaképe e szembeállításban Berzsenyi Dániel. Mindenekelőtt rá vonatkozik, amit Halász a nem-romantikus költészetről mond:

A költő nem csupán hős, aki küzd a témájával és a kifejezéssel, de fölényes játékos is, aki újra meg újra fölébe kerül minden korlátozásnak. Précieux hajlandóságában, a komplikáltban az egyszerűt elbújtató írásmódorában, körmondatos vagy pointe-s stílusában a játékos kedv szerencsésen ellensúlyozza tárgyának és pátozának komolyságát.⁴⁰

Füst Milán Berzsenyi-képe szinte tökéletes ellentéte Halász Gáborénak. Benne fedezi fel a melankolikus modern költőalkat első megnyilvánulását, azét a költőét, aki ugyan még buzdít és tanít, de meggyőződése, hogy „senkit semmire meg nem taníthat”.

Józan intelmeit nem tudja elég előkelően kifejtteni, nyilván, mert nem vére a higgadság, mert doktrína marad száján a szó, mert ő maga is jobban szereti a fellengőset, s ami szeretlen. Mivel volna különben magyarázható, hogy fellengős, romantikus versei oly szépek! S hogy remekei voltaképpen a szeretlen indulat remekei, s nem a józanságéi?⁴¹

Mindez arra utal, hogy Füst Milán esztétikai gondolkodása húszas évek második feléig megmaradt a *Nyugat* első nemzedéke, közelebbről a Babits és Kosztolányi által kialakított paradigmában.

Ennek a megállapításnak látszólag ellentmond, hogy a *Nyugat* körén belül közkeletűnek számító értékelés Füst költészetét szembeállította az én reprezentációjának uralkodó kánonával. A folyóirat 1910 decemberében méltatást⁴² közölt Tóth Árpádról. Karinthy, aki e méltatást írta, fél évvel később az ő költészetével állította szembe Füst Milánét. Ebben az oppozícióban rögzül vele kapcsolatban az objektivitás fogalma:

Füst Milán lírája – élünk e paradoxonnal – objektív. Nagyon érdekes, nagyon tanulságos e megállapítás, mihelyt észbe vesszük, mennyire hozzászoktunk, hogy lírai versekben szubjektív, tehát primitív szemléletet keressünk. Az az érdekes komplexum, mely a megismerésből s annak elvonásából tevődik össze, s melyet objektivitásnak nevezünk: nagyon nehezen gyúló fűtőanyaga érzelmeinknek – ritka s bátor költészet, mely lírává tudja bontani újra. Valahogy úgy kell elképzelnünk, hogy Füst Milán a primitív, szubjektív szemlélettel igen korán végzett: gyötrődő agya nagy erőfeszítéssel csakhamar kikászálódott önmagából, hogy önmagát kívülről, a többi agyak között figyelje: – s az utána következő, lírai korszak már úgy találta ezt az elmét, szemlélő és összehasonlító munkában s így fertőzte meg.⁴³

Vajon érintkezik-e az objektivitás Karinthy által használt fogalma Halász Gábor terminusával? E kérdés annál is jogosabb, mivel Karinthy és Halász Gábor a szubjektivitás és az objektivitás ellenfogalmaival teszi az érvelés számára bejárhatóvá azt a terepet, amelyen nézeteiket kifejtik. Ám az oppozíció belső viszonyait eltérően határozzák meg. Halász „objektív költészete” olyan megnyilatkozás, amely nem vezethető vissza a szerző személyére, és énszerűségének pozíciója egyéb módokon sem rögzíthető.⁴⁴ Karinthy vele szemben az objektivitást egyrészt a megismerés és az absztrahálás mozgásaként, másrészt a szubjektív szemlélet önreflexiójaként – Füst Milán szavaival élve –, önbírálatként értelmezi, vagyis nem vezeti ki a „belső szemléletnek” a *Gondolatok vázlatában* kifejtett érdekeltiségi köréből, és olyan tropikus szerkezetet feltételez, amelyenről Füst Milán Hofmannsthallal kapcsolatban beszélt.

Karinthy jellemzése tehát korántsem helyezi kívül Füst költészetét a klasszikus modernség paradigmáján, de felhívja a figyelmet arra, hogy a szimbolizmus tropikus szerkezete nem alkalmas e költészet megértésére. A szimbolizmus ugyanis a kor önértelmezése szerint is szorosan összefonódik a szubjektivitásnak, az én önkifejeződésének azzal az eszményével, amely a *Nyugat* korai korszakának legtöbb poétikai tárgyú írásában megfogalmazódik. Füst Milán verseinek énszerűsége nem vezethető vissza az individualitásnak semmilyen egységes, a szövegiségről leválasztva is pozicionálható képzetére. Ennek lehetetlenségéről leginkább éppen az *Így írtok ti* Füst-paródiája tanúskodik, amelyben Füst Milán *Zsoltár* című versét átírva Karinthy azzal ért el humoros hatást, hogy a beszélő ént egységesítette és azonosította a szerzővel. A paródia így valójában nem is Füst Milán költészetével, hanem annak egy bizonyos, például a *Borsszem Jankó* lapjain helyet kapó olvasási módjával űz irodalmi tréfát.

A Halász Gábor által „objektívnek” jellemzett költői típus példaképe jelenik meg Füst Milánnál az *Óda pártfogómhoz!* című versben. A *Nyugat* 1909. szeptember 16-án megjelent számában olvasható vers mottója a horatiusi költészet kanonikus kezdő darabjára, az *Ódák* első könyvének első darabjára utal: „Maeceanas, te dicső, régi királyi sarj, / ó, én támaszom, én édes arany díszem!”⁴⁵ Horatiusnál a költészet a művészetet értő kritikusként is szerető pártfogó és a költő közös dicsőségének forrása, amely mindkettőjüket kiemeli a köznapi alacsonyyságból, és a babérrel övezettek isteni magasságába emeli: „Engem bölcs koponyák dísz, a zöld babér / istenné magasít [...] / és míg engem a vers papjaihoz sorolsz, / fennkölt homlokomat csillagokig vetem.” Horatius metaforája pontosan megmutatja, miből fakad nála a költészet dicsősége, amely a költőre és a pártfogóra egyaránt kisugárzik: a művészet az istenek papi szolgájává magasítja az embert. Mi sem áll e felfogástól távolabb, mint a modern művészé, aki művét individualitásának reprezentációjaként tárja közönsége elé, a dicsőség pedig a pusztá érvényesülés eredménye, amely annak mértékében lehet jussa, ahogyan a befogadók sajátjuké, ismerik el nyelvének jelentésségét, illetve e nyelvi működés szubjektív horizontját.⁴⁶ Hagyományos pártfogói viszonyra ebben kultúrában már nincs mód, mert a műalkotás elveszítette a produkció oldaláról szavatolt önértékét, és helyette bizonyos értelemben maga a művész, e „különös személyiség” vált a kultusz tárgyává, aki a polgári társadalom közegében egyfajta kiállítási értékkel rendelkezik.

Füst Milán *Óda pártfogómhoz!* című versének ironikusan és öngúnyosan hangolt énszerűsége nem azonosítható a szubjektivitásnak semmilyen egységes képzetével, inkább az archaikus és a modern kultúra törését jeleníti meg egy hagyományos konvenció kimerülésében:

Pártfogóm ím' szörnyű hálától görnyedten
 Hajolok le lábaid elé és esdekelve kérlek:
 Töröld cipőd sarát fenkölt homlokomhoz!

Hisz néked köszönöm én, hogy vagyok még, hogy lettem,
 Vaj' hogyan bókoljak a jótettért, hogy élek?
 Kérlek: légy legalább nemesebb testrészimhez illetlen!

Ha gyöngéd volnál, a szégyentől hová kéne lennem?
 Alázatom pénzét ó fogadd fizetségül,
 Légy kicsapongó, mulass, légy velem pajkos, légy kegyetlen:

Használd homlokomat zsámolyodúl, tobzódj a királyi díszén
 S ne félj, nem töröd el reszkető, ájuldozó, érzékenyke szívem
 Nemes porcellánját!

A törés alakzatában az is nyilvánvalóvá válik, hogy a szolgálat hagyományos szerepköreinek kiürülése korántsem eredményez szabadságot, hanem, mint azt a romantika és a század eleji modernség irodalmával kapcsolatos számos kutatás megmutatta, egyre inkább a művészeti piac szállítójává teszi a művészt, akinek legfontosabb „portékája” nem maga a mű, hanem saját kiállítási értéke, azaz a művész valamely modern eszményének, a zseniális különecnek, a prófétának stb. a művek által reprezentált, individuális formában megjelenő szimbóluma. Füst Milán verse a szecesszió század eleji művészeszményével⁴⁷ szemben is ugyanolyan gúnyos hangot üt meg („reszkető, ájuldozó, érzékenyke szívem”), mint a horatiusi kánon alkotójával szemben. A vers zárata jól rokonítható a *Zsoltár* című vers hangsúlyozottan „modern”, nem kevésbé ironikus személyiségrepresentációjával: „Én pici helyen dideregve ülni akarok, én komplikációktól félek.” Így a vers partitúrájában megszólaló személyesség – Ady, Babits és Kosztolányi poétikájától is eltérő módon – a hagyomány nyitott terében, egy törés vonalán alkotja meg a modern művész történetének allegóriáját. Az allegória ebben az esetben elsősorban az idő alakzata, amely jelentésségének eredendő történetyszerűsége, valamint a jelentés töredékessége miatt minden trópusnál inkább hordozza magában a törés nyomait. Sőt éppen a törésnek, a töredékességnek köszönhetően válik jelentéssé, és e jelentésség az idézetszerűség terében bontakozik ki, amiként az *Óda pártfogómhoz!* kijelentései sem egy személyhez, hanem egy kanonikus szituáció ironikus visszafordításához tartoznak.

E belátás azt a tapasztalatunkat is igazolja, hogy Füst Milán korai esztétikai gondolkodása és verseinek nyelvi-tropikus működése között rendkívül jelentős eltérések mutatkoznak. Esztétikai tárgyú írásai nem közvetlen kijelentéseikben, hanem a korszak egészének összefüggésében feltárható kérdéseikkel kapcsolódnak költészetének poétikai újdonságaihoz. E kérdések

ugyanakkor a *Nyugat* első nemzedékének más jelentős alkotóival kapcsolatban is a költészettörténeti vizsgálatok fontos kiindulópontjául szolgálhatnak. Füst Milán költészetének recepciója alkalmasint fontos szempontokat fog nyújtani a klasszikus modernség alakulástörténetének jobb megértéséhez.

1 FÜST Milán, *Gondolatok vázlata a külső és belső szemléletről*, *Nyugat*, 1909, II, 117–125.

2 FÜST Milán, *Látomás és indulat a művészetben*, Bp., Egyetemi Kiadó, 1948, 305–307.

3 FÜST Milán, *Látomás és indulat a művészetben*, Bp., Magvető, 1963, 613–614.

4 „Költészete nem a világ külső szemléletéből, hanem a költő fizikai és pszichikai adottságaiból táplálkozik. Mint szigorúan körülrzárt egység áll a világban, legtöbbször szemben a világgal. Ez a szembenállás nem elvi megfontolások eredménye, nem pózba helyezkedés: tisztára emberi attitűd, inkább életérzés, mintsem világszemlélet. Lírikus. száz százalékosan individuális líra.” KASSÁK Lajos, *Füst Milán*, *Nyugat*, 1927.

5 SOMLYÓ György, *Füst Milán vagy a lesütött szemű ember*, Bp., Balassi, 1993. A kifejezés az esszé 1967-es változatában a belső szemléletre vonatkozik: „de valamelyik keleti mesében szerepel egy olyan ember is, aki mindig lesütött szemmel jár, s ez már közelebb van ahhoz a típushoz, amelyről szólni akarok”.

6 FÜST Milán, *Emlékezések és tanulmányok*, Bp., Magvető, 1967, 611.

7 *Nyugat*, 1909, II, 118.

8 „Ő introverzió és extravertió, tehát nemcsak alapgondolatban, de még az elnevezésben is közősek vagyunk. [...] Semmi baj, kis nemzet fia hamar hozzászokik a temetőhöz, de az igazság kedvéért mégis megállapítom, hogy ez így történt.” FÜST Milán, *Emlékezések és tanulmányok*, 610. Itt érdemes megjegyeznünk, hogy a Füst Milán Alapítvány összesítése szerint Jungnak egyetlen könyve sem szerepelt Füst könyvtárában.

9 C. G. JUNG, *Az analitikus pszichológia és a költői műalkotás = Pszichoanalízis és irodalomtudomány*, szerk. BÓKAY Antal és ERŐS Ferenc, Bp., Filum, 1998, 99.

10 C. G. JUNG, *i. m.*, 100.

11 „A művész, ha erre az alapra épít, és hagyja, hogy a görög szépségszabályok vezessék kezét és érzeit, azon az úton halad, amely bizonyosan elviszi a természet utánzásához. Az ókornak a természeti egésze, tökéletesről alkotott fogalmai megtisztítják és érzékibb teszik majd számára a megosztottságnak a mi természetünkben rejlő fogalmait. Ha felfedezi a természet szépségeit, össze tudja őket kapcsolni a tökéletes széppel, és a számára állandóan jelen lévő magasztos formák segítségével ön maga szabálya lesz...” – mondja Winckelmann *Gondolatok arról, miképpen vegyük a görög alkotásokat mintaképpül a festészetben és a szobrászatban* című munkájában.

12 Friedrich SCHILLER, *Über naive und sentimentalische Dichtung* = GW, Salzburg, Bergland, 1952, I, 474.

13 C. G. JUNG, *i. m.*, 101.

14 *Nyugat*, 1909, II, 120.

15 NOVALIS, *Werke* 2., München, Carl Hanser Verlag, 1978, 352.

16 Lásd erről bővebben A „transzcendentális költészet” metaforaelmélete Novalis költészetében című tanulmányomat, *Literatura*, 1999, 1, 61–80.

17 *Nyugat*, 1909, II, 121.

18 *Nyugat*, 1909, II, 123.

19 Lásd erről bővebben *Ornamentika, allegória, szimbólum, avagy a hajó, amelyet „Boldogság”-nak hívtak* című tanulmányomat, *Alföld*, 2001. 4.

20 FÜST Milán, *Teljes Napló* II, 716.

21 HORVÁTH János, *Forradalom után*, Magyar Figyelő, 1912. aug. 1., 207–227.

22 „A mi nagyszerű századunk, a már időbe hanyatlott 19-ik nyomán, kezdi fölfedezni az embert. A belső embert. Különösen a költészet, az emberiség szíve dobogása, hozott föl már is sok titkot, rejtelmet, sok drága gyöngyöt az ösztönök tavából. Eddig a költők

jórészt csak tetteket énekeltek, a mi századunk az akaratok és elszánások tudattalan ösforrásaihoz keresi az utat a tudás és a művészet eszközeivel. S hogy megtalálja a sejtett célt: bizonyos az eddig elért sikerekből. [...] De mi tovább mentünk már is. Egy-egy elfutó hangulatot, egy-egy nevezhetetlen sejtelmet, amely úgy rezzeníti meg az idegeinket, mint az érezhetetlen fuvalom a tó vizét, előreborzongásait ránk szakadó szerencsétlenségeknek, finom híradásait távoli belső viharoknak: magunkon keresztül már szavakba is tudjuk lehelni. [...] Ady minden jó versében önmagának mintegy a belső házából indul el s jut valahová, rendesen újra önmagához. Ez a legfőbb különbség. Ebből ered a homályosság, a szakadozottság, a gyakori befejezetlenség, a szavak szuggesztív ereje, a fényvillanások, a meglepetések, minden.” OLÁH Gábor, *Ady Endre új könyve*, Nyugat, 1910, II, 1154–1155.

23 „A romantikus versben mindig a vers-író, az én, a szubjektum a fontos, akiben a világ tükröződik, aki önmagát feltárja.” HALÁSZ Gábor, *A líra halála = Uő, Kultúra és tudomány*, Bp., Franklin-Társulat, é. n., 52.

24 „Nálunk Ady volt az utolsó, aki hallatlan egyéni tehetségével egy hanyatló irodalmi tradíciót a kezdet magasába, Vörösmarty mellé emelt de az egyes versek mámorító illatán keresztül lehetetlen nem éreznünk a műfaj rothadását. Az Ady elleni szüklátókorú támadások különben ennek a romlásnak megérzéséből és persze félreértéséből keletkeztek egyéni amoralitásáról, nemzetietlenségéről s más meg nem érdemelt vádakról beszéltek és Petőfit állították oda egészséges ellenlépnek, akinek költészetében pedig először ütköztek ki világosan az ízlésválság jelei.” HALÁSZ Gábor, *i. m.*, 58.

25 A fogalomhasználatnak erre a sajátosságára („definíálhatatlan, mint minden, ami élet”) már Szabó Dezső is felfigyelt *A romantikus Adyról* szóló fejtegetésében, amely egyébként szintén egy bipoláris ellenfogalmakra épül, a „klasszicizmus” és a „romantika” fogalom-párjára. Nyugat, 1911, II, 1086–1094.

26 Ennek eddigi legátfogóbb vizsgálatát az itt vizsgált korra nézve Schiller Erzsébet végezte el *A Nyugat magyar irodalomtörténeti hagyományképe a folyóirat első korszakában*

(1908–1914) című PhD-értekezésében, amelynek megállapításaira én is támaszkodom.

27 A fogalomhoz itt sem lehet pontos jelentést kapcsolni. Babits Swinburne-ről írva „minden nagy költőre” kiterjesztette a dekadencia jelzőjét. E hagyománytudatban azonban itt is kitüntetett helyet kap Vörösmarty: „Minden nagy költő dekadens volt. Horatius nyelve nem dekadens-é? A görög antológia legtöbb darabja modern nyelvre fordítva: dekadens költemény. »Az ember őrült sár« »az ember fáj a földnek« – ki írta ezt? Valamelyik modern dekadens? Vörösmarty írta: Vörösmarty minden oldalán van ilyen. S Arany nincs-e teli dekadenciával, szó összeforgatással, különcködéssel? A vén cigány éppúgy dekadens-költemény, mint a Hídatvas.” BABITS Mihály, *Swinburne*, Nyugat, 1909, I, 113. (BABITS Mihály: *Esszék I.*, Bp., Szépirodalmi, 1978, 35.)

28 BABITS Mihály, *Az irodalom karácsonya*, Nyugat, 1913, I, 84. (BABITS Mihály: *Esszék I.*, 341.)

29 Az átértékelés igénye legkorábban Hatvany Lajos *Gyulai Pál* című tanulmányában fogalmazódik meg: „Gyulait Vörösmartyban a formás epigrammák csiszolója, a nyelv varázslatos bűvésze, ördögös mestere érdekli, a sötét eszmékkel borított, »vert« ember számára nincs szeme. Aki ma foglalkoznék Vörösmartyval, bizonynyal kora ifúságtól fogva követné nyomon e búskomor dúltság fejlődési fokain a végső kifejlésig, amíg leírhatta a rettentő sort az Emberek című versbe, hogy az »ember fáj a földnek«. Gyulai az Embereket épp hogy megemlíti – néki a Szegény asszony könyve többet nyújt. Gyulai észre se vette, hogy Vörösmartyt csomó sebzett ideg kiölésére, fájdalomnak eltakarására, értékes neuraszténia-tőke paragon hevertetésére kényszerítette az almanachos divatköltészetet, a kiengeztelő befejezéseket kívánó korizlés. Gyulai számára Vörösmarty kötelességtudó, kitűnő házi tanító, szerkesztő, takarékos, jó családapa, ki nagyszerűen zöngelmes verseket ír s kit a forradalom eseményei úgy megviselnek, hogy beléjük betegszik. Ekkor írja meg A vén cigányt, melyben már Gyulai nem érzi a költő »valódi nagyságát«, s melyről részletesen így nyilatkozik egy drámaírálatához fűzött polé-

miában: »E költemény első versszaka kitűnő szép, a másodikban már kiesik az alaphangulatból, több helyt dagályba csap, míg forma tekintetében nem mindenütt ismerhetni meg a régi Vörösmartyt...« Persze, hogy nem! Hisz épp innét a vers agyrazó ereje!» Nyugat, 1908, I, 267 ff.

30 SCHÖPFLIN Aladár, *A két Vörösmarty*, Nyugat, 1908, I, 584.

31 BABITS Mihály, *A férfi Vörösmarty* = Uő, *Írás és olvasás*, Bp., Athenaeum, 1938, 106. (A bor és az ópium együttes említése a művészi alkotással kapcsolatban Baudelaire *Mesterséges mennyezetek* című könyve óta a század eleji modernség önszemléletének egyik közhelye.)

32 LUKÁCS György, *Novalis. Jegyzetek a romantikus életfilozófiáról*, Nyugat, 1908, I, 319. (A Novalis-idézet fordítása: Még egyáltalán nem vagyunk Én, de Én-né válhatunk és az-az is kell válunk, az Én-né levés csírái vagyunk.)

33 BALÁZS Béla, *Dialógus a romantikáról*, Nyugat, 1908, I, 500.

34 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Rilke*, Nyugat, 1909, II, 304.

35 KOSZTOLÁNYI Dezső, *i. m.*, 303.

36 „Swinburne világnézetében megvan korának (ifjúkorának: a XIX. sz. első felének) pesszimizmusa; és költészetében megvan annak romanticizmusa. Mert e pesszimizmus csak akkor művészi, a rút csak akkor válik széppé, a mindennapi érdekessé, ha a közönséges untságot a romantikus újság színeivel vonja be. Amint formailag dekadens, úgy tárgyilag romantikus minden művészet: az újat keresi, a rendkívülit. Kétszeresen romantikus a pesszimista művészet, mely pesszimizmusát csak a romanticizmussal engesztelheti ki: hogy a látszólagos untság mögött rendkívüli új vágyak lappanganak.” BABITS Mihály, *Swinburne*, Nyugat, 1909, I, 117. ff.

37 Raymond WILLIAMS, *A romantikus művész*, Helikon, 2000, 1–2, 61.

38 SZABÓ Dezső, *Az Én betegsége*, Nyugat, 1912, II.

39 HALÁSZ Gábor, *i. m.*, 55–58.

40 HALÁSZ Gábor, *i. m.*, 59.

41 FÜST Milán, *Berzsenyi Dániel* = Uő, *Emlékezések és tanulmányok*, Bp., Magvető, 1967, 323.

42 KARINTHY Frigyes, *Tóth Árpád*, Nyugat, 1910, II, 1896–1898.

43 KARINTHY Frigyes, *Füst Milán*, Nyugat, 1911, I.

44 „Az objektív költő kiinduló pontja az egyéniségétől független verstárgy lelkét ehhez igyekszik felemelni, iparkodik hozzá hasonlítani, érdemessé válni a szolgálatára.” HALÁSZ Gábor, *i. m.*, 56.

45 Bede Anna fordítása.

46 Wolfgang RUPPERT, *Der moderne Künstler*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1998, 253–256.

47 Az „érzékenység” áruként való szemléletével így jelenik meg ugyanez az eszmény Füst Milán Peter Altenberg-ről szóló írásában: „És én azt mondom neked Peter Altenberg, igen, igen, nekem valóban nem kell több, én ideges, én modern ember vagyok ugye, én a történetekre nem vagyok kíváncsi, ugye, én türelmetlenné leszek, amíg a végükre jutok, én hamar akarok élni, az idegeim sóhajtanak a gyors, a rövid, a váltakozó, az új és új és új egzaltációk után... [...] Rád bízom túlfejlődött szívű semmittevő, »dass du weinest statt meiner und für mich«, hogy három márkáért írj nekem egy könyvet, melyet esténként lámpavilágnál – in den Ferialstunden des Lebens – olvasgatva elsirathassam minden egyes napom tragédiáját..., a mondатаid közt eszembe jusson, hogy keserű vagyok ebben a komplikált életkomplexumban, hogy lelkendezzen bennem az érzés.” FÜST Milán, *Peter Altenberg*, Nyugat, 1908, II, 425.

Babits Mihály egyetemi Arany-dolgozatai

Az Arany-dolgozatok keletkezéstörténetéről csupán néhány rövidebb-hosszabb eredeti megjegyzés látott napvilágot a szakirodalomban. Ezek némelyike súlyos tévedés, amelyet azonban minduntalan ismétel a Babits-filológia. Az alábbiakban a magunk verzióját kívánjuk előadni témánkkal kapcsolatban; mégpedig részint a kéziratok alapos vizsgálatára, részint *külső* dokumentumok, mindenekelőtt a levelezés figyelembevételére alapozva. Mivel a szakirodalmi megállapítások egy részével egyetértünk, másokat azonban cáfolni szándékozunk, szükségtelennek tartottuk minduntalan idézgetésüket.

Az Arany-dolgozatok kéziratai

Első lépésként érdemesnek látszik ezek áttekintése, már csak azért is, mert a továbbiakban az itt megadott rövidítések segítségével kívánunk utalni az egyes szövegekre. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzött anyag témánkhoz kapcsolódó és a BMKL által regisztrált kéziratai (K) tehát az alábbi tételek:

K¹ (BMKL 1803.) *Az Arany életéből. Apró részlet egy biográfiai kísérletből* címet viselő tanulmány minden bizonnyal 1917 elején került összeállításra, hiszen ez a szöveg jelent meg a *Nyugat* 1917. március 1-jei számában. A hét főlíónyi kézirat mintegy két főlíónyi része 1917-ből származó gépirat, a többi pedig a tárgyunkat képező időszakból származó egyik tanulmány, az *Arany János az 1877. év második felében* fennmaradt részlete vagy részletei, melyeket a szerző felragasztgatott a friss főlíókra. Az 1917-es gépiratban Babits azt írja: a „régí dolgozatnak kézirata, sajnos, időközben elkallódott: csak az első lapjait tudtam megtalálni”.

K² (BMKL 1805.) A BMKL *Arany János* címen regisztrálja ezt a szöveget, ami önkényes döntés eredménye, a kéziraton ugyanis nincs autográf cím. A hét főlíónyi fogalmazvány tartalma alapján feltételezhető ugyan, hogy ugyancsak az *Arany János az 1877. év második felében* egy részletével van dolgunk, a kézirat azonban kételyeket ébreszt, elsősorban azzal, hogy a K¹ kézirat részeivel ellentétben ez nem kutyanyelvekre, hanem az A/4-es formátumnál valamivel kisebb papírra íródott. Figyelembe véve, hogy a tárgyalan-

dó időszak valamennyi szövege kutyanyelveken maradt fent, továbbá hogy a kéziratban nem találunk egyetlen utalójelet sem, mely azt a föltevést igazolná, hogy a szerző be akarta illeszteni ezt a szöveget valahová – a K² keletkezése egyelőre bizonytalan.

K³ (BMKL 1806.) A néhány sornyi töredék egy kutyanyelv levágott felső szeletén található, s bizonyos, hogy tisztázatnak készült. Itt találjuk az egyik Arany-dolgozat autográf (és teljes) címét: *Arany János az 1877. év második felében. (Jul. 6. – dec. 31.)* A cím után pedig hét sornyi szöveg, a tanulmány bevezetőjének eleje áll. A BMKL helyesen állapítja meg: „e fólióról levágott részek később az *Arany életéből* c. tanulmány [K¹] gépiratos részei közé lettek ragasztással illesztve”. (A K¹ második fóliójának rektójára ragasztott darabka kétséget kizáróan a K³ folytatása volt.)

K⁴ (BMKL 1807.) A huszonnégy fóliónyi *Arany, mint arisztokrata. (Vázlat)* címet viselő kézirat a fennmaradt szövegek közül a legterjedelmesebb. A sokszor szinte áttekinthetetlen, hosszabb betoldásokkal készült szöveg befejezetlen, noha Babits (a ma ismertek közül) ebben a kéziratban jutott legtovább gondolatai kifejtésében. A szöveg valószínűleg két nagy lendületből született, de nem teljesen átgondolt koncepció alapján. A legfontosabb erre utaló, s itt megemlítenő tény az, amelyről a BMKL tudomást sem vesz, amikor „24 f. (rektó)”-ként írja le a kéziratot. Valójában nem csupán számos verzón találhatunk rövidebb-hosszabb beékeléseket, de a szöveg keletkezése egyenesen a következőképpen történhetett: Babits egyhuzamban megírt tíz rektónyi szöveget, majd a későbbiekben a negyedik fólió verzóján elkezdett egy beékelést, mely egészen a tizedik fólióig folytatódott a verzókon, onnantól pedig a 11.-től a 24. fóliók rektóján. Vagyis a ma ismert kézirat első fogalmazványa mindössze tíz fóliónyi lehetett, a „betoldással” növekedett huszonnégy fóliónyira.

K⁵ (BMKL 1808.) Az *Arany, mint arisztokrata* tisztázata, egészen pontosan a K⁴ egy töredékéé. A kézirat jelenlegi formájában valóban tisztázat: a tizenhárom fóliónyi szöveg rektóin szép, áttekinthető írást találunk, szinte korrigálás nélkül. Érdekes azonban, hogy – noha egyik fólió verzóján sincs semmiféle betoldás – valamennyi verzó be van számozva (a rektóéval azonos számmal), mégpedig, úgy tűnik, a tisztázat elkészülése előtt, ceruzával. Vajon következtethetünk-e ebből arra, hogy Babits még ezen a tisztázaton is elképzelhetőnek tartott esetleges későbbi javításokat vagy beszúrásokat?

K⁶ (BMKL 1809.) Az *Arany műveinek kronológiája* című kézirat pontosan azt nyújtja, amit címe ígér. Öt fólió rektó-verzóján (a 3. fólió verzója kivételével) Arany műveinek évről évre haladó kronologikus címlistáját találjuk; a 6. fólió rektóján pedig külön *Toldi szerelme kronológiáját*: ez voltaképpen egy táblázat, mely a mű egyes énekeinek keletkezési idejét jelöli. A kézirat tintáírású, melyen később ceruzaírású javításokat, betoldásokat hajtottak végre; a szö-

veg egésze azonban rendezett. (A 3. és a 6. fólió verzóján vegyes följegyzések állnak, erről lásd később.)

Ezek tehát azok a kéziratok, melyeket a BMKL önálló tételként szerepeltet. Sajnálatosan megfélekedezik azonban sok egyébről, ami annál különösebb, hiszen a Fond III/1434. számú pallium (a K¹ kivételével valamennyi felsorolt tétel ebben található) maradék anyaga be is van számozva. (A dosszié összesen huszonnyolc számozott és két számozatlan tételt tartalmaz, ezek közül a BMKL mindössze ötöt szerepeltet!) E titokzatos eredetű gondatlanság csak növeli az Arany-dolgozatok körüli zűrzavart, melyet Rába György egy helyen oly szellemes hasonlattal írt le: a „kézirat, akárcsak az ásatások során előbukkant trójai romvárosok, több iratcsomó alakjában rétegeket tartalmaz”.¹ A helyzet valójában korántsem olyan bonyolult, vagyis a következőkben felsorolhatjuk azokat a további kéziratokat, melyek valamilyen módon az Arany-tanulmányokhoz kapcsolhatók, ám a BMKL figyelmen kívül hagyja őket:

K⁷⁻⁹ (1434/6–8) Három kisméretű cetli, Arany-helyekkel párhuzamba állítható magyar és világirodalmi idézetekkel.

K¹⁰ (1434/9) Az iméntiekkel megegyező méretű papírszelet nyilvánvalóan az *Arany, mint arisztokrata*hoz készült rövid emlékeztető: a tanulmány néhány kulcsszava és műpéldák följegyzése.

K¹¹ (1434/15) Ez a kutyanyelv a dossziében a K³ után következik számozásban, s nagyon hasonló is ahhoz. A rektó tetején álló egy bekezdésnyi szövegtörödék az *Arany János az 1877. év második felében* bevezetésének részlete. Aránylag rendezett képet mutat, így nem elképzelhetetlen, hogy tisztázatnak készült; noha az utolsó sorban már betoldásokat találunk. Ha tisztázatról van is szó, hangsúlyozzuk, hogy a K³-nak nem folytatása, s a szétszabdalt kutyanyelvekhez (K¹) sem illeszthető; tehát valószínűleg egy abbahagyott kísérlettel van dolgunk. A K¹¹ verzóján vegyes följegyzések találhatók valamelyik Arany-tanulmányhoz.

K¹² (1434/16) Hasonló a helyzet, mint az előzőnél. A fél kutyanyelv rektójának felét teszi ki a szöveg (a fólió többi helyén latin stúdiumok emlékeit találjuk). Mivel e szöveg részben szinte szó szerint megtalálható a K¹ egy beragasztott kutyanyelv-szeletkéjén (4. fólió), azt kell feltételeznünk, hogy az *Arany János az 1877. év második felében* című tanulmány, vagy annak legalább egy része, két kéziratban is létezett.² A Babits említette „elkallódás” ennek fényében még szomorúbb.

K¹³ (1434/10–13, 17–26) Megkockáztathatjuk, hogy a fond maradék anyagának nagy részét egyetlen „kézirat” gyanánt kezeljük. Nem mintha nem lehetne szétválasztani a papírcsomót, csak éppen felesleges itt egyenként elsorolni a külön számok alá vett (de egyéb szempontok, például a papírkötegek behajtogatása vagy az íróeszközök milyensége alapján logikusabban is csoportosítható) iratokat. Az összesen tizennégy fólió (valamennyi kutya-

nyelv) mindegyike részben vagy egészben az Arany-tanulmányokhoz való felkészülés terméke. (Az 1434/10 tetejére még címként is felírta Babits: *Arany*.) Odavetett gondolatokon, emlékeztető szavakon, bibliográfiai adatokon stb. kívül e kutyanyelveken találjuk a Rába által is említett jegyzéket Arany klasszikus „helyeiről”.³ Hogy Babits az anyaggyűjtést, a főlkészülést milyen „rendetlenül” végezte, mutatja, hogy a K¹³ egyes helyein teljesen váratlanul az egy időben szakdolgozatként kezelt nyelvészeti tanulmányhoz tartozó följegyzéseket találunk.⁴

K¹⁴ (1434/számozatlan) A fond legkisebb papírszeletkéje bizonyosan a szétszabdalt *Arany János az 1877. év második felében* egy darabja. A kutyanyelv alsó darabja három lábjegyzetet tartalmaz. Ezek az eredetiben egy lapon található főszöveghez tartoztak, a szétszabdálás és felragasztás nyomán azonban külön lapra kellett hogy kerüljenek a K¹-ben. Babits nem bíbelődött a további ragasztgatással: 1917-ben maga szúrta be a K¹ 6. és 7. fóliójának aljára e lábjegyzeteket. (Sőt az egyikről meg is feledkezett, noha az indexbe tett lábjegyzet-jelet nem törölte a felragasztott kéziratból. A *Nyugat* korrektora orvosolta a hibát, így egy ifjúkori lábjegyzetet csak a kicsiny K¹⁴ őrzött meg.)

A dolgozatok keletkezése

Az első Babits-levél, mely halványan utal a születendő dolgozatokra, 1904. szeptember 15-én íródott Kosztolányinak. Ezt írta: „Sőt titokban az a meggyőződése, hogy minden nagy poéta dekadens, és minden igazi költői nyelv dekadens nyelv. És ha Ön épen Arany Jánost említette a dekadensek ellen: én azt mondom: könnyű volna bebizonyítanom, hogy Arany János és főleg a nyelve (és ha az, akkor már ő is) – dekadens.”⁵ Egyelőre tekintsünk el attól, hogy mennyiben látjuk viszont e gondolatokat a kéziratokban. Pusztán arra hívjuk föl a figyelmet, hogy a jelek szerint Babits ekkor már közeledett egy átfogóbb igényű koncepcióhoz, s nem lehetetlen, hogy már annak formába öntésén gondolkodott – legalábbis a „könnyű volna bebizonyítanom” kitétel valamiképpen ezt sugallja számunkra. Kosztolányi egyébként már másnap, szeptember 16-án válaszolt, s mint „durva” részletet ajánlotta Babits figyelmébe *A nagyidai cigányok* egyik versszakát.⁶ Nos, a K¹³ leírásánál már említett 1434/10 verzóján a következő megjegyzés áll: „Arany durvaságai. A Kosztolányi strófája. –” Mégpedig az a fólió ez, melynek tetejére (mint említettük) „címet” is írt: *Arany*. E tény, valamint a rektó rendezett írásképe és a címadás ténye alapján meg merjük kockáztatni a feltevést, hogy az 1434/10 fóliója a legelső kísérlet (vagy az első egyike) volt Babits részéről az eszmefuttatás egyes részgondolatainak rögzítésére, s hogy ez talán már 1904 szeptemberében megtörtént. A szöveg alapján kétségtelen, hogy Babits hosszabb írás előkészületeibe fogott. Minthogy az 1434/10 valamennyi szövegkeзде-

ménye az *Arany, mint arisztokrata* felé mutat (illetve abban látjuk viszont), feltételeznünk kell, hogy ezt a tanulmányt szándékozott elsőként megírni.

Babits november 24-i levelében jelentette Kosztolányinak: „Vizsgára is készülök; pompásan megtanulok majd latinul; – <szak> s roppant ambícióval fogom készíteni dolgozatomat – Arany Jánosról.”⁷ Az áthúzott szókezdemény bizonyossá tehet bennünket arról, hogy szakdolgozatáról van szó, vagyis ekkorra már kialakult benne a másik (második?) Arany-tanulmány ötlete.

Nem egészen egy hónap múlva Babits hazautazott Szekszárdra, hogy ott-hon töltse az ünnepeket. 1904–1905 fordulója az Arany-tanulmányok születésének legaktívabb időszaka. 1905. január 5-én Juhász Gyulának a következőket írta: „Jelenleg minden abszurdum, nagy munkában vagyok... ostort fonok... lángostort [...] Hisz most én is, komolyan, írnék valamit, minden szabad időm<et>, s minden szabad erőm ráfordítom; de oly nehezen csurran minden betű a tollam alól, és oly fájdalmasan, mintha vérem volna. Meg kell tanulnom, mit tesz kínnal szülni. [...] Írnom most abszurdum. 4 nap múlva igen, 4 nap múlva Pesten leszek (hétfőn), 4 nap múlva kész lesz az <.> ostor; vajjon lángostor lesz-e? [...] Oly szemtelen leszek s átadom Önnek az ostort elolvasás végett.”⁸ A „lángostor”: az *Arany, mint arisztokrata*, melyet tehát január elején lázasan írt, s befejezni szándékozott.

De még nem fejezte be. Visszatért Budapestre s nyomban, január 11-én írt Kosztolányinak: „írjon, küldjön, Ön művét, még nyolc nap előtt. [...] Én nyolc nap múlva, ha csak lehet, már küldöm az ígért tanulmányt; roppant vajudással, két hónapnyi kínnal, füst és korom közt mint Ön mondaná, kicsinyes aggodalmak és naponkinti kétségbeesések után, kiráztam végre magamból ezt a rettenetes terhet. (25 oldal. Már csak gyalulom.) Maga ujjongani fog, mikor olvassa (amenyire ismerem); de el fog szomorodni, ha észbe veszi, mily szomorú sorsa az ember lelkesedésének: hogy mikor leírtam, már nem hittem e gondolatokban anyira, mint mikor gondoltam, s most hogy átdolgozom, már nem hiszek úgy, mint amikor <le>megírtam. Jaj szomorú is nekem, hogy – kábító lassúsággal és kínnal, ment a hektikás a tüdejét – <kihá> végkép kihánytam (kiírtam!) lelkemből azt, ami hónapokon át egyetlen életem volt: tüdőm és levegőm egyszerre; hogy koporsóul kell gyalulnom azt, amit bölcsőnek faragtam és termékeny nászágnak.”⁹

Ezután Babits több mint egy hónapra elhallgatott. Nem felelt Kosztolányi egy levelére s csak egy újabbnak¹⁰ nyilvánvaló sürgetésére ragadott tollat – még az sem bizonyos, hogy azonnal. (Pedig bizonyosan tudta barátja időközben megváltozott bécsi lakcímét, hiszen maga jegyezte föl a K¹³ egyik fólíójára.) Végre február 17-én levelet írt Kosztolányinak: „legnagyobb szomorúságom az, hogy sokat teszek ugyan, de semmit sem csinálok. Sok haszontalan tanulásom, philo- és pszichológizálásom közepette<t>, mint egyetlen elérhetetlen üdvörlő ábrándozom az alkotás gyönyöréről. [...] Hónapok óta vajúdom néhány (tulajdonképen öt) bolondos értekezésem; hányszor kezd-

tem beléjük, istenem! (egyet készre is csináltam –, de hogyan!) mindent rossznak találok, én, valaha a világ legmerészebb embere, nem bízom többé önmagamban, olyan vagyok, mint a hypochondriás vőlegény, aki nem bízván erejében retteg a nászéjszakától. A kész részeket nem merem megmutatni senkinek, még Juhásznak sem, félek hogy kinevet velük. – Stb. Arany János életrajzára óriási adatgyűjteményt halmoztam össze; egészen eredetien rendeztem és csináltam magamnak egy új és nagyszerű irodalomtörténeti módszert, amely Dézsi Lajosnak is becsületére válnék, s amelyet lehet hogy egyszer meg fogok ismertetni valakivel, mert igazán nem érdemes nyomtalanul elvesznie: talán mások használhatnák. Én nem használhatom, mert – amit sohse hittem volna – meg úntam témámat! – így most dolgozatom tétele: Tárgyas ragozás, különböző személyű tárgyakkal.”¹¹ Kosztolányi február 18-án válaszolt: „Irodalmi felfedezéséről már előzőleg hallottam Juhász révén”,¹² s izgatottan sürgeti a „titok” leleplezését.

Az elkövetkező hónapokban a levelek megritkultak, Babitsnak most már sürgőssé vált befejezni szakdolgozatát. Sajnos nem ismerjük a vizsgálatra való jelentkezés korabeli hivatalos útját, így mindenekelőtt a benyújtandó dolgozat és a kiegészítő formások leadásának határidejét, csupán következtetni tudunk. Két fontos dokumentum áll rendelkezésünkre. Az egyik *A szakvizsgai folyamodáshoz kívánt önéletrajz impuruma*.¹³ A BMKL 1904-re datálja az önéletrajzot, ami azonban kevésbé meggyőző. Babits ugyanis már olyan tényre hivatkozik, mely aligha lehetett 1905 előtti: „jelenleg <nagys.> !:dr.:! Pauler Ákos egyet. magántanár ur megbízásából amerikai psych. folyóiratokat <kivonatolok> ismertetek”. Ezek az ismertetések a *Magyar Filozófiai Társaság Közleményeinek* 1905. évi második számában jelentek meg,¹⁴ az első kettő pedig a *The Monist* című amerikai folyóirat 1905. januári számát „kivonatolja”. Természetesen föl lehet tenni, hogy – amint az ilyesféle periodikumok esetén gyakori – a *The Monist* januárra keltezett száma már 1904 végén Pauler és Babits kezében volt. Ez ellen szól azonban a korábbi levelekből kitűnő lázas munka, mely az év fordulóját jellemezte; nemkülönben az imént idézett február 17-i Babits-levél egy megjegyzése: „...itt előttem két vaskos, amerikai pszichológiai folyóirat, komoly, árjegyzékszerű köpönyegben [...] én ilyenekben úszom.”¹⁵ Kétségtelen tehát, hogy az önéletrajz 1905 februárjában vagy márciusában keletkezett, s nyilván ekkor fejezte be szakdolgozatát is – úgy képzeljük, hogy a szükséges iratokat és a dolgozatot legkésőbb áprilisig le kellett hogy adja, hiszen szakvizsgáját 1905. május 26-án tette le. Ennél későbbi időpontot nehéz feltételezni, még ha tekintetbe vesszük is, hogy szakdolgozatának bírálója Négyesy László volt, akivel az egyetemi évek során rendkívül jó kapcsolatba került.

Ami fontosabb: az önéletrajzban újabb fordulatról értesülünk: „Ami szakvizsgálati munkáimat illeti: egyesített pszichológiai és philológiai !:s teljesen exact!:”¹⁶ az irodalmi életrajzírásnak azon módszere, amellyel Arany János

életének egy |:jelentős:| félesztendejét készülök <szak>vizsgálati dolgozat gyanánt részletesen feldolgozni. E dolgozat bevezetésében bővebben ki fogom |:fejtani:| e módszerről alkotott eszményemet, melyet, hogy e rövid időben, s a rendelkezésemre álló szűk források miatt <hogy> magam el nem érhettem, tudom, de melynek elérhetőségében azért nem kevésbé hiszek.” Ezután latin dolgozatáról beszél, majd hozzáteszi: „Mindkét dolgozat készületeiben – természetesen – a szűk időhöz képest lehető legnagyobb terjedelemben feldolgoztam kérdésemnek az irodalmát is – s kivált a latinban ki-terjeszkedtem a szövegkritika bizonyos mértékű tanulmányára.” S még egy figyelemre méltó megjegyzés egy oldallal korábban: „A tárgyas ragozás tanulmányát tényleg folytattam kivált alapvizsgáim¹⁷ után; de |:e:| kutatásaim gyümölcsit nem tartom még annyira érettnek, hogy – mint eredetileg szándékom volt – a szakvizsg. házi dolgozatom tételül válasz-<to>|:ha:|ttam volna.” A szakvizsgálati jegyzőkönyv¹⁸ tanúsága szerint szakdolgozatát *Arany J. az 1877. év második felében* címmel nyújtotta be Négyesynek.¹⁹

Afelől bizonyosak lehetünk, hogy az eltelt hónapokban sem Juhászt, sem Kosztolányit nem tájékoztatta „felfedezéséről”, a „titokról”. Juhász július 26-i levelében ad „thémákat” Babitstól várt leveléhez, s rögtön elsőül: „Arany 1877 jul.”²⁰ Egy nappal később Kosztolányi írja neki: „egyebet igazán nem tudhattam meg legújabb biográfiájából, minthogy irodalomtörténeti felfedezést tett és leszakvizsgázott”.²¹ S bár utóbb két levélváltás is zajlik közöttük, Juhász még augusztus 3-i levelében is az Arany-dolgozat felől érdeklődik. Annyi bizonyos, hogy Babits immár nem szándékozott megismertetni barátaival eredményeit.

Babits szakvizsgájáig kísértük nyomon az Arany-tanulmányok keletkezéséhez segítséget nyújtó külsődleges dokumentumokat. Minthogy azonban a szakvizsgával lezárult a genezis első és valószínűleg aktívabb szakasza, érdemes ezen a ponton megállni, és a fenti tények alapján összefoglalni a keletkezéstörténetet – amint mondtuk: a magunk verziója szerint.

A két Arany-tanulmány eszmei kezdetei az időben természetesen homályba vesznek, nem tudhatjuk, hogy pontosan mikor ötlött fel Babitsban a két alapgondolat. Ahogy láttuk, a megíráshoz szükséges valamennyire is végig-gondolt koncepció 1904 őszén bukkant fel a levelezésben. Ekkoriban (szeptember–október táján) kezdte följegyezgetni egy Arany-dolgozat töredékes gondolatait, próbafogalmazvány-részleteit. Újból hangsúlyozzuk, hogy nem tudni, melyik tanulmány ötlete született meg először, ám (a fentiek értelmében) valószínűsíthető, hogy az *Arany, mint arisztokrata* megírásának látott neki először. A november 24-i levélben viszont már bejelentette a szakdolgozat tervét, tehát elképzelhető, hogy egy darabig egyszerre két íráshoz gyűjtött-jegyzetelt.

Az 1904-es év végén Babits hazautazott Szekszárdra, feltételezésünk szerint azzal a céllal, hogy – legalábbis nagyjából – befejezze az egyik Arany-dolgozatot. Kézenfekvőnek tetszik, hogy ez szakdolgozata lett legyen. Meggyőződésünk szerint azonban Babits nagyon merész lépésre szánta el magát, s szakdolgozatával mit sem törődve nekilátott másik terve tető alá hozásához.

Ezen a ponton egy rövid időre megszegjük a magunk állította szabályt, s kénytelenek vagyunk betekinteni magába a dolgozatba is. A szakirodalomban meggyökerezett ugyanis az az állítás, mely szerint Babits *Arany, mint arisztokrata* címmel írta szakdolgozatát. Ez tévedés. Babits mindvégig az *Arany János az 1877. év második felében* szándékozta szakdolgozatként benyújtani (amikor éppen nem a nyelvészeti értekezést erőltette). Pillantsunk csak az *Arany, mint arisztokrata* első két mondatára (a tisztázatból, K⁵): „Egy hosszabb, és szorosan filológikus dolgozat mellékterményei ezek a gondolatok, melyek amannak mintegy filozófiai háttérét képezik. Keletkezésük magyarázhatja kissé polémikus formájukat: egy ily munka készülteinél annyi ostobaságon és únalmon, Gyöngyössy Lászlókon és Koltai Virgileken kell az embernek keresztülnie magát, hogy végre is keserű marad a szája és hajlandó lesz általánosítani, gyalázatosan megfedkezvén a Lehr Albertek szerfelett hasznos és a Riedl Frigyesek igazán értékes munkájáról. –” Az első mondat maga elegendő érv: Babits kijelenti, hogy egy másik dolgozathoz képest olvasunk itt valamit („mellékterményt”), mely „szorosan filológikus”. Ez az *Arany János az 1877. év második felében*, mely nagyon is filológikus, sőt pszichofilológikus. De nem véletlenül idéztük a második mondatot is: vajon leírhatott volna-e (leírhatna-e) ilyen szavakat egy végzős tanárjelölt szakdolgozatban? Tegyük hozzá, hogy ez a mondat a viszonylag moderáltabbak közé tartozik: az *Arany, mint arisztokratának* úgy fogalmazványa, mint tisztázata hemzseg a provokatív, helyenként szemtelen és durva kitételektől; a szöveg (szövegek) egésze pedig bizonyos olvasatban úgy hat, mint egyetlen hatalmas vádbeszéd „honni kritikussaink” ellen. Nem véletlenül említünk beszédet: valóban inkább élőszóban elhangzottak lejegyzésére hasonlít, mint esszére vagy tanulmányra. Pontosan az, aminek Babits szánta: „lángostor”.

Babits tehát nagy tempóban készítette az *Arany, mint arisztokrata* fogalmazványát (K⁴); de egyre nagyobb feszültséggel, kétségek között – mint erről a Juhásznak írt január 5-i levél is tanúskodik. Valószínűleg ráébredt, hogy a téma túlnövi önmagát. Minden bizonnyal ezekben a napokban írta meg a K⁴ említett hosszú betoldását, de módosította-átírta a már meglévő szöveget is; a kézirat szinte áttekinthetetlenül bonyolulttá vált, tele beszúrással, utalójelekkel, margóra rótt „szolgálati közleményekkel”. Nagyon valószínű, hogy Szekszárdon még Arany-kötet sem állott rendelkezésére, hiszen többször kihagyta az idézet helyét.²² Határidőt szabott magának az írás befejezéséhez, amelyet képtelen betartani; Pestre érkezvén folytatta a munkát, újabb

határidővel. Január 11-i levelében Kosztolányinak jelentette, hogy elkészült a művel, árulkodó szóval: „kihányta” gondolatait. „25 oldal. Már csak gyalulom” – írta: a K⁴ huszonnégy fóliója bizonyossá teszi, hogy erről a munkáról van szó. A „gyalulás” pedig vagy arra vonatkozik, hogy még végez apróbb simításokat az immáron végképp összekuszálódott kézíraton, vagy (s talán ez a valószínűbb) arra, hogy ekkor készíti a tisztázatot (K⁵). Mindenesetre a január 11-i levél nagyjából az *Arany, mint arisztokrata* lázas készületének végpontját jelöli. Szó sincs arról, hogy befejezte volna – csupán abbahagyta.

Amit azonban hangsúlyozni kívánunk: bizonyosnak tetszik, hogy Babits – ahelyett, hogy szakdolgozatával foglalkozott volna – időt és erőt nem kímélve ragaszkodott az *Arany, mint arisztokrata* végigírásához; vagyis: valamiért nagyon fontos volt neki.²³

Babits tehát maga mögött tudhatott egy lerázott terhet, de rá kellett ébrednie, hogy a befektetett hatalmas energia semmit sem jelent hivatalos kötelezettsége, a szakdolgozat szempontjából. Szellemileg-lelkileg alaposan kimerülve mégis hozzá kellett kezdenie ehhez a feladathoz: elővette az *Arany János az 1877. év második felébent*. Január közepétől egy darabig ezen dolgozott. Minden bizonnyal ekkor készítette el az Arany-művek kronológiáját (K⁶, vö. „egészen eredetien rendeztem” az adatgyűjteményt), s nyilván elkezdi a pszichofilológiai dolgozatot is. (Természetesen nem a semmiből: a K¹³ kutyanyelvein már korábban párhuzamosan gyűlhetek a feljegyzések mindkét Arany-dolgozathoz.) Csakhogy – egészen érthető módon – „meg únja” témáját: hiszen az *Arany, mint arisztokratára* elemésztett szellemi erő nem egyszerűen fáradtságot, csömört okozott, de (mint Kosztolányinak írta) elbizonytalanodást is hozott saját téziseit illetően. Ha ez a bizonytalanság nem érintette is a pszichofilológiai tanulmány alapvetését, ahhoz mindenképpen elég volt, hogy eldöntse: egyelőre fölhagy az Arany-stúdiumokkal. Február eleje táján így „visszahátrált” a nyelvészeti dolgozathoz, a K¹³ lapjain pedig megsokasodtak az e témát érintő följegyzések. Minderről pedig február 18-án tudósította Kosztolányit.

A *Tárgyas ragozás különböző személyű tárgyakkal* kézenfekvő választás volt: elsőéves korában írt szemináriumi dolgozata volt ez, mellyel az idézett önéletrajz szerint később is foglalkozott. Hogy végül is miért nem ezt adta be szakdolgozatként, arról csak feltételezéseink lehetnek. Elképzelhető, hogy erre is ráunt, esetleg néhány nyugodtabb hét elteltével mégis csak kedvet kapott folytatni az Arany-munkát. Utóbbihoz esetleg ösztönzőleg hozzájárulhatott maga Négyesy László is. Minderre nincsen bizonyíték. Annyi bizonyos, hogy még egyszer megváltoztatta szándékát, s nekifogott az *Arany János az 1877. év második felében* tisztázásához. Erre azonban nagyon kevés ideje maradhatott. A benyújtott önéletrajz kétszer is hivatkozott a „rövid” és „szűk” időre, amely rendelkezésére áll (ne feledjük: párhuzamosan dolgoznia kellett latin szakdolgozatán is). Amennyiben feltételezésünk a határ-

időről körülbelül pontos, úgy a pszichofilológiai dolgozat végső megszövegezésére 1905 márciusában került sor. Hogy azután a kész szakdolgozat mennyiben váltotta valóra eredeti elképzeléseit; egyáltalán, hogy mekkora terjedelműre sikeredett, azt nem tudhatjuk. Az „elkallódott” szakdolgozat megtalált és a K¹-re felragasztott „első lapjai” mintegy négy kutyanyelvet tesznek ki – ebből azonban nem tudunk a teljes szövegre következtetni.

Bizonyosnak látszik, hogy Babits a szakvizsga letétele után is foglalkozott egyik vagy mindkét Arany-tanulmányával. Erre utalhatnak például azok a levelei, melyekben vissza-visszatér ezen írásainak egy-egy eleme: 1905. augusztus 3. előttre datált levelében például a költői nyelv egyediségéről ír Arany kapcsán; augusztus 8. után az „érzőképesség” terminussal él; október 31-én „képzetköre új mezejét” említi²⁴ – mindhárom fontos eleme az Arany-eszmefuttatásoknak. Ezek a részletek persze lehetnek a korábbi koncentrált munkának puszta emléknymoi, nem bizonyítják, hogy a levél írásakor foglalkozott volna azokkal.

A K⁵ leírásánál említett oldalszámozáson kívül szorosabb értelemben vett bizonyíték csak három áll rendelkezésünkre. A K¹³ vegyes följegyzései között (az 1424/19 rektójának alján, a többi szöveghez képest függőlegesen) ez áll: „összes ismert őseim a szabad Megyének urai valának; apám volt az első, aki a mindent elnyelő Állam szolgálatába szegődött”. A szöveget viszontlátjuk Kosztolányinak 1906 februárjában írt levelében: „mindkét részről a nagyapám emberemlékezet óta megyei tisztviselők voltak (van-e magyarabb foglalkozás); apám volt az első, aki az Állam szolgálatába lépett”.²⁵ Azt kell feltételeznünk, hogy a levélhez készített gondolat-próbával van dolgunk a K¹³ följegyzése esetében: Babits talán előre megfogalmazta mondandójának egy vagy néhány részletét.²⁶ Nem állíthatjuk feltétlenül, hogy a piszkozatot őrző rektó maga 1906 februárjában keletkezett,²⁷ azt azonban igen, hogy az Arany-jegyzetek papírcsomója a levél írásakor a keze ügyében volt, az asztalán fektült – talán éppen ennél a rektónál szétbontva –, vagyis Babits használta.

A második bizonyíték a vegyes kéziratanyag egyik cédulája és egy kutyanyelve. Az elsőn (OSZK Fond III/1434/5) egy tanítási félév hevenyészett tematikus beosztása olvasható: magyar nyelvtani óraterv második osztály számára, valamint latin nyelvi óraterv ugyancsak másodikosoknak. A másodikon (Fond III/1434/22, verzó) szintén óraterv, latin nyelvből, hatodikosoknak. Tekintettel arra, hogy Éder Zoltán adatai szerint csupán az 1905/1906-os tanévben, a bajai gyakorlóév során fordult elő, hogy Babits második osztály részére latin- és magyarórákat, valamint hatodik osztálynak latinórákat egyszerre tartott,²⁸ e cédula, illetve kutyanyelv-részlet keletkezését körülbelül 1905 szeptemberére tehetjük.

Végül a harmadik bizonyíték Négyesy László 1906. december 6-án kelt levele, melyben a következőket írja az akkor már Szegeden tanító Babitsnak:

„Végtelenül örültem szíves levelének s készséggel küldöm a nyilatkozatot. Örvendek, hogy halad munkájával s foglalkozik vele tovább is. Ha tanulmánya jobban kialakul, gondolkozunk a kiadás felől is.”²⁹ A nyilatkozat mibenlétében nem egyezik meg a BJK és a BML,³⁰ ami azonban az említett munkát és tanulmányt illeti, valószínűleg Babits doktorátusának előkészítéséről van szó. A meg nem valósult doktorátus története feldolgozatlan, Babits Négyesyhez írt levelei pedig elvesztek vagy lappanganak, így efelől bizonyosat nem lehet állítani; ám Négyesy fogalmazása („foglalkozik vele tovább is”) azt sugallja, hogy az általa elbírált szakdolgozat, az *Arany János az 1877. év második felében* folytatásáról lehetett szó.

A fentiek fényében 1906 végéig hosszabbíthatjuk meg az Arany-tanulmányok, de legalábbis a szakdolgozat történetét: eddig az időpontig valamenynyire dokumentálható, hogy Babitsnak további tervei voltak velük vagy vele. A munka során természetesen módosításokat végezhetett valamennyi kéziraton, akár ekkor is keletkezhetett például a K⁷⁻⁹, s bővíthetett a K¹³ anyaga is.³¹ Kielégítő bizonyítékok hiányában és jobb híján egyelőre ebbe az időszakba (1905–1906) utalhatjuk a K² keletkezését.

A pszichofilológiai értekezésből nem lett disszertáció. Babits 1908 nyarán több levelében már új témájára célozgatott, mellyel doktorátust kíván szerezni.³² Bár e terv sem valósult meg (pontosabban: valószínűleg ez is más-ként valósult meg), annyiban fontos számunkra, hogy kijelöli az egyetemi Arany-dolgozatok keletkezésének végpontját: talán az 1907-es év során Babits végleg letett befejezésükről, esetleg bekövetkezett a sajnálatos „elkallódás” is. A centenáriumi *Nyugat*-számbeli közlést megelőző tíz évben valószínűleg nem foglalkozott a kéziratokkal.

1 RÁBA, 1981, 64.

2 Itt nem az egyébként gyakori próbafo-galmazásról van szó: a szöveg egy mondat közepén indul, egy előző oldal szövegét folytatja.

3 RÁBA, 1981, 64. Hogy Rába miért éppen ezt a gyűjteményt nevezi „legalsó réteg”-nek (uo., 586., a BJK 259. alapján), azt nem tudom – a kéziratból nem bizonyítható (ha ugyan erre gondolt), hogy ez készült volna a legkorábban.

4 Az 1434/27 és 28 két fólióját nem soroltuk a K¹³ alá. Ezekről nem bizonyítható, hogy a tárgyalta időszakhoz és kéziratokhoz közik volna.

5 BML 112.

6 BML 116.

7 BML 141.

8 BML 145.

9 BML 146–147.

10 Mindkét Kosztolányi-leveél elveszett, lásd BML 147.

11 BML 148–149.

12 BML 151.

13 OSZK Fond III/1832; legújabban közli BABITS, 1997, 5–10. A fenti cím valójában Babits zárójeles megjegyzése a kézirat elején, melyhez hozzátette: „Jövendőbeli biographusaim rendelkezésére. –”

14 Lásd BMB 260., 261. tétel.

15 BML 149. (Mellesleg el is úszott a munkával: még augusztusban is azt írja: „Vár az Amer. Journ. of Psych. és a Magy. Fil. Társ.”, lásd BML 167.)

16 Az *exact* szó olvasata meglehetősen bizonytalan.

17 Alapvizsgáját 1903. december 18-án tette le, lásd RÁBA, 1981, 619.

18 RÁBA, 1981, 620. A három részből (házi dolgozat [szakdolgozat], zárthelyi dolgozat, szóbeli vizsga) álló szakvizsgát letétele hozzávetőlegesen a mai abszolutórium megszerzésével lehetett egyenértékű.

19 Aki „kitűnő”-re értékelte a munkát.

20 Legalább ekként is lehet értelmezni ezt a szövegrészt (BML 157.), vagyis eltérően a BJK és a BML meglehetősen zavaros (véleményünk szerint félreértésen alapuló) jegyzetétől.

21 BML 157.

22 Lásd például K⁴ 21. fólió, rektó. Babits egyébként nagyon gyakran idézi pontatlanul Aranyt (nyilván fejből), de itt, úgy látszik, már nem maradt ereje a szövegek felidézésére, még jelzésszinten sem.

23 Az említett „öt bolondos értekezés” megfejtésével itt ne foglalkozunk: a két Arany-dolgozat bizonyosan köztük volt.

24 BML 163., 167., 178.

25 BML 196. (A fogalmazás annyira megtehetett neki, hogy később három önéletrajzában is [1913, 1923, 1930] használta.)

26 Éppen ezzel a levéllel kapcsolatban van igen alapos okunk erre a feltételezésre: ebben

ugyanis Kosztolányi levelére felelt, melyben barátja indulatosan reagált Ady *Új verseikére* (a kötetet is megküldte), s szót ejtett saját magyarságáról is. Babits a válaszlevélben ugyancsak tisztázza Adyról való véleményét, s valómást tesz a maga magyarságáról. A feszült pillanat és a magvas állásfoglalás nagyon is elképzelhetővé teszi, hogy Babits piszkozatot készített ehhez a fontos leveléhez.

27 Azért nem, mert azon Riedl Frigyes Arany-monográfiájának egyes helyeire utal, ez a mű pedig már az 1904–1905-ben elkészült szövegeknek is talpköve. Ez persze nem zárja ki, hogy Babits később újra elővette Riedl könyvét.

28 ÉDER, 1966, 8.

29 BML 313.

30 BJK 288., BML 571.

31 Talán éppen a már említett klasszikus helyek Arany-megfeleléseinek gyűjteményével. Rába Györggyel ismét vitatkozva meg kell állapítanunk, hogy ennek a szakvizsga előtte való datálását az is nehezíti (bár nem zárja ki), hogy a szakvizsgáig elkészült, sőt a ma ismert összes kézirat egyikében sem találunk e komparatistikai gyűjtés eredményével.

32 Lásd BJK 121., 123., 124. számú levél.

IRODALOM

- BABITS, 1997 = BABITS Mihály, *„Itt a halk és komoly beszéd ideje”. Interjúk, nyilatkozatok, vallomások*, szerk. TÉGLÁS János, Celldömölk, Pazu-Westermann (Babits Könyvtár, 1).
- BJK = *Babits–Juhász–Kosztolányi levelezése*, sajtó alá rend. BELIA György, Bp., Akadémiai, 1959 (Új Magyar Múzeum, 3).
- BMB = STAUDER Mária, VARGA Katalin, *Babits Mihály bibliográfia*, [Bp.], Argumentum, Magyar Irodalom Háza, MTA Irodalomtudományi Intézete, 1998 (A Magyar Irodalmi Múzeum [Petőfi Irodalmi Múzeum] Bibliográfiai Füzetek, XX. századi Magyar Írók Bibliográfiái).
- BMKL = *Babits Mihály kéziratai és levelezése (katalógus)*, I, *Analekták*, összeáll. CSÉVE Anna, KELEVÉZ Ágnes, MELCZER Tibor, NEMESKÉRI Erika, Bp., Argumentum–Petőfi Irodalmi Múzeum, 1993 (Klasszikus Magyar Írók Kéziratainak és Levelezésének Katalógusai, 3).
- BML = *Babits Mihály levelezése 1890–1906*, sajtó alá rend. ZSOLDOS Sándor, Bp., Historia Literaria Alapítvány–Korona, 1998 (Babits Mihály Műveinek Kritikai Kiadása, Levelezés, I).
- RÁBA, 1981 = RÁBA György, *Babits Mihály költészete 1903–1920*, Bp., Szépirodalmi.
- ÉDER, 1966 = ÉDER Zoltán, *Babits a katedrán*, Bp., Szépirodalmi.

Filozopterek mint ellenfelek *Szabó Dezső Halálfiái-kritikája és annak visszhangja*

Illyés Gyula Babits Mihály halálának huszadik évfordulóján elérkezettnek látta az időt „*Babits szemébe nézni*”, őt az idők próbájának „limbusá”-ból kiszabadítani, „védelmét póre újrafölvételében” vállalni: Babits „szégyenkeresztre” szegezetségét nyíltan kimondani, s jelezni, „ki is volt, aki rajta függ”.

„Alig van magyar költő, akit annyi félreértés kísért életében is, halálában is, mint Babits Mihályt.” Senkit nála „csontzúzósabb – mert írók-adta – ütések” nem értek. Illyés megdöbbenve állapítja meg: „félelmetes a kebelbeli hadi-rend, hogy ellene kik sorakoztak föl”. „Az iskolát a hangra »A filozopter az irodalomban« nyitotta meg.”¹

I.

Babits és Szabó Dezső mint a magyar irodalom két nagy ellenlábasa élnek az irodalmi köztudatban – különösen Szabó Dezső Babits-ellenes pamfletje óta (1929). Kapcsolatuk alakulása nemcsak a *Nyugat*-nemzedék krónikájához tartozik, hanem – egyes vélemények szerint – a Szabó Dezső pamfletje nyomán kialakult szellemi hullámverés a harmincas évekre meggyorsította a népi-urbánus ellentét kiélezését.²

A két különböző írotípust megtestesítő alkotót ősellenségként tartja számon a közvélemény, pedig Babits és Szabó Dezső „a Nyugat-generáció két legtanáribb műveltségű tagja, a magyar irodalom két legnagyobb filozoptere”.³ „Bármennyire megvetette is a filozoptereket, majdnem negyven éves koráig lényegében ő is az volt minden zsenialitása ellenére” – mondja Gombos Gyula is Szabó Dezsőről.⁴ Mindketten ugyanabban az időben Budapesti bölcsészhallgatók (Babits magyar–latin, Szabó magyar–francia szakon). „Nem volt nemzedékükben a klasszikus és a modern világirodalomnak két nagyobb bekebelezője; az antik, a francia, az olasz és az angol irodalomnak mindkettő egyformán megszállottja.” Más területen is hasonló a soruk: „a magyar vidék, sőt peremvidék száműzött és hajszott tanárai”; „a nevelést tartotta mind a kettő a magyar reform legsürgősebb módszerének”; „a hatalomnak az első perctől fogva nem voltak dédelgetettjei és kegyeltjei”.

„Pályájuk kezdettől fogva egymást izgatva, lelkesítve, keserítve, keresztezve haladt, de nem mindig ellenségesen. Szabó Dezső a közös érdeklődés, azonos hivatás és hasonló műveltség sugallatára kezdett barátkozni. Az események és környezetük hatása alatt azonban egyre inkább eltávolodtak egymástól.”⁵

Ez az írás eltávolodásuk folyamatának egy láncszemét szeretné megvilágítani – bemutatva Szabó Dezsőnek Babits *Halálfiái* című regényéről írt kritikáját és annak sajtóvisszhangját.

Szólnunk kell azonban egy keveset az előzményekről. Szabó Dezső maga is érzékelte, hogy Babits Mihály azok közé tartozott, „akik minden meghatározottságuknál fogva” nem benne kereshettek barátot.⁶ Mégis egészen közel kerülnek egymáshoz, miután Osvát ideiglenesen kiválik a *Nyugatból*, s Babits lép a helyére (1919. január). Az ekkortájt Pesten letelepedő Szabó Dezső, aki 1917-ben összetűzött a *Nyugattal* (mert éppen Babitscsal szemben mellőzöttnek érezte magát), most újra bekapcsolódik a folyóirat munkájába. Babits mint szerkesztő Szabó Dezsőnek nagy teret ad 1919 tavaszán: a folyóirat hozza tanulmányait, novelláit, ismertetéseket közöl megjelent műveiről. A baráti együttműködésről egy-két levél hangneme is tanúskodik,⁷ de közben megjelenik *Az elsodort falu* – benne az ugyancsak ironikus Babits-portréval. Ennek a regénynek 1919 decemberében a *Nyugat*-beli kritikája (Fülep Lajos tollából) már csupán egy azon okok sorában, amelyek szembefordítják Szabó Dezsőt Babitscsal (mert tévesen őt sejtí az írás mögött).

Eltávolodásuk ősszel, a Tanácsköztársaság bukása után kezdődik, amikor Babits megtagadja a részvételt a Magyar Írók Szövetségében. A Szövetség elnökének minőségében Szabó Dezső hivatalos hangú levélben⁸ hívja az alakuló közgyűlésre Babitsot, aki részt vett a Szövetség előzetes megbeszélésein, sőt meleg hangú levélben ajánlja titkárnak fiatal barátját, volt egyetemi hallgatóját, Szabó Lőrincet. Szabó Dezső fenyegetései ellenére sem csatlakozik azonban a Szövetséghez. Kezdetben azért, mert a proletárdiktatúra alatt bekövetkezett világnézeti változását a közönség előtt – a sajtóviszonyok miatt – semmi sem dokumentálta, enélkül pedig a konzervatív írói társasághoz való csatlakozása konjunkturális cselekedetnek tűnt volna.⁹ Később azonban már más oka is volt: úgy érzi, Szabó Dezső nem az eredeti programban körvonalazott elvek szerint vezeti a Szövetséget. Állásfoglalását meg is indokolja Szabó Dezsőnek azzal a kéréssel, hogy az levelét a Szövetséggel ismertesse:¹⁰ „nem csatlakozhatom oly politikai jellegű szövetséghez, melyet a te véleményeiddel bíró ember irányít. Azt hirdetitek: ma muszáj politizálni, s mindenkinek állást kell foglalnia valamely véglet mellett. Én pedig azt mondom: nem szabad mellé állni egyik végletnek sem, hol mindkét véglet rossz. Nem a gyávaság: az erkölcs diktálja ezt nekem.” Babits levelének előző részében megvilágítja a két végletet, megmutatva a maga világnézeti változásának okait és lényegét: „Az én világnézetem a proletárdiktatúra miatt tel-

jesen konzervatív irányban tolódott el. De úgy látszik, a konzervativizmust nem egyformán értették. A forradalmat az *eszközök* utáltatták meg velem; s ha a visszahatás ugyanolyan eszközökkel dolgozik, akkor ez csak folytatása a forradalomnak. Az én konzervativizmusom nem jelentheti régi ideáljaim megtagadását. A fő cél a béke és boldogság; erre kétségtelenül rossz út a forradalom, melyben a nemzet önmagát öli meg; de nem kevésbé rossz út az, ha nemzetek és fajok egymást ölik. Az igazi hazafiság az, mely a maga nemzetét, fáját belül erősíti, de nem az, mely idegen nemzeteket, fajokat kifelé támad.”¹¹

Babits tehát megtagadja a csatlakozást a fajvédő Magyar Írók Szövetségéhez. Szabó Dezső ismertetés helyett összetépi Babits levelét,¹² és támadásba kezd, de még nem közvetlenül. Először – október 5-én – egy névtelen cikkíró gúnyolódik a *Gondolatban* (az ellenforradalmi ifjúsági alakulatok lapja).¹³ Majd ugyanebben a lapban december 4-én – miután megjelent Babits cikke, a *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* – Lendvai István (a lap főszerkesztője, a Szövetség ügyvezető elnöke) ír alantas hangnemben Babits „önvédelméről”.¹⁴ Más természetű bosszút is áll Szabó Dezső. Már az 1918-ban befejezett, 1919 tavaszán megjelent *Az elsodort falu* című regényében is szerepel egy enyhén szatirikus Babits-portré, de az 1921-ben megjelenő *Csodálatos életben* valóságos gúny- és torzképet fest róla.

1920-tól kezdve megváltozik a *Nyugat* magatartása Szabó Dezsővel szemben. Mindezek ellenére azonban többször ír Szabó elismerően a *Nyugat*-nemzedékről, köztük Babitsról (a Dante-fordításról), a Baudelaire-fordítók-ról; egy alkalommal azonban „az egy délszláv Babitsot” kiemeli a *Nyugat* „vér és hús szerint magyar” írói közül.¹⁵ (Valószínűleg erre reagál Babits *Szerb író vagyok-e?* címmel 1928-ban, az *Erdélyi Helikonban*.)

Szabó Dezső ellentmondásos, elismerő és elvi-bíráló magatartása „a Baumgarten-alapítvány megalakulásával és Babits kurátori működésével változott át a támadás, a gyűlölködés, sőt az üldözés hadjáratává”.¹⁶ A Babits, a kurátor elleni indulatát Szabó Dezső anyagi helyzete is magyarázhatja. Az alapítvány nyilvánosságra hozott alapszabályai szerint Szabó Dezső nem nagyon számíthatott a díjra, segélyben sem részesült. Először 1928 júliusában az *Előörsben* támadta meg az alapítványt. Indulatának leplezetlen megnyilvánulása azonban a *Filozopter az irodalomban* című pamfletje, Babits regényének, a *Halálfiainak* kritikája. Több minden támasztja alá azon véleményt, hogy eme igaztalanul torzított írás a kurátor elleni dühből is származik. (A *Halálfiainak* kritikájában is „elszólja” magát. Aztán például Oláh Gábor naplója megőrizte Szabó Dezsőnek egy későbbi szóbeli vallomását: „Hozzám el látogatott Dezső úr [...]. Rárohantam: Miért bántod azt a szegény Babitsot? Azért, mert sok pénze van, feleli, – s mert ő kezeli a Baumgarten-díjat.”¹⁷)

II.

Szabó Dezső egy éven át (1928) Bajcsy-Zsilinszky Endre hetilapjában, az *Előrsben* kapott publikálási lehetőséget és ezen keresztül anyagi támogatást. Miután együttműködésük egy év után megszűnt, Szabó Dezső újabb kísérletet tett, hogy kitörjön az elszigeteltségből, s megoldja anyagi gondjait. Önálló fórumot teremtett magának a zsebkönyv formájú *Kritikai Füzetekkel* (egy rajongójában mecénást is talált hozzá), amelyben – az első szám bejelentése szerint – a magyar élet minden jelenségét vizsgálat tárgyává kívánja tenni – (s amelyből végül csak két szám jelent meg).

Maga harangozta be a *Kritikai Füzetek* megjelenését egy a *Mai Napban* 1929. augusztus 31-én napvilágot látott interjúban. „Évek óta teljesen körül vagyok zárva. [...] ezért most »Kritikai füzetek« címen irodalmi vállalatot alakítottok. Havonta egy vagy két füzet fog megjelenni, egy vagy két tanulmánnyal a magyar élet valamely jelenségéről. A első füzet pár nap múlva meg is jelenik. A címe: »Filozopter az irodalomban«. Ebben Babits »Halálfiái« című regényéről adok kimerítő kritikát, beállítva szellemi betegségeink közé. Ez a tanulmány ha nem is említi az Ady vitát, mégis lényegébe világít annak a piszkos herce-hurcának, ami az emberiség legnagyobb lírikusa körül dühöng.”¹⁸

A megjelent *Kritikai Füzetek*¹⁹ címlapján olvassuk: *Kiadja: Boór Bálint*. Tudvalevő, hogy Boór Bálint Szabó Dezső *Segítség!* című 1925-ben megjelent regényének egyik hőse, a tragikus sorsú zseniális szobrász és politikus. Nagy Péter szerint az író így „utólag igazolja regényhősét, aki mintegy előjátszotta az ő sorsát: ez a jelzés mutatja, hogy e füzetek kiadása idejére üldöztetési érzése már megint milyen fokra hevült, s mennyire reménytelennek látta saját helyzetét.”²⁰

Figyelemre méltó, hogy Babits regénye 1927 áprilisában jelent meg, s Szabó Dezső csak 1929 szeptemberében írta meg kritikáját, holott a regényről (Babitsról, a *Nyugatról*) alkotott véleménye nem is ekkor alakult ki, megfogalmazta azt már sokkal tömörebben egy évvel korábban az *Előrsben* az *Úri muriról* szólva. Ezen írásában előbb a kritikai helyzetet – kiemelten a *Nyugatot* – bírálja, majd az egyébként általa becsültnek mondott regényíró, Móricz legújabb regényétől „undorodik”, s közben Babits felé is szúr.

„Ha a rimekben, ritmusokban és formákban oly derék Babits regényt károg, az nem nagy veszedelem. Mert az ő »regényei« »kába boraikkal«, a mult század angol regényeiből összenaivkodott »Envy«, »Remords«, »Conscience« elvont mitológiájával, szokványos Czenczi nénijével, stilusgyakorlatosan züllögető dzsentrivel s egyéb édes filozopterségeivel csak pasztórizált papírmását adnak össze, melyek az obligát dicséretet után örökre a könyvtár csendjébe kerülnek. Legfennebb a megfizethetetlenül drága kis bóher Fenyő Makszi gyösszint tőlük az irodalmába, mondván: – Babits író társam nivós, finoman cizellált, ájult ivelésű regénye a magyar élet adekvát képe.”²¹

A *Filozopter az irodalomban* nemcsak arra volt alkalmas, hogy benne Szabó Dezső kifejezze a maga, Babitsétól eltérő felfogását regényről, irodalomról, a kritika hiányáról, a társadalom szellemi betegségéről, hanem arra is, hogy támadja Babitsot mint ez általa vélt betegség megtestesítőjét. A *Kritikai Füzetek* nyitányaként elhelyezett írással a bátran szókimondó, tekintélyt nem tisztelő, évek óta a nyilvánosságból kiszoruló Szabó Dezső feltehetően tudatosan nagy vihart akart kavarni, hogy ezáltal magára irányítsa a figyelmet. Nagy Péter megfogalmazása szerint a *Filozopter az irodalomban* megjelentetésében volt „némely taktikai számítás is”. „Szabó Dezső a *Virradat*-beli cikkek óta tudja, hogy igazi feltűnést, igazi érdeklődést támadásaival, megsemmisítő kritikájával tud kiváltani – különösen, ha az botrányt okoz. Ezért indítja új füzetait a Babits-kritikával: az irodalom viszonylagos állóvizében ezzel a kézigránattal idézve elő művihart – s egyben ezzel biztosítva azt a kezdeti tömegérdeklődést, amely a Füzeteket rentábilissá, a következő megjelenését lehetővé teszi.”²² Szabó Dezső a legnagyobb irodalmi tekintélyt támadja olyan témához nyúlva, amelyről – véleménye szerint – senki se mert komoly kritikát mondani. Így vélekedik a *Halálfiái* sajtóvisszhangjáról: „Mikor ez a regény megjelent, melyet úgyszólván senki sem bírt végigolvasni: újságírói és tanári, írói és egyetemi kritika egyhangú sablonos dicséretet zengett neki. Mert senkinek sem árt, [...] mert szerzőjének egy folyóiratnál s a Baumgarten-díjak kiosztásánál döntő szava van.”²³

III.

A szerző-kiadó *Filozopter az irodalomban* című írásában a *Halálfiái* kritikájának ürügyén támadja Babitsot, művészetét, szerepét a magyar irodalmi életben – érezhetően a sértettség pozíciójából kiinduló durva, bántó stílusban, hangnemben. Szabó nagyon torz tükörben mutatja, amit mutat, s értékítéletével, azt meghatározó művészetfelfogásával is vitatkozni lehet.

Ellenségesen támadó, gúnyos alaphangot üt meg már a bevezetésben, amelyben a következő kérdést fogalmazza meg: honnan van az, hogy őt – aki egyébként mindenféle művészi megnyilatkozás iránt toleráns – némely mű undorítja, „mint egy nyálkás, beteg és betegítő féreg s a megütött életöszton minden utálatával” mozdul ellene. A választ az író 45 oldalon keresztül fogalmazza.

Az I. részben a regény („bár inkább betű-gümőtelep, betű-penészszerű”) meséjét sablonosnak mondja: „szürke ciberéjében a regényreceptek négy fűszere úszkál: Nelli szökése, az Imrus váltóhamisítása, a gyilkosság és az Imrus öngyilkolózékonyága”.

A következő, rövid részben vázolja kritikájának ironikus alaptételét. „Szerző, akinek örök jótanulóságában ott zúgtak az *Éducation sentimentale*, a *Raszkolnyikov*, a *Dorian Gray*, a *Madame Bovary*, a *Jean Cristophe*, a *Nincs menek-*

vés, az *Elsodort falu*, a *Segítség* nagy harangjai: nyilvánvalóan a »nagyregény«-vizsgát akarta letenni egyhangú kitüntetéssel.” Azonban Babitsnak „e nagyregény-kollokválása” nem sikerült, sem a jellemformálás, sem a korfestés terén. Alakjait („embereknek fillentett szereplők”) „szótárakból és betanult regényekből gyúrja”. „A szerencsétlenek annyira sem tudnak élni, hogy beszélni és dialógust tudnának folytatni. Szakadatlan a szerző beszél helyettük [...] vízőzönös locsogással.” Egyedül Hintássnak engedi meg, hogy maga beszéljen, de ezt „az alakot s ezeket a mondatokat ezerszer láttuk és hallottuk Jókainál, Mikszáthnál”. Hintáss „a regények szokványos zseniális kalandora”, „minden élet nélkül”, „kétlábon járó zsargon”. A szerzőnek „életet-adó tehetsége nincs”.

Hosszan és különösen gúnyosan mutatja be Szabó Dezső Imruska alakját, aki „nem fiú és nem lány, nem gyermek és nem fiatalember, nem jó és nem gonosz: filozopter”. „Filozopternek születik, mint macskának a macskakölyök [...] kész filozopter már az egynapos pelenkájában [...]” Ilyen stílusban folytatódik „a regény pipogyájá”-nak jellemzése. „Vegyük kissé szemünk elé ezt az undorító és gennyes, hitvány és irgalmat nem érdemlő ember-bacilust, mely folyton növekvő szemetes sokaságában modern kultúránk egyik legpimaszabb betegségét hemzsegi össze. Ott penészfoltosodnak az egyetem padjain, ott gennyesednek a kávéházakban [...]” Az olvasó kezdetben ezeket a megjegyzéseket egyértelműen Imruska alakjára vonatkoztatja, majd egyre gyanakvóbb lesz, s a dühödt folytatást („s mint rosszindulatú *dag*-ok és *lob*-ok ők teszik nehéz nyavalyává az irodalmi társaságokat s eunukan-tológiává a folyóiratokat”) már úgy értelmezi, hogy mindez túlmutat: Imruska alkotójára is. (Mint ahogyan a filozopterség is mindkettőjükre vonatkozik.) A kritikus – követve Imruska „tanmenet szerint”-i útját születésétől az érettségiig – a „kis tudós” élettelennek vélt figuráján gúnyolódik. Kiemeli, hogy nem az élet parancsát követi, „életnyomorék”. Azonban beteg lelkében „életszegénysége is szellemi fölényé” torzul, s ez az „eunuk-büszkeség” bosszú „az élet erősei ellen”. A „szegény, egydimenziójú” lélek legfőbb jellemzője a „hideg vetélkedés”, mert „életsüket teste s [...] szegény lélek-féléje abban érez megtorlást az erők, az egészségesek, a szépek, a termők boldog életével szemben: ha beteg szorgalmával, kis stréber emlékezetével, szó-klaunságával odadörgölheti az élet gazdagai elé: [...] azért én vagyok az első tanuló, fölnyes vagyok [...]!”

A milieu- és korfestésből „még siralmasabb” Babits kollokválása: „szószósszá hígítva felmondja azt a külföldi irodalmi emlékekkel fűszerezett: *magyar-ugar-vidéki várost*, amely már különböző [...] regények alkalmából kikijövéget a könyökünkön”, mióta „Ady Endre szerencsétlen »*magyar ugarja*« mindenkitől könnyen gyártható patron lett”.

Szabó Dezső kritikájának szemléleti alapjairól árulkodik az az eszmefuttatás, amelyben kifogásolja a még lappangó (a mainál „*szervesebb*”, „*mélyebb*”,

„ember-formálób”) kultúrát őrző vidéknek „*Pesten pestiektől pestileg beállított szűk és ellenséges*” szemekkel való megítélését, a külföldön elámuló kultúrpózt; amelyben azon siránkozik, hogy a „*vidék túlságosan Budapest lett*”, hiszen a vidéki városokban is a „*sors-formáló intelligencia jelentékeny része oda-került jövevény*”.

Szabó Dezső tehát kétségbe vonja a Babits rajzolta kép eredetiségét, hitelességét. Nem is nyújthat – mondja – *korképet* az az író, aki nem élt az életben, „aki eddig csak a nyakát nyújtotta: könyvek, [...] felé”, vagyis a filozopter. („*Hiszen a filozopterség éppen: maga az élethenkívüliség, a született vakság minden korral és élettel szemben.*”)

Az V. fejezet kritikája a regényét „eposzi scenirozással” megírni akaró költőnek szól, annak, aki tudja, hogy „a regény az eposzból származik”, de nem tudja, hogy eposzt *nem lehet írni, csak teremni*. Szabó Dezső a „képtelen ízléstelenségek és modorosságok” bemutatására felsorol néhány példát azokból az eposzra jellemző csodás elemekből, amelyekből Babits a regény mitológiáját alkotja. Első példái a görög–latin idézetek, mitológiai alakok. De Babits nemcsak görög–latin szakos, hanem sok angol könyvet is olvasott, s az ezekből tanultakkal még nagyobb ízléstelenségeket követ el. A XVIII–XIX. század fordulójának angol regényirodalmából veszi át azt a „kellemetlen” szokást, hogy a nagybetűvel írt lelki tulajdonságokat és elvontságokat meg-személyesítve valami üres és unalmas mitologikus elem gyanánt szerepelteti. – A „*csodás-elem* gazdag ürtöltelékéből” külön kiemeli az unos-untalan mozgósított „ördög”-gel elkövetett modorosságokat.

Miután újabb idézetekkel szemlélteti, hogy Babits „az élet legegyszerűbb mozzanatait, a legmindennapibb kifejezést ehetetlenné kandi-rozza borzasztó tudákosságával”,²⁴ így összegzi mondandóját: „Egész bizonyos: rendes ember, aki nem emlézi mindennap vissza hajdani leckéit, csak a Műveltség Kisded Szótárával olvashatja ezt a regényt [...]”. Ez a „tudákosság”, „tanulmányosság” a filozopter lényege. „Beniczkyé Bajza Lenkétől és társaitól” átvett, „ostoba és ízléstelen ószeri fogás”-nak mondja a kritikus (a VIII. fejezetben) a regényíró azon eljárását is, hogy „az elbeszélést mindegyre megszakítja s a maga kis regényírói mechanizmusát zörgeti az olvasó orra alá”.

A regény nyelvéről (VIII.) sincs Szabó Dezsőnek jobb véleménye: „unalmasabb, undorítóbb, mesterkétebb, cikornyásabb nyelvvé még nem terelték a magyar szó-nyájakat”. Babits nyelvi téren is: „borzasztóan jó tanuló”. Itt „rugaskodik el legkeservesebben és legmakacsabbul minden természetes ízléstől”. A kritikus jogosnak érzi a molière-i kacagást a tudálékosan, cifrán író *précieux*-n, „aki azonban már nemcsak *ridicule*, hanem *lamentable* és *pitoyable* is”. Nem hagyja szó nélkül az appozíciókat, melyekkel az író szereplőit „ag-gatja díszesebbre”. „Ez a suta modorosság természetesen szintén mint »epo-szi nyelv« szerepel a szorgalmában.”

Ezután már egyértelműen nem a *Halálfi*airől van szó, hanem Babitsról. A cikkíró szerint a regény főszereplőjének költői szárnypróbálgatásait leíró sorok („játszik a szavakkal”, „nem is érti”; „obligátnak érezte magára nézve”, hogy szerelemről írjon) Babits „egész irodalmi munkásságát” jellemzik. Számára az irodalom, a művészet „szó, szó, szó”, és „e szavaknak jelentése egyáltalán nem fontos”. A „vaskos tipográfiai csődből” kitűnik: „Babits csak filozopter, csak jótanuló és sohasem volt egyéb”. A kritikus továbbmegy: a maga ítéletét felismerteti a megbírált szerzővel is: a regényírónak – a versek, „a rím-horgonyjátékok nagy hazugsága után” – fel kellett ismerni a lelke mélyén megbújt igazságot: „Nem vagy költő, nem vagy alkotó, nem vagy művész.” De hogy a kicsinysége, szegénysége miatti „lelki hidegrázást” elnyomja, „fenenagy kultúrgőgöt, első tanuló főlényességet s minden élő, alkotó és erős vak és vad gyűlöletét tornyozza rá”. Ezért gyűlöli a zsenit: a Byronokat, a Petőfiket, az Hugókat, az Ady Endréket. A pamfletíró szerint ennek a különben oly tehetetlen „bogárká”-nak gőgje veszélyes a kultúrára, megbetegíti a művészetet.

Az utolsó részben a szerző nyíltan megmondja: a regény („ártatlan jószág: nem olvasták, nem olvassák, nem fogják olvasni”) csak ürügy volt számára, hogy bizonyos veszélyekre rámutasson: a kritikai élet becstelenségére, arra, hogy milyen egészségtelen arányú helyet foglal el az irodalmi életben Babits s a „babitság” [!]. Véleménye szerint a „becsületes szellemi harcnak legelemibb feltételei sincsenek meg nálunk”, s ebben maguk a lapok a hibásak: nyilvánvaló „gyávaságukkal, szajhaságukkal és nyomorult kis házi zsarnokságukkal”. Figyelemre méltó, amit a szerző ezek illusztrálására a *Halálfi*ai (már idézett) sajtóvisszhangjáról mond.

Rávilágít annak a tipikusnak vélt jelenségnek az okaira is, amely Babitsot Ady mellé emelte, amely a zseni ellenében ellen-zsenit állít. A közepes és kis írók irigységből ellen-tehetséget gyúrnak valaki hozzájuk hasonlóból az igazi tehetség elhomályosítására, hogy mikor őt felemelik, voltaképpen önmagukat emeljék az igazi mellé vagy fölé. Ady és Babits összehasonlítása aláhúzza a szerző Babits-ellenességét. „Szegény Babitsot Ady mellé emlegették, akivel egy geológiai korszakban nem szabad együtt ejteni ki nevét [...]. Ady az abszolút költő, Babits abszolút tagadása minden költészet lényegének: az abszolút mechanikus, a mesterember. Ady költészete az abszolút élet [...]. Babits csinálmányai halvaszületett papírvirágok [...]. Ady az abszolút zseni. Babits a tipikus, százpercentes, mintegy iskolai példának készült *antizseni* és *a-zseni*.” A magát nyilvánvalóan az igazi tehetségek közé számító kritikus visszamenőleg is minősíti Babits „kezdetből hamis” helyzetét. „Mert a Nyugatba dolgozott s mert az Ady üstökös-járás szelének nyomán mozdult atomok közt volt: őt is az új Magyarország forradalmasai közé számították.”

Szabó Dezső itt érkezett el kritikájának legáltalánosabb tárgyához, a szerző által *szellemi kommunizmus*nak nevezett jelenséghez, amely a kapitalista sza-

bad verseny egyik függvénye, s szerinte elméleti megalapozója az emberi szellem, a kultúra jelenlegi két legnagyobb veszélyének. (Az elmélet lényege: szellemi téren tagadni a természettől adott tőkét: a tehetséget; azt állítani, hogy a művészi alkotás „*csupán akarat és a tudatos gondolkodás gyümölcse s kellő gyakorlat után bárkitől előállítható*”). A nagyközönséget kiszolgáló üzlet-irodalom és a filozopter-irodalom veszélye közül az utóbbi a nagyobb, mert alkotói mint sokat tanult emberek „odajutnak a kritikai élet irányításához, a szellemi élet stratégiai pontjaihoz”. Az egymással szolidáris áltehetségek felismerik, hogy „az új jövő építésére menő tömegeket a zseni, a tehetségek” mozgatják, és bosszúból, irigységből megalkotják a saját elméletüket, moráljukat. Ideáljuk az „izzadmányos”, „csinálmányos” munka, amely csak „*kevés kiválasztottaknak*” való. Négy szempontból is veszélyeseknek tartja őket a zseni-tudatú kritikus: 1. „Fegyvereket kovácsolnak a kizsákmányoló hatalom számára a tömegeket védő zseni történelmi tiltakozása ellen.” 2. Sok fiatal lelket filozopterre, „életeunukká” torzítanak. 3. Hamis jogcímet adnak a közönségnek a zseni ellen. 4. „A magyarság legmélyebb megnyilatkozásait, legnagyobb erőit, a magyar jövő nagy építőit próbálják megsemmisíteni.”

IV.

Szabó Dezső a gúny, a szarkazmus fegyverével közvetetten (a *Halálfiái* önéletrajzi ihletésű főszereplőjének, Imruskának a kritikájában), de közvetlenül is támadja Babitsot. Imruska, illetve alkotója meg- és elítélésének hangsúlyozott vádpontjai rokonságot mutatnak a *Halálfiainál* korábbi és későbbi Szabó Dezső-írásokban találhatók ironikus Babits-portrékkal.

Az 1918-ban befejezett és 1919 májusában megjelenő *Az elsodort falu* című regényében festett Babits-kép („a szláv származású, nagy kultúrájú” Záhodnik Károly figurája mögött) már tartalmazza a vissza-visszatérő fő motívumot: a művész és teremtményeinek könyvszagú életidegenségét, a szó, a forma művészetének szelleme és satnya teste közti ellentétet.²⁵

Amikor Babits és Szabó Dezső viszonya megromlik, Szabó Dezső hangja vitriolosabb lesz. „*Az elsodort falu* Babits-portréja enyhe szatíra ahhoz a karikatúrához, valóságos gúny- és torzképhez képest, ahogy Babits a *Csodálatos élet*-ben megjelenik.”²⁶ Az 1921-ben kiadott regény szereplője, Babarov, „a b-betűvel kezdődő szavak költője” feltételezhetően egy fűzfapoéta rímekkel teleírt papírszeleteiből gyúrt rongybaba és a részeg poéta különös kalandjából termett. „Babarov nem élt, [...] éjjel-nappal idegen országbeli verseket olvasott, azokból írta ki a rímeket, vagy pedig maga írt verseket.” Ereiből vér helyett szavak bugyborékkoltak. „Különös szervezet volt, mely a millió arcú világból csakis a rímet és az asszonáncot tette magáévá. Egyetemes élheteretlenségét különben elefántcsonttoronynak nevezte s igen előkelő művésznek érezte magát, mikor ezt a szót kimondta.”²⁷

A *Halálfi*ai kritikája ürügyén már leplezetlenül szórja Szabó Dezső a gúny nyilait – részben Babits hősét (hiszen úgy látja, hogy Babits „abszolút és kegyetlen hűséggel rajzolta meg önmagát a *Halálfi*ai című regénypróbálkozásában”²⁸), részben közvetlenül magát az íróit célozva.

Babits alakjait Babarovhoz hasonló életszegény, papirosfiguráknak mutatja. Imruska sem „az áldott emberi csókból” született. „Két rosszul kompilált szótárt összeütöttek s lett belőle Imruska.” A „papirosra született avarton” képtelen a test diadalaira; „nincs életgazdagsága a játék mély valóságai számára, nincs az élet, a folytatás, a női test hívásai számára sem”, sőt „a satnya, élet-hülye” „emberféreg” még büszke is erre, s szellemi fölénynek érzi. A többi Szabó Dezső-írással összezseng az a költő-, költészeti műve, amely az *életet* mitizáló Szabó Dezső a *Halálfi*ai írójának tulajdonít: a test, a lélek életidegensége, a szavakkal, a művészi formával való már-már akrobatikusan bravúros, de tartalmatlan játék („nem az élet mély anyagi és emberi revelációi a test-lélekben, *nem tartalom, hanem szögimnasztika* az, ami [...] költővé teszi a költőt, a kis tudóst”). Az *Édes Gergelyek* művészete ez, ahogyan Szabó később az *Életeim*ben írja. Nem véletlen, hogy a *Halálfi*ai kritikájában is utal rá, amikor a szavakkal játszó, a latin szavak zenéjére érzékeny Imruskának regénybeli bemutatását kommentálja. „Nem lehetne pontosabb matematikai képletet adni arról: hogyan képzei el a *filozopter* a költőt és a költészetet, mint ezek az Imrust építő sorok. Egész bizonyos: a kis Gergusnak: Édes Gergelynek pontosan ezekkel a sorokkal lehetett elbeszélni a gyermekségét.”²⁹

A *Halálfi*ai kritikájában azt, amit Szabó Dezső a regény költő-hősenek alakjáról gondolt, néhány oldallal odébb nyíltan alkotójára, Babitsra, „egész irodalmi munkásságá”-ra vonatkoztatja.

„*Szerzőnknek egyáltalán nincs képzelete, nincs érzelmvilága és nem gondolattermő elme.* Számára irodalom és művészet nem az emberi lélekke fájt vagy örvendett világ szükségyszerű kifejezése. [...] A költő sajátos vegyülete a zenebohócnak, az equilibristának [...]. Minél jobban, minél többféleképpen tud játszani valaki a szavakkal: annál nagyobb költő. [...] Babits Mihály szó-erotikus, született szó-zenebohóc, semmi más. A költészet, az irodalom: orgona, hegedű, zongora, cimbalom vagy furulya: *kifejezője* a világban történő embernek és az emberben történő világnak. Az ő irodalma: zörgő, tele ügyesen kisimított szavakkal, melyet igen sokféleképp tud rázni. *Nem fejez ki semmit* [...]”³⁰

Szabó Dezső Babits elleni indulata később sem mérséklődött. Az *Életeim* című önéletrajzában a *Nyugat* íróiról, köztük Babitsról, illetve az „irodalmi nihilisták”-ról szólva szinte megismétli a *Filozopter*...-ben írottakat. „A természet millió szája, a közösség fájdalmai és örömei, [...] a női test mély hívásai, [...] szóval: a külvilág folytonos emberi lélekke áradásai: nem mondanak semmit nekik. Van kitűnő érzékük a nyelv ritmusához, [...] a majdnem cir-

kuszi művészetet jelentő formák kibravurozásához [...]. Nem a bennük történő világ és nem a világban történő énjük termi irodalmukat. [...] Könyvekben [...] van költészetük minden forrása. [...] Az ismert népdalt kissé módosítva lehet rájuk alkalmazni: – Nem anyától lettél, könyvekből születél. [...] Nihilizmusuk azt jelenti: hogy nekik teljesen mindegy a tárgy, melyet szavakba művészkednek.” Elismeri, hogy „sokszor egészen szép verseket tudnak így létrehozni”; méltányolja irodalomtörténeti jelentőségüket is. „Formákat, [...], szavakat: téglákat, művészi nyelvet adnak az irodalmi fejlődésnek, mely egyes nagy alkotók művében később hasznos építőanyagnak bizonyul. Ilyen volt Édes Gergely [...]. Ilyen volt [...] Faludi Ferenc [...]. Ennek az írói sorozatnak nálunk legkiemelkedőbb alakja Babits.”³¹

Önéletrajzában is szól Szabó arról, hogy sokan „Babits nevét az Ady neve mellé igyekeztek csirizelni”. A jelenséget is a már ismert módon magyarázza, hogy „azok, kiknek az új jelenség bármily érdekét, hiúságát és irigységét bántja: nekiállnak egy kontragénuszt preparálni és propagálni [...]. Szegény Babits ilyen papírmasé kontra-Ady volt két évtizeden át.” Elmeséli egy látogatását Babitsnál, akiből szép könyvtárának áttekintésekor kitört „a Génusz gyűlölete”. „A vén kisasszony nem beszél olyan részletes hisztérikus dühvel a férfiről, ki helyette a hűgát vette el, mint ő beszélt Byronról, Hugóról, Petőfiről, Adyról.” Ez az élmény is felidéződött a *Halálfiái* kritikájában később is. Először Imruskáról mondja, hogy „bizonyos: ez a kis tudós költő, ha nagy tudóssá nő: a proletárnak született test-lélek ösztönös, vad gyűlöletével fogja gyűlölni Byront, Hugot, Petőfit, Adyt, az emberi reveláció gazdag elküldöttjeit s megtagadja tőlük a *költő*, az *író* nevet”.³² Másodszor közvetlenül Babitshoz kapcsolódnak ezek a nevek, ahogy ezt már idéztük.

V.

Babits Mihály nem reagált közvetlenül Szabó Dezső írására, csak egyszer célzott rá: amikor Németh László tőle való elfordulásában és hasonlóan erős hangú támadásaiban Szabó Dezső hatását vélte fölismeri, azt írva, hogy mögüle föltűnik „Szabó Dezső savanyú profilja”.³³ Nyilvánvaló, nemcsak azért nem válaszolt, mert a „gondnak és elfoglaltságoknak oly tengere szakadt” rá³⁴ (a „Kassák-ügy”,³⁵ a *Nyugat* válsága, az Ady-revizió, a Baumgarten-kuratóriummal, majd a -díjakkal kapcsolatos kellemetlenségek, Osvát halála, a *Nyugat* további sorsa stb.), hanem méltatlannak is találta volna Szabó Dezső gúnyolódásaira a választ. Egyébként sem közvetlenül válaszol a kritikákra, támadásokra, hanem – többnyire – általános, elvi szintű tanulmányokkal.

A *Nyugat* is hallgat. Babitsot azonban sokan veszik védelmükbe. Ha Szabó Dezső füzetecskéjével vihart akart támasztani, jól számított. Kevés Babits elleni támadásnak volt nagyobb visszhangja, mint ennek a pamfletnek. A *Filo-*

zopter az irodalomban című írásáról nemcsak szenzációhajhász híradások tudósítottak, hanem többen – tárgyilagosan, gúnyosan, Babitsot védve, ritkábban támadva, de a Szabó Dezső-i hangnemet többnyire elítélve – megfogalmazták véleményüket.

Elsőként, szeptember 7-én a *Bácsmegyei Napló* (Uraim, szeressük egymást! Szabó Dezső mérges támadása Babits Mihály ellen címmel) harangozza be, hogy megjelent Szabó Dezső *Kritikai Füzetek* című vállalkozásának első füzeté, amelyben Szabó Dezső „még nála is szokatlan kiméletlenséggel végzi ki Babits Mihályt” a *Halálfiainak* nagy feltűnést keltő s meglehetősen szubjektív kritikájában.

Két részletet emelek ki a híradásból (amely a röpiratból több kitéltet idéz, s amelynek kissé felületesnek tűnő szerzője tévesen azonosítja „Sót”-ot Bonyháddal, „ahol Babits fiatalságát eltöltötte”). Az egyik minősíti Szabó Dezső munkáját. A cikkíró véleménye szerint a szerző „szabódezsői ötlettel, de kegyetlenséggel megválogatott idézetek alapján állapítja [...] meg, hogy Babits Mihály önmaga is megírja magáról, hogy ő nem költő és a költészet lényegét csak a szavakkal való játéknak tekinti”.

A második kiemelt részlet pedig azért érdekes, mert ezt a szöveget veszi át kissé módosítva *A Nap*. A *Bácsmegyei Napló*-beli cikkben nem világos tudniillik, kire vonatkoztathatók a Szabó kritikájából idézett sorok: „undorító és gennyes, hitvány és irgalmat nem érdemlő ember-bacillus, mely folyton növekvő szemetes sokaságában modern kulturánk egyik legpimaszabb betegségét hemzsegi össze”.

A *Bácsmegyei Napló* fent ismertetett híradását egy héttel később szó szerint ismétli a *Brassói Lapok* (1929. szeptember 15.), s még korábban (szeptember 10.) – kisebb módosítással – a pozsonyi *A Nap*. A *Napban* az átvett cikk elé az ismeretlen szerző ír egy bevezetést (melyben úgy mutatja be Szabó Dezsőt, mint akit „egyrészt a legnagyobb zseninek tartanak, másrészt szeszélyes és összeférhetetlen embernek ismernek”), az eredetiből kihagy két kisebb részletet (a *Bácsmegyei Napló*-ból általam elsőként idézettet, illetve a Szabó Dezsőtől idézett Ady–Babits összehasonlítás egy részét), a címet pedig blikkfangosabbra változtatja (*Szabó Dezső szerint Babits „undorító, gennyes ember-bacillus”. Kiméletlen kritikai támadás Babits Mihály ellen*). A cím azért is figyelemre méltó, mert – a kihagyások miatt kissé mérsékeltebb hangú cikk – címe durván, egyértelműen Babitsra vonatkoztatja a kiemelt megállapítást, holott a *Bácsmegyei Napló* ezt nem teszi. A cím pontatlan is, mert Szabó Dezső Imruskáról szólva mondja ezeket, igaz, a másképp értelmezés lehetőségét a Szabó Dezső-i szöveg egésze és adott bekezdése is megengedi.

A *Hirdetési Ujság* (szeptember 22.) *thy* aláírással [*Guthy György?*] *Szabó Dezső durva támadása* címen ironikus hangon ad hírt Szabó Dezső támadó írásairól, köztük a Babits-pamfletről, amelyből több részt is idéz. Ebben is megtalálható a már említett utalás („Undorító és gennyes, hitvány és irgalmat

nem érdemlő ember-bacilus [...]”), s itt is inkább Babitsra értődik. Gúnyos hangon fejeződik be a rövid tudósítás. A szerző „igazságtalan förmedvények”-nek nevezi Szabó Dezső írásait, melyekkel „kollégáit érzékenyen megbántotta”. „Vegye tudomásul – írja –, hogy nem kíváncsi senki sem a »kivégzéseire«. [...] Mondja kedves Szabó Dezső, mi lenne akkor, ha az utóbbi időben elantiszemitásodott Szabó Dezsőt végeznék ki alaposan? Mi lenne akkor?”

Galli Mátyás Csodabogár című, nem minden él nélküli kis cikkében Szabó Dezső „nem mulatság nélküli olvasmány”-nak mondott „förmedvény”-éből felsorol néhány idézetet, majd ironikusan összegzi a tanulságot: „Stílust, azt lehet tanulni Szabó Dezsőtől, annyi bizonyos.” (*Széphalom*,³⁶ szeptember-október.)

Az eddig bemutatott inkább szenzációvadász, illetve figyelemfelhívó tudósítások mellett – tartalmával, szemléletével, a későbbi folyamatokat meghatározó jellegével – kiemelkedik két komolyabb kritika, amelyek túlmutatnak az irodalmi, esztétikai megközelítésen. Ezek az írások – az Ignotus által a „baloldali urbánusok” főhadiszállásaként jellemzett, Babitscsal kezdetben barátságos, majd ellenséges hetilapban – *A Tollban* jelennek meg. A szeptember 22-i számban *Németh Andor* vitatkozik Szabó Dezsővel, aki szerinte a „közönség szenzációéhségét” elégítve ki a „tőle megszokott kíméletlenséggel percek alatt széttrancsírozza taglójával” Babits Mihály könyvét. Az „*Igy írnak ők. Babits Mihály*” című (a cím arra utalhat, hogy a cikkíró eszmeileg más platformon áll) cikk szerzője különösnek tartja, hogy Szabó Dezső „éppen most” foglalkozik „az újságosbódék legszélesebb nyilvánossága előtt Babits Mihály e nem éppen népszerű könyvével”.

Németh Andor elsősorban a „Babits ellen szegezett vádirat főpontjára”-ról, a füzetnek a címben is jelzett „leitmotívumára”-ról, a „filozopterség”-ről gondolkodik másképp. „Mi nem osztjuk Szabó Dezső lesújtó véleményét Babitsról, a költőről, az essaystáról, sőt még a regényíróról sem: de Babitsról mint kulturális jelenségről, életrajzáról, morális ítélkezéseiről nem mondhatnánk egyebet.” Ám e morális ítélkezésre magyarázatot is talál Babits hivatása által meghatározott élethabitusában. Minden mesterség közül „a papi s a vele rokon tanítói hivatás az, amely viselőjének élethabitusát megmászhatatlanul megszabja”. Más közpályán dolgozóktól eltérően a pap és a tanító nemcsak egy államrendet ismer el abszolútnak, de egy etikai (teológiai) rendszert is, a minden más pályán lehetséges *reservatio mentalis* nélkül: „hiszen nemcsak, hogy hinnie, de hirdetnie, tanítania kell, amiben hisz”. „Ez az abszolút állásfoglalás szabja meg lelki horizontját, amelyet áttörni nehéz és fájdalmas; ex cathedra nyilatkozatait, amelyeket az Eszme képviselőjeként tesz; töprengő felelősségérzetét, mely megbénítja elhatározásaiban; méltóságtudatát, mellyel évszázadok ideáljait hordja gyenge vállain; a valóság és a *sollen* közötti vergődését [...]” Ezek a vonások – mondja Németh – „túltengenek

Babitsban, aki csakugyan klerikus barát, még pedig úgy baudelairei, mint bendai értelemben rossz barát, – de annál jobb költő, ott és ahol az” – teszi hozzá a megszorítást.

Még a *Halálfiában* is az, „amelynek kínos befejezése csakugyan a legsúlyosabb árulás, amit művész valaha a saját teremtményeivel szemben elkövetett” – állítja Németh Andor, s ezen a ponton kritizálja tovább a regényt – a fent említett finoman burkolt kritika után – nyíltan.

Előbb azonban dicséri Babits „epikus elhitehető művészeté”-t művének első részében, a szerelmi regényben, amely „ragyogóan megírt történet, felejthetetlen figurákkal”. Véleménye szerint az olvasó tiszta gyönyörűségét még nem zavarja semmi, „legkevésbé az előadás intellektuális hangja, amit Szabó nem győz eléggé gúnyolni”. Németh Andor egyenesen „érdeműl” tudja be Babitsnak, hogy nem népieskedik. „Az ő intellektuális álláspontjáról nézve a vidék konvencionális élete enyhén karrikatúrális; érzésmódjukkal, szókincsükkel együtt. [...] a modern kultúrember szenvedélyes kíváncsiságával, a természettudós objektivitásával szemléli a vidék életét és megfigyeléseinek szenvtelen őszinteségét szeretetreméltó humorral temperálja.”

Miért kellett volna a klasszikus kultúrájú Babitsnak népiesen egyszerűnek lenni? – kérdezi Németh. Remekül megoldott és rendkívül érdekes kísérletnek tartja, hogy „Babits a kisváros családi történetét klasszikus kultúrreminiscenciákon szűri át, megfosztja az eseményeket a maguk kicsinyességétől s a görög szépségideálhoz modellálja őket”. (S az egyébként tárgyilagos hangú kritikus ironikusan jegyzi meg, hogy a sok mitológiai istenség nem zavarhatja Szabó Dezsőt, hiszen „az ő regényalakjait is látogatják néha az Olympus féltékeny lakói”). A babitsi megoldással való előbbi egyetértését azonban kissé vissza is vonja egy zárójelbe tett megjegyzésben: „az egyoldalú klasszikus műveltség később megbosszulja magát: mert csak arra jó, hogy az anyag hétköznapióságát epikussá szépítse, tehát csak művészi gyümölcsöt terem, de az anyag megismerését nem mélyíti el – s ez az oka annak, hogy Babits [...] nem jut egy lépéssel sem közelebb a valóságos összefüggések megértéséhez [...] – amihez más szemlélet kellene”.

A cikkíró „meggyőzőnek” érzi Babits regényében a stílus és tárgy egységét, sőt „egyenesen trouvaille-nak, mindaddig, amíg Babits nem cáfol rá”. Úgy látja, a kisvárosi életlátástól és gondolatvilágtól lelkében elszakadt Babits megindultan, de – a mértéket pontosan eltalálva – kissé gúnyra hajló bölcsességgel ábrázolja a kisvárosi életet. „Enyhén regényessé stilizálja, *olyanná, amilyennek maguk a kisvárosiak érzik*, mindig vagy ötven esztendővel meghaladott életstílus szerint.” Érezteti, hogy „a vidéki élet unalmát csak az anakronisztikus regényeskedés teszi bizonyos embereknek elviselhetővé”.

A kritikus szerint „Babitsot jobban érdekli, mit hisznek a emberek magukról, mint az, hogy mi tartja őket valóban össze”. Mivel azonban ő kortörténeti regényt akart írni, „ezért előbb-utóbb át kellett törnie a naiv mesélés szűk

kereteit, szembesítenie kellett a vidéknek önmagáról való álmát az elfogulatlan társadalomkritika ítékezésével”. Ezt a folyamatot éli át Sátordy Imre, akit Németh nem Szabó Dezső-i szemmel („nevetségessé nyomorított kis intellektüel”-nek) lát, de kritizálja sorsának babitsi bemutatását: Imrus leszámol a múlttal, s Babits igazat ad neki, ám „lassan elmozdítja a mikroszkópot, és most a becsületes intellektuális törekvések válnak enyhén komikussá s minél távolabb szakad a hős a szülői háztól, annál erősebben érezteti az író aggodalmait és féltő rosszallását”.

A cikkíró a regény utószavára mutatva így fogalmazza meg kifogását: bár Babits váltót nem hamisított, mint hőse, de meghamisította a regényt, „amelyet letérített a természetes kifejlés útjáról a saját átalakulása irányában, amely lehet respektábilis, de példaadó, útjelző semmiesetre sem”. A regény ott érhetett volna véget, ahol Gyula fátyoltáncáról van szó, az ő bolondos, bizonytalan ígéretével („Lopok, ölk sikkasztok, de a *Viharágyú*nak meg kell lennie. Az új magyar kultúrát nem a zsidók csinálják meg.”); ezzel ugyan az író még „semmit sem old meg, de nem is falaz be”. Ám mivel Babitsban erősebb a személyes hitvallás lírai kényszere még a művészi forma törvényeinél is, „az autobiográfus *Dichtung und Wahrheit*-jével egy eldugott erdélyi városba küldi Imrét”. Németh Andor szerint ez az Imre már nem azonos a regény Imréjével, bármennyire erőlködik is a szerző, hogy „pszichológiai okokkal elfogadhatóvá tegye a színváltozást”. Mikor a váltóhamisítás miatt az ügy komolyra fordul, Imrus hirtelen „kultúrcsömört” kap, majd Erdélyben megtagadja ifjúkori eszményeit, filiszter lesz, fix fizetéses állami alkalmazott. „És ez volna az a morál, amelyet Babits követendő példának állít a jövő magyar nemzedékek minden Imréi elé?” – méltatlankodik a kritikus.

Hiteltelennek érzi az erdővári Imre alakját. „Nem hisszük el még a szociológiai ismeretekkel hiányosan ellátott Imréjéről sem, hogy gondolatok finom elemzője, máról-holnapra oly durva logikai hibát kövessen el, hogy a maga kis váltóhamisítási kalandjából a modern kultúra csődjére, minden eszmei küzdelem hiábavalóságára következtessen. Babits, a moralista ezen a ponton megfelelkezik a regényéről s a maga világnézeti fejlődését kényszeríti rá Imrére – mely a valóságban sokkal lassabban ment végbe s talán éppen a regény írása közben teljesedett be. Egy huszonkét-huszonhárom éves fiatalember nem mond le kultúreszményeiről Cenci néni kedvéért – mint ahogy Babits sem mondott le annak idején. Imrusnak, ha megérdemli, hogy regényt írjanak róla, állnia kell a kultúrharcot, mint ahogy Babits, a fiatal fogarasi tanár állta is. Elment addig, ameddig egy humanista műveltségű, de nem forradalmár hajlandóságú intellektüel elmehet. [...] meg kellett fizetnie kultúrbátorságáért. Nos, hát Babits megelégette a harcot, vagy »belsőleg érett azzá, ami ma« – az ő dolga marad. De ne akarja elhitetni az olvasóval, hogy ez a rezignáció a Szellem, a Bölcsesség, a Kultúra követelménye – mert hazugságban marad.”

Végső soron Babits „legművészibb gonddal írt” munkáját, a *Halálfiat* Németh Andor „műalkotásnak, regénynek egyaránt kiváló”-nak tartja – „ama kisiklás híján, amely a regény kifejlődését szigorúan formai szempontból is megnyomorítja”. Amint láttuk, a „népieskedő” Szabó Dezső kifogásait viszszaautasító cikk Babits regényét, szemléletét is kritizálja. Nem véletlenül nevezi Németh Andor írását Osvát „langyos védelem”-nek. Legfőbb kritikája a „kisiklás”-nak szól, annak, hogy Babits Imruska történetét „a természetes kifejlés útjáról a saját átalakulása irányában” téríti el. (Hasonló kifogást fogalmazott meg két évvel korábban Kassák Lajos a Babitsétól eltérő, a Németh Andoréhoz közelebb álló szemléleti alapról.³⁷)

Egy hét múlva *A Toll* következő számában (szeptember 9.) újabb – Szabó Dezsőt legkeményebben támadó – vitacikk jelenik meg *Kézai Simon [Hevesi András]* tollából. *A filozopter védelmében*³⁸ című írása – a Németh Andorénál határozottabb, de – különös védőbeszéd Babits mellett.

Ascher Oszkár egy (október elsején írt) levélben hívja fel Babits figyelmét erre a cikkre, a következő megjegyzéssel: „Örömmel küldöm itt a *Toll* legújabb számát (ha ugyan nem olvastad már), hogy a Szabó Dezső piszkos ronda förmedvénye után, a Németh Andor hűvös kritikája s langyos védelmén át végre láss egypár pofont elcsattanni a Szabó Dezső arcán. – Remélem, a szennyírat nem volt Rád és Ilonkára depresszív hatással, hiszen önmagában hordta a megvetést, a nevetségességet...”³⁹

A fiatal kritikus cikkének első két bekezdésében általában jellemzi Szabó Dezső magatartását, írói módszerét. „Minden művében önmagát próbálja elképzelni. Furcsa esete a pszichopathiának, mikor egy ember beleolvad a saját álmokkébe, eggyé válik a saját zavarosan elgondolt ideáljával. [...] szóban és írásban egy [...] bálványt imitál, azt, akit ő a »magyar faj nagyszerű kiteljesedésének« hiv. Szabó Dezső minden önkénytelen mozdulatát [...] ehhez a mintaképhez való szolgálai alkalmazkodás diktálja. Van valami burleszk komikum ebben a szerepjátásban, amelyből [...] kikandikál a magánszemély dicstelen figurája [...]”

„Szabó Dezső erősnek álmodja magát, hogy mindenkit letapos hasson” – mondja Hevesi. Az író gyakran emlegetett „undorodásáról” pedig megjegyzi, hogy Szabó Dezső azt a magyar faj kiemelkedő sajátságának tartja, s ő maga is undorodik mindenkitől. „Szabó Dezső undorodik attól, hogy valaki germán vagy zsidó származású, hogy szűkmellű, hogy rövidlátó, hogy rosszul ejti az idegen szavakat. Nem az emberek erkölcsi magatartásától undorodik, hanem pusztán létezésüktől [...] oeuvre-je egy dagályos prózává tagolt több ezer oldalra elnyújtott állati üvöltés, Caliban rekedt ordítása, amiért rajta kívül mások is élnek a világon.” „Ez az ember sajátságos módon az Életet kürtöli [...] és most az élet nevében [...] undorodik attól, akit ő filozopternek nevez. Babits Mihály a »filozopter« remélhetőleg ügyet sem vet erre a habzó szájú négerre [...]”

A cikkíró a továbbiakban véleményt fűz Németh Andor kritikájához, amelyvel nem mindenben ért egyet. Úgy látja, hogy amikor Németh Babitsot nagy költőnek, írónak, essayistának, „csak, sajnos, filozopter”-nek tekinti, látszólag Szabó Dezsőnek ad igazat. Pedig Németh mást ért filozopteren. Véleménye szerint Szabó Dezső szemében a filozopter „betűmoly, könyv-kukac” (ő is az félművelt változatban! – csattan egy pofon), Németh Andor szerint a filozopterség „a szellem deferálása a hatalomnak, a fennálló rend intellektuális szankciója”.

Hevesi András cikkének további két részében – kapcsolódva Németh azon állításához, hogy Babits hőse megalkuvó – bemutatja a múltbeli, illetve a jelenbeli filozoptert. A régi írástudó siralmas alak, „egy arisztokratikus társadalom rosszul fizetett luxuscikke, igénytelen dísz tárgy, [...] a maga módja szerint mégis függetlenebb művész, mint az írói önérzet ma élő atlétái”. „Meghunyáskodó rabszolga maecenásai (királyok, kardinálisok) magánéletének és a napi politika eseményeinek minden vonatkozásában, de korlátlan ura az antik mitológiának, történelemnek.” Állásfoglalásait előírják, de az ízlését nem.

A jelenben más a helyzet. „A forradalom polgári önérzettel ajándékozta meg az írástudót és cserébe elvette tőle a lelki függetlenséget. A mai írástudó maecenásai nem királyok és kardinálisok, hanem politikai pártok, társadalmi rétegek, [...] irodalmi klikkek. A szolgai hízélgés ma nem személyeknek szól, hanem elveknek, jelszavaknak és hangulatoknak.” A mai igazi írástudó nem keresi a mecénást, hanem menekül előlük, vagy keserű ironiával túri őket. A közelmúltban egy mecénás volt, az állam, amely személytelenségével nem nyomorította meg az írástudót. Babits regénye ebben az időben játszódik. Sándor Imre, a poéta nem volt „megalkuvó” (ahogy Németh Andor állítja), hanem kiválasztotta a különböző mecénás közül a legkevésbé nyomasztót, s játékos hajlamú lévén „beleélte magát a kultúra pionírjának szerepébe”. „Ez azonban egy újabb regény tárgya, amit Babits még nem írt meg.”⁴⁰

Végezetül Babits pályafutásával kapcsolatban (nem kritikai él nélkül) mondja, hogy az állam nem bizonyult elég engedékeny és semleges mecénásnak. „A költő már több mint tíz éve a maga útján jár és közszereplése abban merült ki, hogy felváltva elfogadja és elutasítja a különböző oldalakról kínálgató szövetségeket, ami az igazi írástudó jogos és megengedett taktikázása, hogy megőrizze magányát. Bizonyosra vesszük, hogy Babits a Kisfaludy-Társaság⁴¹ szírenhangjait épp oly határozottan el fogja utasítani, mint a haladó ifjúság hívó szavát. Neki csakugyan egyikre sincs szüksége.” (Zárójelben jegyezzük meg, hogy Hevesi Andrásnak az írástudók helyzetének, szerepének szociológiai szempontú megítélése különbözik Babits ismert – az írástudó az örök értékekre néz – véleményétől.)

Feltehetően Komlós Aladár ír névtelenül a *Képes Hét* október 27-i számában, *Irodalmi napló* címmel Szabó Dezső kritikájáról, amely Babits Mihály regé-

nyéről „szedi le a keresztvizet”. A kritikus szerint Szabó Dezső „füzet”-e „iskolapéldája annak, hogyan nem szabad kritikát írni”, s ezenfelül „hiján van a régi Szabó Dezső szempontokban és ötletekben való gazdagságának is”. Kiemeli, hogy a hosszú pamflet kevés gondolat állandó ismétlése. „A plakátizű egyetlen gondolat, melynek melódiavariációit Szabó el-ujjgyakorlatozza előttünk, annyi, hogy kétféle embertípus van”. A továbbiakban Szabó stílusában (zárójelben megjegyezve: „hogy Szabó még nem unja ezt a stílust!”) mutatja be e két típust, köztük a filozopter-, a Babits-típust.

Amint láttuk, a megtámadott „filozopter” védelmében született írások egyike-másika Babitscsal szemben is megfogalmaz kritikai megjegyzéseket, találkozunk azonban támadó, ellenséges hangvételű, tartalmú publicisztikai termékkel – a baloldalon például. A 100%, a KMP 1927 és 1930 között megjelenő *„Irodalmi és művészeti kultúrszemlé”*-je, már az első, 1927-es számában szembeszáll Babitscsal Ady megítélésének kérdésében, s most, 1929 októberében Szabó Dezső kritikája ad újabb alkalmat a szerkesztőknek Babits-ellenességük ismételt kinyilvánítására. Szabó Dezső Babits Mihályról című színvonalatlan – irodalmi, esztétikai szempontú megközelítést nélkülöző – írásában Gergely Sándor egyetért Szabó Dezsőnek Babitsról alkotott véleményével, de mivel az ő Babits-megítélése más ideológiai alapokon nyugszik, Szabó Dezsőt is kritizálja.

Gergely elégedetten nyugtázza, hogy Szabó Dezső az új magyar irodalom „álnagyságát” teljesen leleplezi, s „találó” idézetekkel meggyőzően bemutatja – ami a 100% olvasói számára persze nem újság! – „Babits ürességét, formalizmusát, költői tehetetlenségét, eredetiségének teljes hiányát, képtelenségét a társadalmi összefüggések felismerésére”. A cikkíró helyeslése eddig a határig terjed. Szabó Dezső érvelését azonban nem fogadja el, abszurdnak, Babitséhoz hasonló korlátoltságra vallónak tartja. Álláspontját a baloldalt megtevesztőnek, zsenikultuszát veszélyesnek ítéli. Gergely rámutat arra, hogy „a »tömegeket védő zseni«: egy új irodalmi fasizmus programja”. Hangsúlyozza, ne tévesszen meg senkit, hogy a múlt, a magyar nagybirtok, a magyar kapitalizmus irodalmának Szabó Dezső-i bírálata egyes eredményeiben hasonló ennek az irodalomnak balról, proletároldalról való bírálatával. Úgy látja, „Szabó Dezső irodalmi helyzete közel esik ahhoz az irányzathoz, ami [...] még nem alakult párttá, még egységes ideológiája sincs”. Figyelmeztet: „a munkáskultúra baloldalának fel kell ismernie, hogy itt veszélyes ellenséggel, készülő nyílt fasizmussal áll szemben – annak ellenére, hogy ez az irányzat időnként élesen és helyesen bírálja a mai magyar kultúra gazdasági alapjait és szellemi megnyilvánulásait”.

Az általunk ismert sajtóviasszhangból talán az egyetlen írás, amelyik nagy megértéssel mutatja be a Szabó Dezső Babits-ellenes pamfletjét, az erdélyi *Pásztortűz*⁴² című folyóirat költő-szerkesztőjének, Walter Gyulának a tollából származik (1929. november).

Az első két bekezdésben jellemzi a *Kritikai Füzetek* „örök bajvívásra kész” szerzőjét, az irodalompolitikust, aki „a kritika választóvízével akar tisztítani az irodalom káoszában”, aki tekintélyek, előítéletek ellen megy hadba. „Nem a kiegyenlítések, a kendőzött széptevések és elhallgatások embere, de az örök és mindig megújuló küzdelemé [...]. Lehet a szempontjai ellen állást foglalni, vitatkozni vele, [...] de a kritikájának főleg formai része, hangjának vitriolos tónusa elleni szembefordulással is el kell ismerni: itt ember áll mindig a szavak mögött, kivételes, nagy egyéniség, teremtő lélek és művész.”

Szabó Dezső „éles és dermesztően szigorú mikroszkópja” alá vette Babits regényét. Megragyogtatta „a gúny, ironia és fölénybekerültség minden fényét-színét” a *Halálfi*i figuráival, miliójével, elgondolásával szemben. S Walter szerint az eredmény: „a meddőségig és élet-negációjáig kulturálódott széplelékeknek fagyasztófölnyű és a szárkázmusz haláltosztó erejű szétboncolása”. Amit a *Halálfi*i-ről mond, az „kegyetlen és acélkemény”, de „nem mindig és mindenben igaztalan”. Figyelemre méltó a cikkíró nyíltsága. „Ezt a kritikát [...] ennyire bátran – ha elfogultságokkal és [...] rap-szódikussággal és lélekfeszültségekkel is – Szabó Dezsőn kívül senki se tudta és merete volna elmondani. Tükör ez, ha torzításra beállított is, de tanulni lehet belőle, írónak, olvasónak egyaránt. Még akkor is, ha a kifejeződött polgári életérzés és világfelfogás [...] a kelleténél jobban is felháborodik miatta és ellene.”

Walter Gyula személyes vallomással zárja írását: „Én pl. minden Babits-tisztelem és szeretetem mellett sem botránkoztam ezen a belső igazság-érzéstől maximumra fűtött ironiájú könyven. Felizgatott – de amit adott, művészi, esztétikai izgalom volt, a rálátás és ráláttatás minden hibájával és eredményével egységesen nagyvonalú és gondolatok forró sodrába dobó. [...] *Rendkívüli élmény.*”

VI.

Durva kíméletlenséggel csúfolja ki Babits emberi és írói egyéniségét Szabó Dezső írása, mely önéletrajzírója, Gombos Gyula szerint „a maga nemében a legjobbakkal való volt; gúny, fölény, indulat, ötletesség; amit mond lényegében igaz, de ahogy mondja, túlzásaival mégis igazságtalan”.⁴³ Szabó Dezső másik, a Gombosétól eltérő szemléletű életrajzírója, Nagy Péter is hasonlókat mond a *Halálfi*i-kritikáról: „tele remek megfigyelésekkel és égbekiáltó igazságtalanságokkal, őszinte szenvedéllyel s a szenvedély elvakultságaival”.

Nagy Péter véleménye szerint Szabó a „regényben a nem az életből, hanem más művekből merített ihlet ellen, az íróban a túlkulturált »filozopter« ellen s az irodalmi életben a tehetségtelenek és áltehetségek véd- és dac-szövegsége ellen támad”. Tegyük hozzá, hogy Szabó Dezső épp azon művében támadja Babitsot, amelyben éreznie kell a saját regényírói törekvéseit is moz-

gató nagyszabású igényt: bemutatni a magyar közelmúlt társadalmát, a magyar tragikum okait. Mindketten a maguk nagy „nagyregényét” írták. Szabó Dezső az övét világirodalmi rangúnak hirdette. (Valószínű, hogy Babits is annak szerette volna hinni s e hitében – a *Halálfiat* levelezésük tanúsága szerint – barátja, Szilasi Vilmos is megerősíthette.)

Nagy Péter szerint nem kétséges, hogy a *Filozopter az irodalomban* megírásába legalább annyira belejátszott a Szabó Dezsőt „makacsul nem díjazó »Baumgarten-curée« (sic!) miatti indulat, mint az elvi felháborodás egy, az övétől eltérő esztétika erőteljes megnyilatkozása miatt; a féltékenységi Babits egyre erősödő irodalmi vezéri szerepe és Nyugat-beli kulcshelyzete miatt, mint saját kirekesztettségi érzése; az irodalmi pajtáskodások miatti felháborodása, mint a mindenünnen kiszorult ember hajszoltsága”.⁴⁴

A „vérbeli Szabó Dezső-féle kivégzés”, ahogy Szabó Dezső kritikáját Gombos Gyula értékeli, nemcsak a regényt szedi ízekre, hanem Kardos Pál kifejezésével: „igyekszik a szerzőt is diszkreditálni”. A Babits-monográfia szerzője nem kételkedik abban, hogy „ez a támadás nagyon fáj a túl érzékeny Babitsnak, akit bensejében az Arany János-i »örök kétely« emésztett tehetsége és műveinek értéke iránt”, s akinek azt is tudnia kellett, hogy Szabó Dezső szava nem hatástalan. „Először is, mint minden torzképben, ebben is voltak találó vonások. Másodszor: a húszas évek fiatal értelmiségének nem kis része lelkesedett a faji sovinizmust sodró erejű stílusban hirdető íróért, aki még a magával ragadó pátosznál is jobban értett a gúnyhoz.”⁴⁵

Szabó Dezső, „a pamflet Michelangelója”⁴⁶ nem véletlenül nyúlt e „kegyetlen” műfajhoz, hiszen a pamflet irodalmi köntösben megjelenő politikum. Célja az ellenfél lejáratása, kigúnyolása, hangulati-erkölcsi megsemmisítése. Nagy Péter úgy gondolja, hogy „esztétikájában, művészi alkotása lényegében támad a polgári irodalom balszárnyának vezérére, a liberalizmus irodalmi képviselőjére az, aki a liberalizmust valóban első irodalmi lépései óta szenvedélyesen tagadja, s aki a vezérséget mint született jussát követeli”.⁴⁷ Nagy Péter megállapítása (mutatis mutandis, illetve figyelmen kívül hagyva, hogy mit is jelent Babits liberalizmusa például) jelzi, hogy irodalmon kívüli szempontokról (is) van szó Szabó Dezső kritikája mögött.

Érthető tehát, hogy a vitához hozzászólók is túllépnek az irodalomkritikai megközelítésen. Vannak, akik a regényről szólva egyúttal definiálják a saját helyzetüket a húszas évek végére kirajzolódó szellemi-ideológiai-világnézeti frontok mentén. Németh Andor például úgy védi Szabó Dezsővel szemben Babitsot, hogy elhatárolja magát az ifjúsága eszményeit nem vállaló írótól, hiányolja a „valóságos összefüggések” megértését, a mű „példaadó, útjelző” társadalmi szerepét. Egyértelműen ideológiai-politikai jellegű a 100%-ban megjelent színvonalatlan írás, amely nemcsak Babitsot támadja, de a szélsőjobb oldalon veszélyesnek látja a zseni-kultusz íróját is – a recenzensek közül egyedül hangsúlyozva Szabó Dezső szemléletének eme vonását.

Külön figyelmet érdemel a Szabó Dezsőt „legkegyetlenebbül” támadó cikk. Hevesi András észreveszi, hangsúlyosan kiemeli a Szabó Dezső kritikáját meghatározó szemléleti vonást: az élet-kultuszt. – Valóban Szabó Dezső „filozopter”-megítélésének kulcsa az „élet”, az „egészség”.⁴⁸ Nemcsak a babitsi esztétikai szemlélettel szemben álló, a „francia Nietzsche”, a vitalista irracionizmust hirdető Guyau esztétikájának hatásától sem mentes művészetfelfogásról van szó, hanem általánosabb szemléleti elemről, amelynek megnyilvánulásait Szabó Dezső regényeiből is ismerjük. Az általa használt fogalom jelentése összetett: benne foglaltatnak az élet, az egészség, a testiség, az akarat mint pozitív értékek, összekapcsolódik velük a természetes élet színhelye, a falu (mint negatív ellenpólus a város) és a Szabó Dezső-i értelemben vett „faj” fogalma. – Szabó Dezső Babits- és *Halálfi*i-kritikájában leértékelődik a szellemi lény: a „betűmoly” testileg, egészségileg „satnya”, „életnyomorék”. Hevesi kritizálja az „életet” kizárólagos értéknek látó szemléletet, „az élet ordító dalnoká”-t, aki az „élet nevében” „undorodik” (nem az emberek erkölcsi magatartásától, hanem pusztá létezésüktől), aki-nek munkája „állati üvöltés, Calibán rekedt ordítása” – ez a Szabó Lőrinc versét evokáló kép kifejező megnyilvánulása a kritikus értékítéletének.

Hevesi András egyértelműen szemben áll a Szabó Dezső-i felfogással. Nem mondható ez el Walter Gyuláról (*Pásztortűz*), aki szintén észreveszi Szabó Dezső „élet”-alapú szemléletét, de írásának csak a modalitása sejteti álláspontját (mikor „az élet negációjáig kulturálódott széplelék” „fagyasztó-fölényű” „szétboncolása”-ként emlegeti Szabó pamfletjét, vagy amikor szembe-teszi Szabó Dezső „masszív és földszagú életábrázolását”-t és Babits „könyvtárizú kulturájá”-nak sorsfestését).

Szabó Dezső gúnyiratának hatását Gál István mind rövid, mind hosszú távon meghatározónak tartja. Erre vezeti vissza az ún. esszéíró-nemzedék csoportosulását és szervezkedését. (A nemzedék kiváló tagja, Hevesi András támadta „legkegyetlenebbül” a pamfletírót.) Úgy gondolja, hogy ez a röpirat adott alkalmat két másik jelentős tábornak, hogy Babits-ellenes hadjáratát megindítsa. „Az akkor ugyan még inkább csak egyetemi és ifjúsági mozgalom jellegű népies irányzat hívei elfordultak a irodalomtól, a klasszikusoktól és modernektől egyaránt. Másfél évtizedre megmérgezte a népi írók egyik részének olvasótáborát ez a Szabó Dezső-írás, amelyből azt következtették egyesek, hogy idegen nyelvek tanulása és a világirodalom megismerése valóságos szegény. Ugyanakkor Szabó Dezső vádja Babits munkásságának általa elképzelt élet- és társadalomellenességéről a baloldali szektáriánus kritikusok között is erősen hatott.”⁴⁹

Gál István véleménye szerint itt gyökerezik a szétválás népiesek és urbánusok táborára. Hasonlót állít Ignó Pál is a népies-urbánus ellentét datálásában. Azt mondja, hogy bár az urbánusok nem voltak egységesek, de az akkori irodalmi polarizációban, mindnyájan Babitshoz húztak, nem Szabó

Dezsőhöz. Elismeri Komlós igazát, hogy a rendszeresebb falukutatás csak a harmincas években indult meg, de hozzáteszi: a húszas évek végéig „a kölcsönös egymásramorgás »népies« és »urbánus« fertályokból az intellektuális kávéházi asztalok titka maradt”, a húszas évek végére azonban „hirtelen fordulat állt be”. Ezt Ignotus a »népi« arcvonalon két jelenségben látta megnyilatkozni: az egyik volt a *Bartha Miklós Társaság* működésének megindulása; a másik a Bajcsy-Zsilinszky Endre *Előőrs* című hetilapjának irodalompolitikai szerepvállalása. Véleménye szerint az »urbanitás« táborának ilyen testületi vagy folyóirati gócai sokáig nem voltak. A *Nyugat*, a *Századunk*, a *Szocializmus* – irodalomesztétikai vagy társadalompolitikai vitában – „kontradiktatorikus alapon helyet adott annak a fajta urbánus polgári baloldálnak”, amelyhez tartozónak vélte magát Ignotus is. Kassák lapja „a szocialista urbanitás oldalán állt”. – 1929-ben *A Toll* „szolgált az urbánusok, nevezetesen a »baloldali urbánusok« főhadiszállásául”. „A »népies-urbánus« ellentét leghevesebb időszaka a húszas évek vége s talán a harmincasok legeleje volt; s a két akkor ebben legjellegzetesebb szócső az *Előőrs* és *A Toll*.”⁵⁰

A *Halálfiairól* 1927-ben Ignotus, Tóth Aladár, Kecskeméti György között folyó vitát tanulmányozva, úgy tűnik, hogy már ekkor kezdenek körvonalazódni azok a frontvonalak, melyek később, 1929-ben a Szabó Dezső írása kiváltotta szélesebb körű polémiaiban világosabban felismerhetők. A népiek és az urbánusok szemléletbeli elkülönülésének irányába mutat Tóth Aladár véleményével szemben Ignotus és Kecskeméti álláspontja. Tóth Aladárnak a vitában megmutatkozó értékválasztása, szemlélete, sőt szóhasználat is – bizonyos vonatkozásokban – emlékeztet Szabó Dezső szemléletére, szóhasználatára. Tóth szembeállítja az európai és a magyar szellemet, a kifelé nyitott és a magába zárkózó kultúrát, az egyén haszontalannak bizonyuló szabadságát és a magyar élet közösségét. Kecskeméti a bezárkózással szemben az Európa felé való nyitottságot képviseli. „Ha anakronizmus is talán, ha fájó idegenség is a szó: de van európai szellem, van új Európa és ez az új Európa keresi és tapogattja fürkésző kézzel a maga még idegen formáit. A magyar kéz nem fürkész és nem keres; a magyar ajak összecsukódik az új idők eszmélő szó előtt. Szellem-újulás: [...] hányadiknak kullog az ma a gondjaink között!”⁵¹

A népies-urbánus vitáktól függetlenül is hatott az irodalmi köztudatban Szabó Dezső írása. „Nem kis része volt [...] a Babits elleni előítéleteknek elhintésében és meggyökereztetésében.”⁵² A *Halálfiairól* megjelenő tanulmányok is sokáig visszhangozzák Szabó Dezső egyik-másik kitételét. De ez már egy újabb dolgozat témája lehetne.

1 ILLYÉS Gyula, *Babits szemébe nézni* = Uő, *Ingyen lakoma. Tanulmányok, vallomások*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1964, 129–135.

2 GÁL István, *Babits és Szabó Dezső* = Jenkor, 1970, 2. sz.

3 I. m., 151.

4 GOMBOS Gyula, *Szabó Dezső*, 3. kiad., New York, Püski, 1975, 153.

5 GÁL István, i. m., 151.

6 SZABÓ Dezső, *Életeim*, Bp., Szépirodalmi, 1965, II. k., 525.

7 GÁL István, i. m., 154.

8 „Engem nem látott senki még.” *Babits-olvasókönyv I–II*, szerk., vál., a szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta SIPOS Lajos, Bp., Korona Kiadó, 1999, II, 381., 349.

9 I. m., 383., 350.

10 „Lojalitásdóltól elvárom, hogy e levelet ne csak egyes kikapott részletekben, hanem egész terjedelmében ismertesd meg a Szövet-ségél.” Uo.

11 Uo.

12 Uo.

13 I. m., 385.

14 I. m., 390.

15 *Panasz*, 1923, 37., 35.

16 GÁL István, i. m., 157.

17 Nagy Péter idézi a 165. lábjegetben Oláh Gábor kéziratok naplójából az 1934-es debreceni találkozás alkalmával elhangzott beszélgetést (NAGY Péter, *Szabó Dezső*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1964, 518–519.)

18 GALLOWICH Tibor, *Szabó Dezső „Loránt bácsi” támadásairól. Szellemi betegségeink közé sorozza Babits „Halálfiat” című regényét és piszkos herce-hurcának nevezi az Ady-vitát.*

Az interjúban arra a kérdésre, hogy miért nem reagál ellenfelének, Hegedűs Lorántnak két támadó cikkére (*Az elsodort irodalom*), így válaszolt – az önmaga propagálására hamis állításoktól máskor sem visszatérő – Szabó Dezső: „Loránt bácsit magam kértem fel erre a kis szórakoztatásra”. Hegedűs Loránt, a *Pesti Hírlap* munkatársa, a lap Levelesládájában szeptember 19-én látszólag nem erre az írásra reagálva, hanem olvasói levelekre válaszolva úgy nyilatkozik, hogy a maga részéről befejezettek tekinti a polémiait. Első helyen a száz aláírást mellékelő „urhölgyek” neki szóló azon kérését ismerteti, hogy szólaljon fel „az

elsodort író” ellen, kiről az *Elsodort irodalom* című két cikkében „zengett”, „mert legújabb füzetében Babits Mihályt akarja csúffá tenni”. Hegedűs Loránt: író, politikus, bankigazgató, az MTA és az irodalmi társaságok (Kisfaludy, Petőfi) tagja; Szabó Dezső sokszor gúnyolt ellenfele.

19 SZABÓ Dezső, *Kritikai Füzetek. I. Filozofia az irodalomban. – Babits Mihály: Halálfiat. Regény.* – Kiadja: Boór Bálint, 1929. szeptember. (A tanulmány egy rövid bevezetőből és I–X-ig számozott fejezetekből áll, de nincs VII. számmal jelölt.)

20 NAGY Péter, i. m., 448.

21 „...a Nyugatnak sikerült legteljesebben megszabadulnia az egészséges szellemi élet minden moráljától. Ez a folyóirat, mely az Ady nagy evangéliumából a három kereskedelmi végzetek szellemi lerakódásával zülött, az irodalmi cimboraságnak olyan páratlan példáját adja, hogy undorítását csak kómikuma enyhíti. És még azt a szegénylegény-bátorságot sem vállalja, hogy a magyar szellemi élet egy-egy nagyobb alkotását a maga felelősségében támadjon meg. Ilyenkor egy gheftó-klaunt vagy egy gyáripari szövet-ség törekvő kis bóherjét engedi hasábjaira, hogy megcsaholják azt, ami az ő boltjuktól függetlenül mer magyar szellemi akarat és életet jelentő művészet lenni. Ez az eljárás, mert kétszeresen erkölcsstelen: kétszeresen hasznos. Sikerült piszkot dobni a magyar psziché egy új értéke felé. Viszont: ha komoly számonkérés történik, oda lehet vállvonogatni, hogy a dolgot felelőtlen, irodalmi beszámítás alá nem eső emberkének követték el.” SZABÓ Dezső, *Uri muri. Móricz Zsigmond regénye*, Előőrs, 1928. április 14., 5–6.

22 NAGY Péter, i. m., 450–451.

23 SZABÓ Dezső, i. m., 38–39.

24 Csak egyetlen példa a hozzáfűzött Szabó Dezső-i kommentárral!

„Guci a primás lépett *Harun al Rasid elé, sanda és foltos indiai gnóm*. Ezzel a sanda és foltos indiai gnómmal, magyarul: cigányprimással Hintáss ügyvéd hazakísérteti magát. Magyarul: zenekísérettel megy haza, babitsul: És zenével, mint *Samszeddin nagyvezér*, tér a varázsúton nyugvóhelye felé. A jó isten tudta, hogy Samszeddin ki és hogy tért haza. Így e

tudós hasonlat olyan, mintha suviksszal világítnák meg a pohár vizet.” (26.)

25 „Szegény, vézna testét félrevonta az élet közvetlen zuhataga előtt, de a könyveken átszűrt életre finoman és mélyen tudott visszhangozni. [...] Betűk között eltengetett életének az volt a lírája, hogy melyik írón át fejezi ki magát, mint ahogy a nő lírája a férfi, kivel ölelkezik. [...] Ez az életre nem termett minden töviskére halálosan vonagló ember úgy menekült a mesteri és mesterkélt formákba, mint mások az alkoholba, a nőbe.” SZABÓ Dezső, *Az elsodort falu*, 1920, I. k., 110–111.

26 GÁL István, i. m., 155.

27 SZABÓ Dezső, *Csodálatos élet*, 1921, 124–125.

28 SZABÓ Dezső, *Életeim*, II. k., 525.

29 SZABÓ Dezső, *Filozopter az irodalomban*, III. fej.

30 I. m., 35–36.

31 SZABÓ Dezső, *Életeim*, II. k., 525–526.

32 SZABÓ Dezső, *Filozopter az irodalomban*, 15.

33 GÁL István, i. m., 158.

34 Áprily Lajosnak írja 1929 decemberében. „Engem nem látott senki még”, II, 672.

35 NÉMEDINÉ KISS Adrién, *Valóban „sírógörceket kapott” Babits? (A Halálfiáról írt Kassák-kritika és következményei)*. Új Dunatáj, 2000. szept., 65–80.

36 A tudományos és irodalmi folyóirat 1927-től jelent meg Szegeden Zolnai Béla szerkesztésében.

37 Babits él Imruska személyében – mondja Kassák – „saját ítéleteit és rajongását mondja ki rajta keresztül, s Imruska kettétörött pályafutása is az író [...] meghasonlásából következik”. Babits az alatt az öt év alatt, míg a regényt írta, „ellentétes lelki fejlődésen ment át”, „regénye elején [...] valahová egészen máshová készült, mint ahová a könyv végén megérkezett”. Ennek következménye „nemcsak Imruska pszichikai életvonalában, hanem a regény szerkezetében” is kimutatható törés. (*Századunk*, 1927. nov. 9.)

38 A Toll szeptemberben még védelmébe veszi Babitsot, azonban néhány hónap múlva (1930. jan. 10.) közli József Attila bírálatát Babits *Az istenek halnak, az ember él* című köte-

téről. A pálfordulást Babits és Zsolt Béla, A Toll főszerkesztője között az Ady értékelése kapcsán elmérgesedő vita magyarázza. Babits *Személyi ügy?* című írására Zsolt Béla a szeptember 8-i számban válaszolt – felháborodva azon, hogy lapját Babits „bulvárlap”-nak minősítette. Valószínű, erre a Babits-írássra utal Szilasi Vilmos 1930. február 18-i levelében, amelyben elégedetten nyugtázza, hogy Babits végre egyszer energikusan megszólalt „a csaholókkal szemben”, azokkal, akik nem tisztelik Babits nagyságát. (*Babits–Szilasi levelezés*, összeáll., közreadja, bev. írta GÁL István, sajtó alá rend. és a jegyzeteket írta KELEVÉZ Ágnes, Bp., é. n. [1979], 106. lev.)

39 „Engem nem látott senki még”, II. k., 663.

40 Hevesi András már egyszer elmondta véleményét a *Halálfiáról*, nem sokkal megjelenése után, 1927 júniusában, a *8 Órai Újság*-ban. A regény második felének főszereplőjéről (Imruska) – aki „legközelebb áll az író szívéhez” – úgy vélekedik, hogy „talán megnyugtató és kibékítő meglepetéseket tartogat magában” a Babits által sejtetett folytatásban.

41 Célzás arra, hogy Szabó Dezső Babits helyét a Kisfaludy és a Petőfi Társaságban jelölje ki.

42 A képes szépirodalmi és kritikai folyóiratot a romániai magyar írók indították 1921-ben, Kolozsvárott.

43 GOMBOS Gyula, i. m., 306.

44 NAGY Péter, i. m., 449.

45 KARDOS Pál, *Babits Mihály*, Bp., Gondolat, 1972, 363., 411.

46 NAGY Péter, „A pamflet Michelangelója”. Szabó Dezsőről = *Magyar Káosz. Pamfletek*, vál., szerk., sajtó alá rend. és az előszót írta NAGY Péter, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1990.

47 NAGY Péter, *Szabó Dezső*, 450.

48 A babitsi esztétika talajáról bírálja Szabó Dezső „egészség-kultusz”-át régi tisztelője, Németh László is 1928-ban. Erdélyi Helikon, 1928, 577–588.

49 GÁL István, i. m., 158.

50 IGNOTUS Pál, *Elvek, frontok, nemzedékek*, It, 1971, 637–638.

51 1927. Nyugat, szept. 1., okt. 16., Századunk, dec. 10.

52 KARDOS Pál, i. m., 411.

Babitsi apóriák:
Az „allegorikus regény” és a bestiális „Város”
(variációk egy témára)

Annak ellenére, hogy jó pár évvel ezelőtt a *Halálfi* mellett Babits ezen műve számított az író másik legmagasabb színvonalú prózai alkotásának, mégis megkockáztatható az a kijelentés, amely szerint a *Timár Virgil fia* iránti korábbi érdeklődés a mai kritikai diskurzusban jelentősen megcsappant.

Annak, hogy a mai kritika érdeklődési körének peremére került ez a regény, föltehetően több oka is van. Ezek között természetesen ott szerepel a korábbi ítéletre érkező válaszreakció is. E „korábbi ítélet” a regény lélektani hitelességét, és esetenként „realisztikus társadalombírálatát” emeli ki. A mai értelmezői kedv hiányának másik, már sokkal inkább a műből magából nyerhető oka talán a teleologikusságot sugalló elbeszélésmód elutasításában rejlik. Az elbeszélő a klasszikus mindentudó helyzetből szemléli és mozgatja szereplőit, belelát gondolataikba, a szerkesztéssel azt sugallja, hogy az egész történet valamiféle végső *telosz* felé halad, amely az elbeszélő számára már adott tudásként feltételezhető. Ezek szerint – e gondolatnak a későbbiekben különleges jelentősége lesz – már maga az elbeszélés módja is arra utal, hogy mindannak, ami a műben történik, végül mégiscsak lesz valami „értelme”, egy végső cél felől tekintve a történetek minden egyes részlete valamiféle történeten felüli *logos*zban, rendben leli meg a saját testre szabott helyét. Nem marad értelmetlen semmilyen áldozat, az elkezdett emberi munka célba ér, de legalábbis egy bizonyos pontból szemlélve értelmet nyer, vagyis nem látszik feleslegesnek. A mű végére érve egy utolsó emberfeletti, ám mégis emberi (de főként írói) erőfeszítéssel lehet képes az olvasó megérezni a rend adta nyugalmat és beteljesülést, a „szubjektum szétfeslését” megakadályozó transzcendens erő jelenlétét.

Ám, még ha az elbeszélésmód látszólag ebbe az irányba mutat is, a regényben megjelenő vendégszövegek hallatlanul kitágítják a lehetséges értelemtulajdonítások körét, ugyanakkor érdekes és „termékeny” feszültséget teremtenek a teleologikusságot sugalló előadásmóddal „ütközve” – végeredményben a vendégszövegek működési mechanizmusáról szolgáltatnak érzékletes példát. E vendégszövegek mindenekelőtt a beszédes nevek, valamint Vergilius alakjának szinte az egész regényszerkezetet meghatározó gyakori szerepeltetései. E szereplés két irodalomtörténeti „irányból” történik

meg: az egyik az *Aeneis* (annak is főként az Aeneas–Didó szerelem történeti szálán való) folytonos megidézése, a másik pedig a Dante *Commediájában* kísérő és vezető, irányító szerepet betöltő mester, Vergilius képe.

Timár Virgil és tanítványa, Vágner Pista kapcsolata klasszikus mitikus utat mutat fel: a kapcsolatteremtést mélységes, önfeladó szeretet, kiszolgáltatottság, majd az elválás – esetleges – kínja követi. Ezt az utat járja be Héraklész és Hülász (akiknek a történetét maga Babits is feldolgozza a *Mythologia* című novellájában), később Aeneas és Didó, de Dante és Vergilius is az *Isteni színjátékban*. Ha valamiféle függőlegesen felállított vászonra vetítenénk fel az e három történet figurái által bejárt „utak” ívét, akkor azt tapasztalnánk, hogy ezek ellentétes irányban lendülnek el egymástól. Héraklész és Hülász, valamint Aeneas és Didó kapcsolata (legalábbis Didó és Héraklész számára, ám Hülász számára is) e vászon függőleges tengelyének (amely voltaképpen a fryei *axis mundi*) mélységei felé mutatna; másrésztől Vergilius és Dante kapcsolata a magasba ível. E két irány, mint egyszerre lehetséges értelmezési lehetőség, olyanfajta értelemteret nyit meg, amely akár zavarba ejtően tágassá is válhat. Vajon melyiket támogatja a szöveg, vagy pedig: kell-e egyáltalán választanunk?

(*in terrā*) Az első Vergilius-szöveg igen érdekes kontextusban jelenik meg a műben, és maga is furcsán hat e helyütt. Az árván maradó tanítvány első „magányos” éjszakáját Timár Virgil szobájában alussza át. Mint megtudjuk, éppen vasárnapra virrad, később misére harangoznak. Ám Virgil a vasárnapot különös módon szokta megülni: „[rendszerint] félbehagyta rendes tanulmányait, és valamely költő műveit vette elő. Többnyire Vergilius volt ez, az isteni *vates*, akiről Virgilünk azt szokta volt tréfásan mondani, *hogy az ő védőszentje*. Szerette ezt az ünnepi és gyengéd énekest, aki a klasszikus művészet minden pompájával *már majdnem keresztény tud lenni* (kiem. V. Gy.)...” (39.)¹ E szakaszt rendkívül fontosnak tartom, eszerint ugyanis a szerzetes az új név választásakor egy „majdnem keresztény” vátesz, Vergilius nevét vette fel a szimbolikus új emberré válásakor. Ez a fajta azonosulás Virgil alakját bizonyos értelemben megkettőzi, de legalábbis értelmezendővé teszi – hiszen „majdnem keresztény” figurával azonosul. Erre utal az a tény is, hogy a templom látogatása helyett ő Vergiliust olvas vasárnap. Másfelől bekapcsolódik a szöveg folyásába egy másik irányból érkező vendégszöveg, Dante *Isteni színjátéka* is, amelyben a latin költő ugyancsak a vezető, „védőszent” szerepét játssza a költő Dante magasabb régiókba való jutásának útján (ő maga azonban nem jutott oda!).

Ám még mielőtt elfoglalhatnánk kényelmesen egyértelmű értelmezői pozíciónkat (amely mellesleg már itt sem az), rögtön szembe találjuk magunkat egy *Aeneis*-idézzel, amely Didó halálával kapcsolatos. „Iris, mint egy bibliai angyal, leszáll az Olympról –

mille trahens varios sole colores
devolat² –

És megszabadítja a szerelemnek e szegény áldozatát a test bilincsből. Iris a szivárvány – gondolta [Timár Virgil] –, az istennek tarka ruhájú heroldja, aki az enyhülést hirdeti a zivatar után, ugyanaz a hírnök, akit a bibliai Isten is elküldött a vízözön után Noéhoz...” (39–40.) Itt – úgy látszik – olyan allegorizálási lehetőség nyílik meg előttünk, amely szerint – tekintve, hogy Virgil szándékosan lapozta ezen a helyen fel a könyvet – a szabadító figura (Íris) Vágner Pistáéval, a halála után a magasba emelkedő Didóé pedig a szerzetesével azonosítható. Eszerint az aktív, egy másik emberi lényt felkaroló szeretet megélése előtt Virgil metaforikusan halott volt (vagyis haldoklott), ám – Júnó alakját is bevonva az allegóriába – ebből az élettelen állapotból az isteni könyörület egy küldöttel szabadította meg, akinek az alakja – mint írtuk – Írisével, a lelket a test szenvedéseiből megszabadító küldött alakjával azonosul. Ilyen módon a szenvedésektől való megszabadulás pedig a szeretet metaforikus útján való elindulással hozható kapcsolatba.

A szeretetnek ez a módja a szerzetest kíméletlenül bevonta a korábban elkerülni vágyott *világ*ba. Miközben pedig ez történt, Virgil maga is „úgy tűnt föl neki [Vágner Pistának], mint egy Szabadító, egy apai Felnőtt, aki csak jön, szól, és már meg van oldva a gyermek szörnyű dilemmája. Pap, tanár, jó barát... Egy perc, egy gondolat: Timár észre sem vette, egyszerre benn állott a beteg nő előtt.” (24.) Szabadítói mivoltában azonban egyszerre kiszolgáltattá is vált: a nővel (Vágner Pista anyjával) való találkozása rejtett szorongásokat keltett benne életre, a haldoklónak tett ígéret pedig kegyes hazugságra kényszerítette: „egyszerre csak azt vette észre, hogy akarata ellenére a »valás vigaszáról« beszél (Pistának), mintha a beteg töredelmesen meggyónt volna neki. Szinte szuggesztívó alatt volt! Nem tudott másként tenni, mint ahogy Lina ígértette. S még csak nem is bánta meg a hazugságot, mikor a kedves fiú hálás, megnyugtató tekintetét látta.” (30.) E mozzanat azonban mintha egy harmadik vendégszöveget is beinvitálna a „gazdatextusba”: annak a figurának az alakját, akiben minden apokaliptikus képiség összpontosul, a keresztény megváltóét, Jézusét, és így az újszövetségi Jézus-történetet.

Mindamellet a szeretet szellemi oldalának megidézésével azonn mód egy „árnyékkontextus” is megterheli a tanár–diák kapcsolaton túlmutató szeretetköteléket: a fiúval együtt ugyanis a női princípium is belép Timár Virgil életébe: „A díványhoz lépett, s egy percig nézte az alvó gyermek arcát. Most igazán nagyon hasonlít az anyjához. Timárnak egy pillanatra ijedten dobbant föl a szíve: mintha egy nő feküdt volna a pamlagán.” (38.) Ez az „árnyékkontextus” voltaképpen a mindenfajta szeretet-mozzanatot szellemi világban láttató „főszöveg” testi vetületét rajzolja elénk. *Mégsem Timár Virgil és Vágner Pista kapcsolatában okoz konfliktust, hanem a szeretet természetét feltárni igyekvő, a*

szinte minden szereplőt és történést szimbolikus érvényre emelő allegorikus reprezentáció koherenciáját zavarja meg. Mint ilyen azonban – Vitányi Vilmos alakjával – maga is szimbólummá válik: *abban a metaforikus tusakodásban veszi fel a „szellemi” „testies” ellenfelének a szerepét, amellyé maga a szöveg válik, míg az „igaz”, a célba találó, az áldozatra is képes, ám mégis feltétel nélküli szeretet allegóriájaként kíván működni.*

(*figura permixtae*) Néhány sorral arrébb a babitsi regényben Didó halálának képét rögtön egy másik követi, amely Aeneast és fiát vetíti elénk, ugyancsak egyértelműnek tűnő allegorizálási lehetőséggel: Aeneast Timár Virgillel, a kis „puer”-t pedig Vágner Pistával azonosíthatjuk:

„at puer Ascanius mediis in vallibus acri
gaudet equo jamque hos cursu, jam praeterit illos...”³

Ám a világos allegóriára árnyékként vetül az *Aeneis*-beli kontextus: azon a vadászon nyargal oly féktelenül Aeneas fia, amelyet az istenek terveltek ki, hogy Didó és a trójai egybekeljenek. A csakhamar kitörő vihar elől egy barlangba menekülő pár nem is áll ellent a csábításnak. Virgilünk tovább is lapoz, hogy megkeresse a „többi helyet is, ahol Aeneas kis fiáról van szó: amikor menekülnek a tűzvészben, s görcsösen kapaszkodik a gyermek a hős kezébe:

Sequiturque patrem non passibus aequis.”⁴

Nem tudni, célzatos-e avagy sem, ám itt meg éppen Aeneas feleségének haláláról olvashatunk Aeneas visszaemlékezésében.

(*inter terram et caelum*) Érdekes, hogy a babitsi kompozíció milyen mesterien használ fel egy másik, eddig még nem említett *Aeneis*-beli idézetet. E szöveg éppen a Vitányi Vilmos Timár Virgilhez és Vágner Pistához vezető útjának elbeszélése előtt, Pista és mestere kapcsolatának látszólagos csúcspontján áll útjelzőül. Az idősödő tanár munkáját elismerés övezi, szellemi gyermeke pedig (miután betegsége révén elkerülte a Vitányi könyvének olvasásáért járó nyilvános megaláztatást), örömmel vállalná a szünidőben a mesterével együtt töltendő olaszországi vakációt is. Vágner Pista is ajándékot készített szeretett tanárának: „azt a rozoga kis fapadot, amelyen a Demir-kapunál, a Nap-hegy tetején szokott üldögelni [Timár], egy görögös mintára szépen faragott kőpaddal helyettesítették. A padra Piacsek kőfaragómester [...] legremekebb betűivel véste a felírást, melyet szintén Pista készített: egy verset a tanár kedves Virgiliusából:

VIRGIL PIHENŐJE

...silvis scaena coruscis

desuper, horrentique atrum nemus imminet umbra;

intus aquae duces, vivoque sedilia saxo...⁵

Rendkívül fontos tény, hogy a vergiliusi szöveg – hasonlóan Virgil életének fent említett szakaszához – egy „partot érés”-i jelenet során fogalmazódik meg, az „ülőhely” utalás pedig egyértelműen összeköti a két történetszálat (sedilia saxo: sziklapad, gránit ülőhely...).

Innen már nem vezet út fölfelé – a regény azonban nem ért véget: az idő (kairosz) megérett arra, hogy Timár Virgilt magával ragadja a klasszikus mitikus út hagyományának sodrása a pokol bugyraiba, hogy aztán, mintegy a legfőbb Mester útját is bejárva, újra a magasba lendüljön az allegória íve.

(*in terra diabolis*) Dante *Divina Commediájának* harmincadik énekében, kevéssel a Paradicsomba jutás előtt, a Beatricével való találkozás során fájdalmas kiáltás hagyja el az utazó költő ajkát:

„De Vergilius elhagyott, jaj, árván,
Vergilius, lelkemnek édes atyja!
kinek köszönöm, üdvösség ha vár rám.
S tehette-é minden kéj áradatja,
mit elvesztett egykor az első asszony,
hogy ne borítson el a könny harmatja?” (XXX. 49–54.⁶)

E kiáltás sokat elárul a „lelki atya” Vergilius, és a költő Dante, Vergilius pártfogoltja és neveltje kapcsolatáról. Ám egészen különös módon vesz részt az őt befogadó gazdászöveg, a *Timár Virgil fia* jelentésképzésének mechanizmusában. A kiosztott szerepek és funkciók világossá teszik számunkra a nyíltan sohasem jelentkező dantei allúzió szereplőinek azonosíthatóságát, ám az elválás toposz mégis mintha a szereplők és szerepek különös egymásrautaltságát tárná fel ismét. Mintha a vezetett és vezető *útja és alakja* szétválaszthatatlanul egybefolyyna, vagy más metaforával élve: olyan, közös mederbe érkező két folyó látképét nyújtának, amelyekre tekintve nem tudjuk megmondani, melyik is ömlik a másikba, ám miután összeérnek és egy mederben folytatják útjukat, kettejük hordaléka a leggyakorlottabb szem számára is ugyanannak a folyónak a részeként tűnik már csak fel. Ám nem maga az elválás toposz, hanem az elválásra való készülődés az, ami a valódi „sensus diabolis” élmény képeit sorakoztatja fel.

Így például a mű vége előtti tusakodás az (ahol újra visszatér az *Aeneis*-szöveg is), amelyik valóban megfesti a derék szerzetes saját „külön bejárátú” „hádész”-át. Pista elutazásának előestéjén a Didóval kapcsolatos szimbolika, úgy látszik, a visszájára fordul: Timár Virgil metaforikusan Didó marad

ugyan, ám tanítványa Aeneasszá válik: „Milyen sötét, holdtalan éjszaka volt aznap! És a szél fútt és a sűrű kert ottkűnn zúgott, mint a tenger! [...] Felkönyökölt a párnán, és kinézett a titokzatos éjbe. Zúgott, zúgott odakűnn a tenger. [...] Timárnak Vergilius sorai jártak az eszében. Éjszaka: minden elnyugszik, [...] csak a szerencsétlen Didó nem alhatik a párnán. Kűnn zúg, zúg a tenger, nagy árbocok feszülnek az égnek, útjára készül a hitetlen trójai...” (96.)

Így hát a szabadító figura, miután néhány lappal vissza is lapoztunk az *Aeneis*ben, az Aeneas–Didó szerelem diaboloszává vedlik át. *A fiú útra készülésevel mesterének útja hirtelen a mély felé veszi az irányt, és felrémlik előttünk a lehetőség, hogy az mindig is arrafelé tartott. Úgy is mint azé, aki vezet, és úgy is mint azé, akit vezetnek. Nem csoda hát, ha „az önkéntelen asszociáció [őt is] szédítette és megborzasztotta. Milyen borzasztó szennyes a földiek szerelme!” (97.)*

(*in caelo?*) Ezt az „önkéntelen asszociációt” követi aztán az egyetlen, keresztény szerzőtől származó idézet, voltaképpen az elválás fenyegetését (és toposzt) értékelni igyekvő hosszú lelki tusakodás végét és feloldását jelentő Augustinustól vett szöveg:

„nondum amabam, et amabam amare... amorem
amabam... et quarebam, quid amarem...”

idézte magának Augustinust: még nem szerettem, nem tudtam, hogy mit kell szeretni; és szerettem volna szeretni: a Szerelmet szerettem: kerestem, mit szeressek... Most következik az igazi, az egyetlen szerelem: az Isten szerelme...” (97.) Ez a monológyszerű összefoglaló gondolatsor ad ugyan helyes viszonyulási módra iránymutatást az elválást értékelendő és elviselendő, ám mindazt, ami eddig történt Timár Virgil és „fia” közt, kétes fényben tünteti föl. Igaz ugyan, hogy a keresztény szereteteszmény a krisztusi, „aki, mikor még bűnösök voltunk, már akkor meghalt a bűnösökért”, és aztán végső soron mindenkire rábízta a viszontszeretet válaszát, *ám kérdésessé válik az eddig bejárt út „végtermékének”, Pistának az „állapota”, a „pedagógiai” folyamat értéke, hitele.*

Ennek ellenére az *Aeneis* által a szöveg alakulásába folytonosan bevonódó „árnyékkontextus”, a „földiek” „szennyes szerelme”, a szeretet – inkább bibliai értelemben vett – testies (szarkinosz) aspektusa az augustinusi idézet határvénél mintha végleg kiiktathatóvá válna az égi szeretet, az önfeláldozó és odaadó szeretet napsütötte tájairól. Úgy látszik, az allegória epikus szála a végéhez ért: a hippói püspök által megfogalmazott, keresztény tradícióban „álló” választ talál a szöveg önnön gyötrő kérdéseire. Vergilius szimbolikusan elhagyja tanítványát, aki – természetesen – kínok között gyötrődve

veszi mindezt tudomásul. Az út azonban nem ért véget, hiszen Dante kezét égi szerelme, Beatrice ragadta meg, amint az önkéntelenül is kisiklott korábbi vezetője markából – de ki fogja majd meg a Timár Virgilét?

Nemcsak Virgil sorsa fordult azonban egy megfoghatatlan szellemi kéz mutatójára által jelzett irányba, hanem Vágner Pista is új patrónust kapott maga mellé. Az ő Virgilje is megtorpan az út felén, tovább nem vezethette már szellemi „atyja”. A marok, amelybe az elválás pillanatában a már serdülő ifjú finom kezei simultak bele, egyáltalán nem a keresztény hagyomány egei felé készült vezetni a fiút. Tudta ezt Virgil is, aki kettejük különválását (amely Révay József interpretációjában a „test szerint való és a lélek szerint való apa küzdelmének”⁷ eredménye) a maga saját útjának tükrében szemléli: „És nem kell-e, mint Ágostonnak, az ő »fiának« is megúszeni a világ kísértéseit?” (79.) A „Város” szimbólum, az alászállás és Augustinus ideáltipikusnak láttatott útja Timár Virgil belső tusakodásában – amely éppen saját pokla felé vezetett – újra csak szorosan összekapcsolódnak: „S a fiúra gondolt, és egy kép volt előtte: elképzelte valami zajos terén a Városnak, száguldó kocsik és autók között, egy lámpa szigetén – ahogy a vidéki ember szemében marad a veszélyes tolongású Város képe – elképzelte ott állni a Fiút, főlsegett fővel és a jövőbe csillogó szemekkel, oda se nézve zajnak és veszélynek, mint egy hódítót. Talán így is van rendjén, hogy menjen a fiú a nagy világba, küzdeni, harcolni, és méla öreg nevelője maradjon otthon, meghalni, magányosan. Isten így rendelte. A fiúk elhagyják a várost, amelyben felnőttek, és fölkeresik a Világ kísértéseit, tévelyegnek, botlanak talán, győznek vagy elbuknak, de harcolniuk kell. Tímár megint Augustinusra gondolt, a bátor harcosra: az sem bűjt el ifjúkorában a cellák falai közé, az sem bűjt el az Élet elől, hanem megküzdött vele, és többször elbukott: de ismét fölkel diadalmasan, legyőzte az Életet, és így lehetett a nagy Szent belőle. [...] Igen, igen, érezte, hogy így van ez helyesen, hogy ki kell mennie Pistának az életbe, a legvadabb életbe, és megküzdeni élettél, pénzzel, eszmékkel, aszszonnyal... És mégis nem tudott szorongás nélkül rágondolni: micsoda karok fogják ölelni, micsoda hálók fogják körülfontni az ő gyermekét! Mint szép sima kígyókat, sejtette az asszonyi karokat kinyúltni a Város tömkelegéből, sejtette a lélekre-testre leső asszonyi szemeket villogni: és titkos féltékenység markolt a szívébe.” (94–95.) E tusakodás egyenesen a „féltékenység fertőjébe” vezette a tisztalelkű szerzetest, de, miután leborult imazsámolyára, és miután mint szimbolikus veritékcseppek, tusakodásának legmeggrázóbb és legalantasabb gondolatai, a már említett Aeneas–Didó kapcsolat fordított értelmezése és alkalmazása, hulltak dísztelen szerzetesi szobájának padlójára, minden vívódásának végén mégiscsak „felragyogott” előtte az augustinusi mondat, az Isten szerelmére, az önzetlen, földitől elszakadó szeretetre való rátalálás végállomása (nondum amabam...).

Virgil útjának végén az ágostoni vallomások ismerője előtt felrémlik a gondolat, hogy az egész mű alapvető szervező eleme annak a babitsi Ágoston-

interpretációnak engedelmeskedett mindvégig, amelyet az 1917-es, egyik – a kor kritikusai által a legjelentősebbnek tartott – meghatározó tanulmányában, az *Ágostonban*⁸ vetett papírra, ahol úgy fogalmaz, hogy Augustinus az első olyan szerző, akinél „a bensőség eszközből céllá lett”, és aki számára „a belső lesz egyszerre a fontos, és minden külső kép vagy történet csak eszköz és hasonlat: mint ebben is: «a szív iskolája». A keresztény író tekinti először a világot saját életének illusztrációjaként, s Szent Ágoston Vallomásai az első belülről láttott lélekrajz a világirodalomban.” (Kiemelések: V. Gy.)

Úgy tűnik azonban, hogy a babitsi műben ez az ágostoni út valamiféle egyetemes mintát követ, akár csak a mitikus városok alaprajza, amelyet alapítóik többnyire égi kézből vettek át.⁹ Nemcsak Ágostoné tehát ez, hanem elkerülhetetlenül be kell járnia mindenkinek, aki a szeretet isteni aspektusait igyekszik megismerni és megélni. Ezen az úton vezeti hőseit, Virgilt Babits is, és erre az útra kívánja bocsátani „szellemi gyermekét” maga Virgil is. A műnek mint a szeretet-út allegorikus reprezentációjának tehát a klasszikus mitikus út szolgál alaprajzul, de oly meghatározó módon, hogy az *allegória anélkül zárul le, hogy tudnánk, mi lesz Virgil későbbi sorsa*. Mintha ez már teljesen lényegtelen volna: talán feszülten várja, hogy az apokalipszis szabadcsapatai ragadják ki a könyörtelenül folyó idő fogságából?

Csak hogy Virgil újra egy út végére jutott el: egyszer már megtörtént ez – de onnan is el kellett mozdulnia, és mivel felfelé nem mehetett, ezért útja a mélyben tűnt el a szemhatárról. Most hová visz az út? Megállhat talán az idő? Az allegória talán erre törekszik: talán az lenne az allegorikus reprezentáció egyik leginherensebb része, hogy az út végén, mint valami immanens mozzanat, az idő felfüggeszthetőségét sugallja? Lehetséges volna, hogy az allegória, amelynek logikai szerkezete Paul de Man szerint valamiféle egymásutániságra épül, és ezzel olyan időszerkezetet mutat fel, amely szerint az allegória éppen úgy beszél a temporalitásról, mint adotról, mint felfüggeszthetetlenről,¹⁰ nos lehetséges volna, hogy ugyanez az allegória, miközben a temporalitás kikerülhetetlenségébe látszik belenyugodni, mégis megkísérli megállítani valahogyan az időt? Ugyan miképpen lehetne az allegória szerkezetét megfosztani az „út” metaforájától? Úgy látszik, sehogyan sem, és ez a tenderentúli kritikus figyelmét sem kerülte el, aki úgy fogalmazott, hogy „az allegória dominanciája mindig összefügg egy temporális meghatározottságú sors lelepleződésével. Ez a lelepleződés egy olyan szubjektumban megy végbe, mely az idő hatalma elől a természeti világ időtlenségében keres menedéket.”¹¹

A természeti világ időtlenségét az allegória epikus szálának vége sugallja, vagyis az a tény, hogy ezzel egy lezárt utat, teljes értékű „mikrokozmosz”-t nyerünk. Nincsen utána semmi, mert maga is az univerzum leképezése bizonyos értelemben – legalábbis univerzális igazságoké, ha Babits esetét tartjuk szem előtt, aki a „szeretetre jutás” allegóriáját látszik megalkotni művében.

Mégsem érezhető sikeresnek ez a menekvés, hiszen a regény sajátos fikciós struktúrával rendelkezik: az epikus szál a történet folytatását *mindig implikálja*. Lehet, hogy egy út lezárult, és ezzel az „isteni szeretet” mikrokozmoszt futotta be, de a regény fikciós szerkezete azt sugallja: valami ezután is történni fog, mert az nem lehet, hogy mostantól már ne történjék semmi!

Az allegória logikai szerkezete és a regény fikciós struktúrája, vagyis az allegória perfektumai és az elbeszélés szükségszerű imperfektuma egymásnak tökéletesen ellentmondó időszerkezetet feltételeznek, és így egészen furcsa ajándékkal lepik meg az „allegorikus regény” műfaját: föloldhatatlan paradoxonnal, amely sikertelen elmozdulási kísérletnek tekinthető valamiféle nehezen megragadható határélmény pozíciójából.

(*civitates*) Fontos megemlítenünk azt, hogy egy különlegesen beszédes Augustinus-szöveg, a *De civitate Dei* ugyancsak fejtegeti a szeretet problematikáját, de egy rendkívül ősi emberi szimbólummal párhuzamosan, méghozzá a „város”-ével. Augustinusnál „az Istentől elforduló önszeretet” a „*civitas terrena*”, „*civitas diaboli*” alapja, ugyanakkor „az önmegvetésig eljutó istenszeretet” (XIV, 28) a *civitas coelestis*, vagyis a mennyei város fundamentuma. „E kétféle szeretet közül az egyik szent, a másik romlott; az egyik nyitott a közösség felé, a másik önös és magába zárkózó.”¹² A két város közül az egyik Istenhez, a másik a Sátánhoz tartozik (lásd XXI, 1), ám ezek csak ideáltipikus formában léteznek. Amíg el nem jön a tökéletes, a *Civitas Coelestis*, addig a *civitas permixtae*, az értékek keveredésének városa van jelen az emberi világban.

Mindenesetre érdemes elgondolkodnunk az Augustinust kedvelő Timár Virgil teljes életútjáról, valamint arról a szakaszcsoportról, amelyben a „Város” nagybetűs szimbólumként jelenik meg a babitsi műben. És talán az sem érdektelen, hogy Timár Virgil Városhoz való viszonya mutat némi rokonságot a regény alkotójának e szimbólum köré fonódó gondolataival is.

1918-ban jelent meg először a később a *Nyugtalanság völgye* című versciklus *Előszó* című nyitó darabjaként ismertté vált költemény, amely a Város szimbólumot hasonló kontextusban láttatja, mint ahogyan az Timár Virgil szemei előtt is felsejlik:

[...] – mert elborított a Sok,
rámszakadt hirtelen, mint elbűvölt várban titkos befolyás
zápora százfelől – s megbénított az idegen varázs
hálója – mert idegen nekem a gonosz városok

levegője, amelyben élek, és mint gonosz erdőben farkasok
tűnnek élém az arcok az utcán, és rémít az élet ezer zaja,
mint egy betegség [...]

1921-ben kezdte közrebocsátani Babits *Timár Virgil fia* című regényét, melyben a Város diabolikus karaktere – legalábbis Timár Virgil szemszögéből – újra domináns: „S a fiúra gondolt, és egy kép volt előtte: *elképzelte valami zajos terén a Városnak [...] – ahogy a vidéki ember szemében marad a veszélyes tolongású Város képe [...] Mint szép sima kígyókat, sejtette az asszonyi karokat kinyúltni a Város tömkelegéből, sejtette a lélekre-testre leső asszonyi szemeket villogni: és titkos féltekenység markolt a szívébe.*” (94–95.) Ezzel szemben Pista szemei előtt a szabadság, a kaland, a nyílt tér képei lebegtek: „neki szabadság kell és a főváros! [...] Budapestre mehet, az életbe, a nagyvilágba és szabad lesz, jóformán a maga embere. [...] És képzelt Nagy Nők képei lebegtek elébe az alkony rózsaszínű felhőiben, életes Nagy Nőké, amilyeneket eddig csak könyvből ismert [...]” (87–89.) „S így járt Pista föl-alá a kertben, dacosan, egy letépett virágot rágva a szájában s a Szabadság, a Főváros és a nagy Élet gondolatait lengetve agyában, fiatalsága szelében, mint egy lobogót. [...] Pista fejében Ady-versek jártak, melyeket nagy örömmel és lelkesedéssel olvasott akkor-tájt, az Élet és a Város vágyának himnuszai.” (90.)

Pista Város („Főváros”) iránti lelkesedésének olvasása során lehetetlen nem gondolnunk a *Nyugat* által tradícióvá tett Budapest (de főként: Város)-kultuszra. Nehezen feledkezhetnénk meg Schöpflin Aladár 1908-as, *A Város* címmel megírt tanulmányáról,¹³ amelyben voltaképpen programszerűen (és hallatlan éleslátással) fogalmazza meg a kritikus az akkor végső soron egyetlen nyugati léptékkel is városnak nevezhető magyar civitas, Budapest szimbolikus karakterét, amely a vidékiséggel párhuzamba állított barbár nézőpontból – akárcsak Róma – „a dús kincsek, márványos paloták, tündéri asszonyok és puha férfiak rengeteg gyülekező helye [...] a soha nem látott gazdagság, soha nem hallott bűnök, soha nem élvezett gyönyörök nagy gyűjtőmedencéje”, amelyet – amint Schöpflin írja – a barbárok „sóvárogva gyűlöltek”. „Vágytak rá – mint írja – és gyűlölték, meg akarták hódítani, hogy kierőszakolják kincseit, puhaságukba fojtsák férfiait, tobzódjanak gyönyöreiben és elkárhozzanak vétkeiben.” „Vonta őket – folytatja a város apologetája –, Ázsiából jötteket valami más is, amit nem ismertek, amit soha nem is láttak, de aminek sejtelve, szüksége ösztönszerűleg élt bennük. A kultúra. Mert azok a kincsek nemzedékek kultúrmunkájából halmozódtak fel, azok a nők évezredes fejlődés során lettek tündérierk, azokat a férfiakat apáik, ősapáik szerzett gazdagsága és műveltsége ernyesztette puhákká.” Schöpflin hasonló ambivalenciát lát Budapest – a „Város” – megítélésében saját nemzedéke esetében is, csak éppen – főként – generációkra lebontva: „A fiú a városi élet élénkebb temperamentumát örökölte, könnyebben hajlandó az újdonságok befogadására, akár új irodalmi vagy művészi felfogásról van szó, akár csak újfajta szabású kabátról. Az apa a falusi ember konzervativizmussal óvatosabb az újdonságokkal szemben, ifjúkori emlékeivel együtt ragasz-

kodik az ifjúkori ízléshez is és nem bírja megérteni, haragra lobban, ha azt látja, hogy a fia a maga új eszméihez új formákat, új nyelvet keres.”

Miközben pedig Schöpfung a Város kultúrfölényét és mint a „nemzeti jelleg” megőrzésének letéteményesét mutatja be, addig Ady – csak egyetlen vers néhány strófája erejéig szemléltetve – valóban a virgili félelmek messzire ható hangú prófétája:

A Biblia is vallja
S búgják bús, ódon énekek:
Falánkabban fal férfiut a nő,
Mióta Város építettet.

Márvány-omlasztó rózsza
Régi Zeus-templom falán:
Bekúsztá, fogta diadalmasan
Sziveinket a városi lány.

Óh, Város, én imádlak,
Ha nem Budapest vagy, de más.
Egyszer a harmadik emeleten
Párisban ért egy szép riadás.

Süldő lány vetkezett volt
Függöny-feledten, mint titok,
Mely készülön, kegyvel, kegyetlenül
Valakinek majd megnyílni fog. [...]
(*A város leánya* [1911])

Lehetett valami tehát a „vidéki félelmekben” is, ha végigtekintve az itt felsorolt – igencsak töredékes példaanyagon – felismerjük, hogy milyen mérhetetlen erővel explikálódik a Város képében a szexus felszabadulni vágyó élmenye a századfordulón. Az ágostoni „asszonyok ölelése” mint az egyre szabadabban burjánzó erkölcsi kuszáság szimbóluma tehát valóban szimbolikus értékű, miképpen a Város szimbólum babitsi–Timár Virgil-i kifejtése is az: a tradicionális (főként keresztényi) értékek eltűnésének, a kiismerhetetlenségig átrajzolódó világképnek diabolikus képe, amely elől már a (főként dzsentri) Krúdy-hősök (a századforduló főként Petelei-, Gózsdu-féle novellisztikájának hagyományait folytatva) is – a Városba érkezvén – füstös kocsmák, fogadók öntörvényű – de átlátható, érthető, kiismerhető – világába menekülnek, éppen ellentétben azokkal, akik az emberi történelem hajnalán a várost még azért alkották vagy keresték fel, mert „a város »beavatottá« tesz, az adott világhoz tartozóvá szenteli föl az embert, aki ezáltal az alakot és formát öltött rend részévé válik. A »benti« világgal szemben a külső világ, az »odakint« a káosz, a folytonosan szerveződő gonosz, az ismeretlen, az alakatlan, a rende-

zetlen és az idegen képzetét kelti, szörnyek, vadak, démonok, mindenféle ellenséges erők félelmetes univerzumát, melyek, ha támadnak, nem egyszerűen csak a város ellen törnek, hanem a világ teljes rendjét, a kozmikus mindenséget próbálják megsemmisíteni.”¹⁴

A Város szimbólumnak ez az aspektusa azonban egészen másképpen rajzolódik elénk a babitsi metaforika alapján, aki – miként Krúdy hősei egy maguk által alkotott világba, maguk választotta időbe – maga is menekül a rendtelenség eme víziója elől, csak nem a falakon belüli falak közé, hanem a magasba, vagyis a próféta működési színterének egyik állandó állomáshelyére, a „magaslatra”. A babitsi líra számára a Város főként – miként azt már az egészen korai történelmi hagyományok is tanúsítják – „az emberi bűnnek, gonoszságnak és gőgnek az otthona (Bábel – *Gen* 11,1–9), az erkölcsi romlás helye (Szodoma – *Gen* 19,1–28)”,¹⁵ vagyis pont a fordítottja annak, amely az előző felsorolásban a város és a pusztaság oppozíciójában hangzott el.

Sajátos jelenségnek tartom, hogy a Város démonikus képisége a leghatározottabban a bibliai profetikai tradíció által hagyományozódik tovább (l. *Ézs* 1,21, amelyben Jeruzsálem „Cédává lett”, s a többi izraeli város is bűnössé vált, Szodomához, Gomorrához, Ninivéhez és Babilonhoz vált hasonlóvá, amelyekre, miként Babilonra, ezért pusztulás vár: l. *Ézs* 47; *Mik* 3,12). A fryei mítoszkritika éppen ezért talán téved akkor, amikor az apokaliptikus képvilág szimbólumait kizárólag „az emberi civilizáció által kialakított formákban”¹⁶ látja megvalósulni, és úgy véli, hogy az ásványi világ apokaliptikus képanyaga éppen ezért az *ép város* (vagy épület, templom) szimbólumaiban valósul meg, míg ezek démonikus párja a romokban heverő városé.¹⁷ Babitsnál ugyanis épp ellenkező a helyzet (még akkor is, ha a prófétákra ügyel-bajjal rá is lehetne húzni a fenti sémát): az ő esetében az ép város képe az igazán démonikus (gondoljunk Jónás Ninivéjére, amely még a mű végén is „mint zihálva roppant / eleven állat, nyúlt el a homokban”), nála (főként a tízes évek végétől) a város a civilizáció destruktív erőinek egyik központi metaforája.

Hiba lenne azonban Babitsot a Budapestet „Judapest”-ként aposztrofáló – egyébként a *Timár Virgil fiának* egyik korlátolt szereplőjeként bemutatott klerikális – „Lesinszky”-k sorába állítani. Babits Városa egyetemesebb érvényű szimbólum, mint a fafejű parlagiasság és az antiszemitizmus korábbi toposzainak összekapcsolásából nyert korabeli „bűnös város” metafora, amellyel szemben mellesleg a *Nyugat* teljes írógárdája szembeszállt (miképpen a fentebb idézett Schöpflin is).

A *Mint különös hírmondó*, a *Holt próféta a hegyen* vagy éppen a *Jónás könyve* hírnök avagy prófétai alakjai ugyanis az általában vett Városból mint világból menekülnek a magaslatra, de a próféta intézményével sehogyan sem tudnak azonosulni. A város mindnyájuk számára a kölcsönös némaság „holt” tere, a hírnökké avatódott szubjektum folytonos és tökéletes – poten-

ciális – kudarcának színtere, ahol éppen ezért teljesen értelmetlen tettek minősülne a próféta-ság megélése, a (voltaképpen a világ gonosz-sága által terem-tődő, a szubjektumot hírnökké avató) hír átadása, ahová azonban Ba-bits mégis útnak indította hő-sét, Jónást, akit „asszonyok” vettek körül, s „kí-sérték bolondos csapattal”, „hozzá simultak, halbüzét szagolták” „és mord lelkét merengve szimatolták”, ahol végső soron Jónást „egy cifra oszlop / te-tejébe tették hogy szónokoljon / és jövendölje végét a világnak”. Ez a város az, amelyben az ítélethirdetést és a határidő lejártát követően „egy árva ház sem égett”. *E városban mintha már járt volna Jónás, akit mintegy anticipa-torikus Niniveként vett körül a háborgó tenger, hiszen, miután menekülni kívánt, „kelt a tengernek sok nagy tornya akkor / ingó és hulló kék hullám-falakból, / mintha egy új Ninive kelne-hullna, / kelne s percnként össze-dőlne újra.”*

Később, hogy Jónás a „szörny-lét belsejébe jutott”, *„vak ringások eleven böl-csejébe, / és lakozék három nap, három éjjel / a cet hasában, hol éjfél a dél-lel / egyforma volt, s csupán a gondolatnak / égre-kigyózó lángjai gyulad-tak”,* majd végül – igencsak furcsa – Istenre találása után elindult, hogy vég-re teljesítse küldetését. Ám, miután sikertelennek érezte fáradozásait, a mű végén Ninivére mint valami újabb cethalra, a délibábban lélegezni látszó bes-tiára tekintett le a magaslatról: *„A szörnyű város mint zihálva roppant / eleven ál-lat, nyúlt el a homokban.”*

A kísértet tehát nem mozdult. *A város képe semmit sem változott!*

Nem elhanyagolható aspektusa Timár Virgil útjának, hogy – kierkegaard-i terminussal élve – Vágner Pista „elengedése” nem a „rezignáció végtelen mozdulata”, nem önkéntes vállalás, hanem kényszer szülte fejlemény. *Ez ugyanis nem a Virgil, hanem a Pista döntése volt.* Pista voltaképpen saját elhatá-rozásából szakadt el szellemi atyjától, hogy jóformán mindent megtagadjon, amit addig tőle tanult. Tetszik vagy nem tetszik, ez a fejlemény Timár Virgil *sikertelen világba való beavatkozási kísérletének tényét emeli ki.* Világban való eset-len csetlése-botlása semmiféle eredménnyel sem járt: egyetlen kivétellel: ese-ménytelen életét egy meghatározó élménnyel gazdagította, méghozzá a sze-retet „égi” és „földi” aspektusainak érzékletes reprezentációival, valamint egy kényszerű tusakodással, amely a lehető legésszerűbb eredményt hozta: *a megideologizált elválását.*

Hasonló szellemi mozgásnak lehetünk majd tanúi Jónás esetében is: há-romszor valósul meg a műben a kivetetés-elkülönülés elem: egyszer a hajós jelenetben, másodszor a halban, harmadszor pedig a városból való kivonulá-sa esetében. Hogy megvilágítsuk a köztük levő különbség természetét, szük-séges néhány szót szólni a fryei fikciós módok közül az ötödikről, az ironi-kusról, melyben a hős képességeit vagy intelligenciáját tekintve alantasabb nálunk, méghozzá úgy, hogy „lenézhetjük kiszolgáltatottsága, tehetetlensége

vagy abszurditása egy-egy jelenetében... Ez még akkor is így van, ha az olvasónak az a benyomása, hogy ő maga is ugyanilyen helyzetben van vagy lehet, mivel magát a helyzetet a nagyobb szabadság normáihoz mérten kell megítélni.”¹⁸

Frye az öt fikciós módon kívül megkülönböztet tragikus és komikus módokat, amelyekben ugyanúgy jelentkezik az öt történeti fikciós mód, csak hogy a mitológiát irányító egzisztenciális érdekek szervező ereje alatt álló szimbolikus látkép ellenkező pontjain részletezik az archetípusokat. Ezt egyetlen példával, az ironia két pólusának a bemutatásával is megfelelően szemléltethetjük. Az ironikus tragédia és komédia a bűnbak, a pharmakosz archetípusának végpontjain jelenik meg. Az ironikus komédia a pharmakosz gyötrése, kivettetése, ahol a pharmakosz a kellemetlenség, a szörnyűség, félelem stb. szimbóluma, az ironikus tragédia pedig e gyötrés vagy *kivettetés* elviselése. Fontos azonban, hogy az ironikus hős a tipikus, illetve véletlen áldozat. A pharmakosz nem ártatlan, de nem is bűnös. „Ártatlan abban az értelemben, hogy az, ami vele történik, sokkal súlyosabb, mint bármi, amivel kiérdemelte volna. [...] Bűnös abban az értelemben, hogy egy bűnös társadalom tagja, vagy mert egy olyan világban él, ahol ilyen igazságtalanságok létezhetnek.”¹⁹ Az ironikus komédiában a *látszólag* megcélzott közönségtől függően is elkülönít Frye ötféle komédiát, amelyek közül mi csak az utolsót mutatjuk be. „Az iróniának ezt a változatát az jellemzi, hogy az ábrázolt társadalom ellenzéke, illetve kirekesztettjei a letéteményesei a közönség szimpátiájának. A tragikus ironia paródiájához közeledünk [...] (ahol esetenként) *egy olyan figurával találkozunk, aki a szerző, illetve a közönség szimpátiájával övezve megtagad egy ilyen társadalmat, egészen odáig, hogy tudatosan távozik belőle, s így mintegy kifordított pharmakoszként viselkedik. (Más esetekben a) hős, aki az ábrázolt társadalom szemével nézve vagy bolond, vagy még annál is rosszabb, a valóságos közönséget arról győzi meg, hogy többet ér, mint a fikció társadalma...*”²⁰

Jónás emberközei élményei mind a kitaszíttatás-elkülönülés mozzanatairól tanúskodnak, a hajós jelenetnél pedig valóban feltűnik az ironikus komédia hajlama az emberáldozat képeivel, gondolataival való játékra: itt a hajósok – a bibliai történettel szemben – brutális kegyetlenséggel hajítják Jónást a tengerbe. Fentebb említettem, hogy a kivettetés-elem még kétszer ismétlődik meg Babits művében: az egyik a hal szájából való kivettetés, a másik pedig a Városból való távozás, ahol már valóban inkább „vállalt” elkülönülésről van szó, semmint a hajós jelenetben. Jónás alakja valójában az ironikus fikciós módnak mind a tragikus, mind a komikus oldalát bemutatja, hiszen Jónásnak (ebben a formában) esze ágában sincs távozni a hajóról. Az alak ebből a szempontból érdekes módon fejlődik: a hajósok akarata ellenére távolítják el a fedélzetről, a halban „Istenre talál”, és vállalja a kivettetés, a Városból azonban „önszántából” távozik, vagyis valamiféle mozgás tűnik föl a tragikus ironikusból a komikusba, az „elszenvedett”-ből a „felvállalt”-ba, vagyis az „elszenvedett”-ből a „megideologizált” áldozatvállalás irányába.

Mind Jónás, mind Timár Virgil esetében szellemi események allegorikus reprezentációs kísérletéről van szó: az allegorizálás és a bejárt szellemi út azonban csak céltalan téblábolásnak tűnnek egy nagyobb erő hatalmának árnyékában.

A kísértet nem akart mozdulni. A város képe semmit sem változott!

1 Az idézetek a *Magyar Remekírók* sorozat Babits Mihály: *Timár Virgil fia; Halálfiái; Válogatott novellák* (Bp., Szépirodalmi, 1976) kötetéből származnak, a zárójelben az oldalszámok szerepelnek.

2 *Aeneis* 4, 701: „Nap fényében ezer színét mind húzva magával”. A kontextus rendkívül fontos: (692–): „Majd Júnó, a hatalmas végül megkönyörülván / fájdalmán, az Olymposról ideküldte le Irist, / teste tusájától hogy megszabadítsa a lelkét / [...] / Harmatos Íris aranyzárnyával tűnt fel az égen, / Nap fényében ezer színét húzva magával, / Szállt, s a fejénél állt meg: ‘Dishez viszlek el immár – / Szent jogom ez – lelked testedtől megszabadítom.’” (Ford. KARTAL Zsuzsa.)

3 *Aeneis* 4, 156–157: „Ascanius fiu vágtat előttük a völgy közepében, / hol lemarad, hol előreszalad megörülve lovának...” (Ford. KARTAL Zsuzsa.)

4 *Aeneis* 2, 724: „[Jobbom fogja Iúlus] / atyjával nem egyenlő kis léptét szaporázva, / [hátul meg feleségem].” (Ford. KARTAL Zsuzsa.)

5 *Aeneis* 1, 165: „erdős vadon zúdult azon a helyen alá, / ijesztő, sötét árny nyúlt a berek fölé, / odabent a víz sodrása és sziklapad (sedile: ülőhely)...”

6 BABITS Mihály fordítása.

7 RÉVAY József, *Musarum sacerdos*, Nyugat, 1924, 7. szám.

8 Nyugat, 1917, 11. szám. (Dr. Vass József *Vallomások*-fordítása megjelenése alkalmából írta.) Később, 1934-ben ugyanezt a tanulmányt dolgozta bele (szinte változtatások nélkül) *Az európai irodalom története* Ágostonról szóló szakaszába is. (Lásd Nyugat Kiadó és Irodalmi R. T. 1936. Reprint kiadás, 155.)

9 Lásd GÁBOR György nagyszerű vallástörténeti elemzését: „A sündisznó örökségével és

mocsárrá teszem” = *A szentély és a vadak. Zsidó vallástörténeti tanulmányok*, Bp., Új Mandátum, 2000, 164.: „A város a kozmikus mindenség mikrokozmosz tükörképe, az égi város földi speculuma, amely – legtöbbször transzcendens tervek alapján [...] – az isteni hatalomnak egyfajta leképezése, s földi hatalmak és intézményrendszerek működésébe való transzponálása.”

10 Lásd Paul de MAN, *A temporalitás retorikája*. In: *Az irodalom elméletei* 1. Pécs, 1996, 56–57.

11 Uo., 30.

12 AUGUSTINUS, *De Genesi ad litteram* XI, 15.

13 SCHÖPFLIN Aladár, *A Város*, Nyugat, 1908, 7. szám.

14 GÁBOR György, *i. m.*, 166–167.

15 Uo., 169.

16 Northrop FRYE, *A kritika anatómiája* (ford. SZILI József), Bp., Helikon, 1998, 121.

17 A Frye-t érő – különben rendkívül egy-síkú és szellemtelen – posztmodern kritika valószínűleg ezen a ponton jó fogást találhat magának, miként ezt John Fekete is felismeri, aki szerint „Frye a szimbolikus formák filozófiájának azt az idealista irányvonalát követi, amely szerint az ember alapvetően szimbolizáló lény. Ez az elképzelés a szellemi munka fétisére épül, és különösen alkalmas arra, hogy egy olyan új szakmai értelmiség szemléletévé váljon, amely szorosan kapcsolódik a neokapitalista termelés rendszeréhez.” (John FEKETE, *Mitológiai strukturalizmus*, Pompeji, 1994/4, 88.)

18 Northrop FRYE, *A kritika anatómiája*, 34.

19 *I. m.*, 40.

20 *I. m.*, 46.

József Attila az *Óda* és az *Eszmélet* között (Második részlet)

Kávéházi élet I. „Hová forduljon az ember...”

A felsorolt és idézett jellemrajzok, történetek, emlékezések: a Szántó Judité, Németh Andoré, József Joláné, Arthur Koestleré, Kosztolányié, a két újságíróé, Remenyik Zsigmondé, Ignotus Pálé egyaránt azzal az igénnyel készültek, hogy valami lényegeset közöljenek arról a jelenségről, amelyet mi József Attilának nevezünk. Ezek azok az itt-ott összeilleszthető, másutt összeegyeztethetetlen darabkák, amelyekből meg kell kísérelnünk megérteni, milyen volt az *Óda* szerzője, s egyben milyen volt az az alkat és személyiség, akinek a műhelyében az *Eszmélet* kezdett kicsírázni. Ahhoz azonban, hogy az *Ódától* eljussunk az *Eszméletig*, még néhány fontos kérdéssel kell szembenéznünk az életrajz síkján is.

Az első, megbeszélésre érdemes kérdést a más vonatkozásban idézett Ignotus Pál emlékezésének egy részletéből kiindulva vetjük föl. A részlet a költővel való húszas évek végi találkozásait eleveníti föl:

Hol találkoztunk? Kávéházban, kávéházban és kávéházban. Ezenkívül néhány kedves barátunknál, aki szíves volt azzal kecsegtetni meghívottait, hogy „nálunk kávéház van” – bár nem tudom, örült volna-e, ha ezt a vendégek nagyon is szó szerint értelmezik. Ilyen „kávéház” zsibongott Róna Imre kartársunk és felesége, Kármán Erzsébet mozgásművészeti pedagóga lakásában csütörtökön esténként.¹

A kávéházaknak, különösen az irodalmi kávéházaknak hatalmas legendája volt és – alighanem – van, mert napjainkban újraszületni látszik. József Attila is sokat járt kávéházba, s mint kortársainak és elődeinek a századelőn, neki is voltak kedves kávéházai. A társasági élet egyik lehetséges helyszíne a korban a kávéház volt, különösen olyanoknak, akik nem éltek otthonülő családi életet, akik este vagy éjjel sokáig szerettek fönn lenni, és főleg azoknak, akiknek a jövedelme nem tette lehetővé, hogy előkelőbb helyekre járjanak.² Közismert tény ez, amit Krúdy *A hírlapíró és a halál* című novellájában így fogalmaz meg: „a Kersántznál való tartózkodás drágább volt a feketekávés, kapucineres kávéházi életnél; itt enni meg inni kellett annak, aki át akarta virasztani az éjszakát. Kersántzban költekezni kellett.”³

A kávéház azonban, s erre érez rá finom érzékkel Kosztolányi, József Attila életében releváns témává 1933 derekán válik, akkor, amikor szinte ez az egyetlen olyan hely, amelyen a költő saját közegével, az irodalmi-értelmiségi miliővel kapcsolatot tarthat fön. Emlékezzünk vissza a *Barkochba* című novella záró mondataira! Jancsi János itt „meg-megállt az ablak előtt. Kitekintett a Körútra. Úgy tetszett, hogy valamit vár. Említettem nektek, hogy ez a fiú mindig vár valamit. Most éjszaka volt, felleget, sötét éjszaka. Nyilván arra vár, hogy megvirradjon.”⁴ Különös jellemzés ez, amely néhány hónappal előbb még elképzelhetetlen lett volna a harcos, agitáló, magabiztos, tette kész költőről, aki *Végül* című versét így fejezte be: „Rongy ceruzámat inkább leteszem / s köszörülöm a kasza élit”. „Hová forduljon az ember, ha nem tartozik a harcosok közé?” Ezt a kérdést, amelyet ironikus hangsúllyal a barkochba-ügyben sokat idézett barátjától, Németh Andortól kérdezett a költő, az új kritikai kiadás szerint 1932-ben, a régi szerint 1933-ban,⁵ ezt a kérdést József Attilának most magamagára nézve is föl kellett tennie. S új válasza, ha egyáltalán válaszolni tudott rá, korántsem volt olyan magabiztos, mint amikor azt a személyt kellett kioktatnia, majd megítélnie, akinek versét ajánlotta. „Hová forduljon az ember?” – tette föl a kérdést 1933 derekán önnönmagának.

Alighanem ekkor tapasztalta meg Németh Andor igazságát vagy legalábbis részigazságát. Azt, hogy kerülhet az ember önhibájából vagy önhibáján kívül olyan helyzetbe, amikor elveszíti a mandátumát, illetve amikor elveszik tőle ezt a mandátumot. Nem tartozik a harcosok közé, mert az erőviszonyok oly módon változtak meg (például a náci győzelem miatt a nemzetközi munkásmozgalomban), hogy a harc értelme elenyészni látszik. Vagy azért, mert a harcosok közössége (az illegális kommunista párt) kivetette magából. Aztán azért is, mert ekkor még nem bír megbarátkozni a szociáldemokrata irányval, amellyel eleddig, mint kommunista, hadilábon állt. Egy év magányra van szüksége ahhoz, hogy erre a lépésre rászánja magát. Aztán azért sem tarthat a harcosok közé, mert a szerveződő népi táborral nem tud közösséget vállalni. A polgári irodalom, a *Nyugat* tábor, annak ellenére sem veszi föl so-raiba, hogy éppen az augusztusi számban a folyóirat közli az *Ódát*. Éppolyan gyökértelen, sehova sem tartozó, tengődő értelmiségi lett belőle, mint Németh Andorból. A teljesen magára maradt ember tartós tanácsstalanságát kifejező kérdés: „Hová forduljon az ember...” ezért elhessenthetetlenül ott lebeg a feje fölött. Ez lesz az egyik kérdés: az ember mire valósága, mire rendeltetettsége, amire épp az *Eszmélettel* keresi a választ. Amikor tehát az erdélyi *Korunk* közli A város peremén című ódáját 1933. július–augusztusi számában, amikor azt hirdeti a vers beszélője, hogy „megvilágosúl gyönyörű / képességünk, a rend, / mellyel az elme tudomásul veszi / a véges végtelent, / a termelési erőket odakint s az / ösztönöket idebent...” nos, akkor a szerző számára éppenséggel besötétedik, a vágyott rend összekuszálódni, az eligazodás és az értelmes cselekvés esélye meghiúsulni látszik.

A magára maradt ember számára azonban egyetlen közösség fönmarad: a kávéház. József Attila kávéházi életével Bányai László foglalkozik részletelesen, olykor kifejezetten torz módon, de sok találó észrevételt is olvashatunk tőle erről a *Négyszemközt József Attilával* című könyvében. Idézem egyiküket:

A Japán kávéház – helyben és jelentőségben – sok minden hiánynak volt a behelyettesítője. Mentsvár volt a fűtetlen otthon ellen, tornaterem a közösségi célok számára való edzéshez, íróasztal a csaknem állandóan zálogban lévő írógép helyett. Az elviselhetetlen egyedüllét elmákonyozása sakkal, kártyajátékkal. Teremtő magány a köröskörül nyüzsgő emberek között. Hiszen a napokon át étlen-szomjan való fekvés, tehetetlen mozdulatlanság után bármikor el lehetett jönni ebbe a huszonnégyórás üzembe. Itt mindég akadt ismerős, ha más nem, az egy-két versét betéve tudó, rámosolygó pincér. Egyetlen fekete mellett tizenhat órán át is el lehetett üldögelni és közben apróra lehetett tördelni a fogpiszkálótartó egész tartalmát. Ugyan kit-mit keresett hát ő ebben a kávéházban olyan szívós konoksággal éveken át? Ő nem azt, aki éppen leült melléje, hanem talán ugyanazt, amit én régen oly kitartó balgasággal vártam a hódmezővásárhelyi Fekete Sasban a fröcsös pohár mellett: a csodát, a megváltást. Ő is ilyesfélét keresett. Azt, aki szeresse. És mindazt, amit csak nyújthatott neki az, aki szerette őt. Ezt kereste ő itt is, mindenben, mindenben és mindenkoron.⁶

Az idézet ömlesztve mutatja be a kávéház két arcát, s József Attilának a kávéházzal összehangolt két arcát. Válasszuk külön a kettőt! A kávéház és József Attila egyik arca Kosztolányi novellájából bontakozik ki. Ha ez az arc, a Jancsi János portréja első pillantásra inkább hasonlít Kosztolányi nihilista arcmásához vagy legalábbis Esti Kornélhoz, mint ahhoz, amilyennek mi József Attilát ismerjük, ezen ne csodálkozzunk. Kosztolányi elsősorban ezt az aspektusát ismerte a költőnek, s ebből faragott egész alakot. Ez az alak hosszú, értelmetlen várakozás, céltalan szemlélődés után „végül rendszerint a Szíriusz zátonyán feneklett meg, ahol barátai tanyáztak, a háború utáni nemzedék tagjai, akik feleslegessé vált életükkel fizetnek hadisarcot azért a véres dáridóért, melyet annak idején tudtuk és beleegyezésük nélkül rendezett egy másik korosztály”. Vegyük úgy az egyszerűség kedvéért, hogy a Szíriusz a Japán kávéháznak feleltethető meg. Nem térünk ki arra az összehasonlításra, amelyet Kosztolányi a maga és a József Attila nemzedéke között tesz. Az összehasonlítás abba a konklúzióba torkollik, hogy „ők inkább élni szeretnének, ha lehetne”. Az ezután következő részt idézném bőségesebben:

E méltányosnak nevezhető vágyuk elé sok akadály tornyosult. Pedig megpróbáltak mindent, így is, úgy is, hetykén, dacosan, alázatosan. Nem lehet őket kishitúséggel, tunyasággal vádolni. Jancsi is megpróbált mindent a világon. Dolgozott, tanult is...⁷

Ezen a ponton felismerhetőnek vélem József Attila legendásító önképét, amelyet Kosztolányi nyilvánvalóan ismert. Utoljára éppen a július 4-i jóindulatú riportban találkozhatott vele:

Vidám és okos fiatalember, – mondja a riporter József Attiláról – egykönnyen nem retten vissza az élet nehézségei elől. Ő igazán alulról jött. Tehetségén kívül szívós munkával törte magát az elsők közé. Kétéves korában apja kivándorolt, azóta sem jött róla hír. A kisfiút a Gyermekvédelmi Liga vidékre adta, – talán ott edződött meg, annál a parasztszalánál, amely gyermekszertet címén öt-hat kis hőst nevelgetett, hogy a Ligától tartásdíjat húzzon utánuk. Ő akkor lépett a felnőtt férfiak sorába, amikor mások ifjúságukat még bohón tékozzolják. Az *Atlantica* rt. *Vihar*, *Török* és *Tatár* nevű vontatógőzösein hajósinas volt. Fedélzetet sikált, „ampát” merített az áradó Dunába. Két évig rikkancskodott itt Pesten: villamosra fel, villamosról le (akkor az még nem volt tilos), mert az állandó „standok” törzsökös hűbérurái a jövevény gyereket mindenünne elzavarták. Hordott kosarakat a Vásárcsarnokban. Volt kenyeres fiú az Emke kávéházban, kukoricacsősz és mezei napszámos Kiszomboron, kövezőinas, zsákhordó, bankhivatalnok, a Bécsi Magyar Akadémikusok Egyesületének a takarítója, többszörös házitanító, a Rathauskeller bejáratánál kínálta a Stundét meg az Abendet, aztán volt könyvügynök, magyar-francia levelező a Külkereskedelmi Intézetnél, cikkíró és költő, műfordító és kritikus, gépíró, bádogkereskedő és ő maga sem tudja már, hogy még mi minden. De közben érettségit tett, egyetemet végzett Szegeden, Bécsben, Párizsban és Budapesten...⁸

Nos, ez az önéletrajzi legenda az, amit Kosztolányi így foglalt össze: „Jancsi is megpróbált mindent a világon. Dolgozott, tanult is.”

Ezen a ponton térjünk vissza a novellához! Hogyan látja Esti Kornél Jancsi János jelenét?

Minthogy kéziratai éveken át nem találtak gazdát, megértette, hogy nincs rá szükség, és félreállt. Most a *Szirusz*-kávéházba jár. Ebből áll társadalmi élete. Itt találkozik kitűnő kortársaival, Hernáddal, a nagy tehetségű regényíróval, aki regényeit nem tudja kiadni. Ullmann-nal, a nagy tehetségű könyvbírával, akinek egy könyve sem akadt, hogy megbírálhassa, Baltazárral, a nagy tehetségű lapszerkesztővel, akinek nincs lapja, Bolváryval, Kerner Gézával meg a többiekkel.

„Mit csinálnak a munka nélküli írók?” – teszi föl a kérdést Esti Kornél.

Kitartóságuk folytán a régi végsebességgel haladnak. Mozognak bennük a szavak, melyek egyébként nagy alkotásokat szolgálhattak volna, túlbujáznak az érzésen, a gondolon, s egy központi irányító és fékező erő híján kitörnek szokott pályájukból, föllázadnak, követelik a maguk jogát. Ezek a szavak önálló életet kezdenek élni, akár a sokáig hevertetett szerszámok, az unatkozó kalapácsok, melyek egyszerre csak kiugranak számládájukból és összevisza kalapálnak mindent, vagy az érdemtelenül mellőzött gyaluk, melyek kétségbeesésükben a mester kezei nélkül ide-oda futkosnak és siklanak, s őrgöngve gyalulgatják a falat, a szőnyeget, a tükröt, amit érnek. Kísérteties ez, barátaim. Jancsin is ezt tapasztaltam. Egyre kevesebbet írt.

Sok igazság van ebben a jellemzésben. József Attila 1933 derekán valóban eljutott abba az állapotba, amelyet egyik keltezetlen töredékében így jellemez: „Nincs közöm senkihez, szavam szálló penész, / vagyok mint a hideg,

világos és nehéz.” Munkanélküli író lett, akinek szavára senki sem kíváncsi. A Szíriusz kávéház törzsvendége. Esti Kornél konklúziója, amellyel e jellemzés végén eljut, s vele együtt eljutunk a novella barkochba jelenetéhez:

De ők valamennyien ilyenek voltak, parlagon heverték, ugaroltak, a végtelenségig. Mit tehettek? Hát játszottak. Játsszotak velük a szavak, ennél fogva ők maguk is játszottak. Vagy, minthogy az író munkája a velejében játék, „dolgoztak”.⁹

Kávéházi élet II. A nemzeti kommunizmus kalandja

A kávéháznak és József Attilának azonban a tétlenség, perspektívatlanság, szellemi elgázosodás mellett van egy másik, a maga módján a látottnál nem kevésbé lehangoló arca is, amelyet Nagy Lajos *Budapest Nagykávéház* című regényéből ismerünk. Az itt leírtak alapján feltételezhető, hogy Nagy Lajos nem értett egyet Kosztolányi jellemzésével. Ő maga is kávéházi törzsvendég volt, idősebb létére is rendszeresen a fiatalokkal üldögélt, belülről ismerte a munkanélküli értelmiségiek természetét. Regénye ezért akár Kosztolányival folytatott rejtett polémiaként is felfogható. Ha a Szíriusz modellje a Japán lehetett, akkor a Budapest Nagykávéház modellje jól felismerhetően a Bucsin-szky volt, a Japán mellett Nagy Lajos és József Attila másik törzskávéháza.

Az az eset azonban, amelyről Szántó Judit, összefűzve Kosztolányi, József Attila és Nagy Lajos nevét, megemlékezik, még a Japánnal, a Szíriusszal kapcsolatos:

Megtörtént, hogy én előbb mentem hozzájuk. Ilyenkor Kosztolányi és Ilona leültettek maguk közé, s csak ennyit mondtak, hogy beszéljek, mindegy, miről. Ez akkor volt, amikor Attila vagy három hónapon keresztül éjszakáról éjszakára a Japán kávéházban Nagy Lajossal reggelig kártyázott. Még a fejük búbja is hamus volt a sok cigarettázástól. Nem egyszer kártyázta el Attila házbérünket. Persze, ez számomra tragikus volt, s úgy meséltem szomorúan, hogy nem tudom, mit csináljak Attilával, mivel szoktassam le erről a rossz szenvedélyéről. „Mennyi a házbérek?” „harminc pengő” – mondtam. „30 pengő?” – kérdezte Kosztolányi és Ilonával együtt nevettek, hogy a könnyük is kicsordult. Nem tudtam megérteni a nevetésüket és kifejtettem előttük, hogy ez nálunk nagyon sok. „Csak hagyjad őt kártyázni, majd megadom neked ezt az összeget.” „Nem az összesen van a hangsúly, de ez megint nem jó, ez megint azt jelenti, hogy Attilával bajok vannak, és félek, mert a Jolánnál is olyan szenvedéllyé fajult, hogy egész házaseletét felfordulással fenyegeti.” Ekkor lépett be Attila: „Vártatok, nagyon hiányoztam?”¹⁰

Szántó Judit ezt az esetet későbbre helyezi, de két okból jobban illik éppen 1933 nyarára. Az egyik az, hogy Nagy Lajos meghívása a moszkvai írókongresszusra 1934 nyarán viszonyát a költővel eléggé megrontotta, s a két író meghitt együttléte ettől kezdve legalábbis megritkultak. Ezenkívül 1935-ben Kosztolányi már meglehetősen beteg volt.

József Attila és Nagy Lajos kapcsolata, amelyről első adatunk 1926-ból származik,¹¹ kávéházban kezdődött és kávéházban folyt le, mint erről a Nagy Lajosén kívül mások emlékezései is szólnak.¹² Ezek a találkozások különösen a harmincas évek első felében váltak sűrűkké. A *Budapest Nagykávéház* Nagy Lajosnak ezeket a költővel és más fiatalokkal való találkozásait örökíti meg. Hogy látta Nagy Lajos József Attilát és nemzedékét? Azaz: hogyan látta a kávéházi életet? Mielőtt a kérdésekre válaszolnánk, felvázoljuk azt a paradigmát, amelyben Nagy Lajos helyzetábrázolása elhelyezhető. Az adatokat Szentés Éva és Hargittay Emil *Irodalmi kávéházak Pesten és Budán* című könyvéből kölcsönzöm.

„Ha én lennék az ország uralkodója – írja Montesquieu a *Perzsa levelek*ben –, bezárnám a kávéházakat. Mert akik odajárnak, azok veszélyesen forrongó egyéniségekké válnak... Az a fajta részegség, amit a kávé okoz náluk, veszedelmes az ország jövőjére.” De nem kellett ahhoz aufkláristának lenni, hogy a kávéházi tartózkodás felforgató hatása valakinek a szemhatárára kerüljön:

Kairó helytartója, a bölcs Khair bég az 1530-as években mondta, hogy a kávé háné nem más, mint „mekteb muharabbim”, azaz a lázadás iskolája. Igazát kávéházak sora támasztotta alá a későbbi években. „A párisi Café Procope-tól a Jákobita Club-ok kávéháziig,... a Café de Foy-ig, melynek asztalára Camille Desmoulins felugrott és másnap már rom volt a Bastille. A pesti Három Oszlop kávéházig, melyben egy éjszaka egy rajongó jurátus megadja egy spione-nak a jákobita klubosság jelét és másnapra már börtönben ül, majd fejét a Vérmezőn hagyja.” Vagy itt vannak az 1848-as tavasz Európájának híres kávéházai, a padovai Café Pedrocchi, a milánói Cadé de Duomo, a velencei Café Quadri, a bécsi Daum, a pesti Philosophus és a Pilvax, melynek biliárdasztalára „egy lázas tekintetű ifjú felugrott és még aznap megszületett a magyar szabadság rövid álma”. (Érdemes itt megemlékezni arról is, hogy az 1850-es években azután Pesten csak magyarul jól tudó kávék kaphatott engedélyt, hogy az esetleg újrakezdődő forradalmi „sutyorgásokat” azonnal jelenthesse a Helytartótanácsnak...) A kávéházban tehát nemcsak megbeszélni, hanem csinálni is lehetett a politikát, sőt a történelmet is.¹³

Ezt Nagy Lajos is pontosan tudta, s regényének első lapjain nyomban fel is léptette a mindenkori helytartótanács számára jelentést gyártó figurát: „egy nagytestű, pocakos, bajszos, feketeruhás férfi ballag végig a kávéházon, fején fekete keménykalap, a kezében vastag, fogantyús bot, leül a szomszédos asztalhoz, úgy, hogy éppen szembe fordul a három ifjúval, ő is feketekávét rendel, a zsebéből noteszt vesz elő, leteszi az asztalra, azután a külső kabátzsebéből egy gyűrött újságot húz ki s azt kiterítve, mint egy spanyolfalat, maga előtt tartja”. Majd valamivel később: „Mihelyt eltávoztak, a fekete-keménykalapos nagybotú is befejezte naplójegyzeteit... A névtelen följelentés majd otthon készül el.” Korunk magyar Procope-jának vagy Pilvaxának, a Bucsinszkynek azonban nemcsak besúgóí vannak, hanem akikről jelentést lehet írni: ifjú, forrófejű felforgatói is.

Ezek a felforgatók azonban nem kevésbé kisszerű, karikaturisztikusan megrajzolt alakok, mint a besúgó. Ha szándékaikat nézzük, csupa történelemalakító, sőt, olykor világfelforgató tervvel találkozunk. Ha a megvalósítás módszereit, a rendelkezésre álló eszközöket, a missziót vállalók alkalmasságát tekintjük, akkor minden a fonákjára fordul. A világ állapotának ismertetése során a narrátor levonja a konzekvenciát: „Hát itt tenni kell valamit.” Fölmerül a kérdés: „Mit kellene és mit lehetne itt tenni? Egyet. Csakis ezt az egyetlenegyet. Lapot kell indítani. Egy új lapot!” Azaz a reformista vagy forradalmi izgékonyosság nyomban elvetél. Szájalássá posványosodik. Ezt a keserű tapasztalatot szűri le Nagy Lajos azokból a próbálkozásokból, amelyek forradalmi úton vagy reformok révén akarták megváltoztatni az általa gyűlölt társadalmi berendezkedést, legyen szó a Bartha Miklós Társaság *Új Magyar Föld* című népi irányú orgánumáról, a 100%, majd *Társadalmi Szemle* című szélsőbaloldali lapokról, a Kassák körül szerveződő *Munkáról*, a népi mozgalom *Válasz* című folyóiratáról stb. stb. Nem beszélve a kérészéletű ún. röpiratokról, mint a *Front*, a *Szabadon*, a *Szabad Írás*, a *Valóság* és társaik, amelyek egyike sem élt tovább három-négy számnál.

A kávéházi regényben az első lap az *Északi Fény* nevet viseli, s szélsőbaloldali irányzatú:

De micsoda lapot kell indítani? Csakis forradalmat. Mert forradalom nélkül a társadalom, amely ugyebár fenéig romlott, nem tud és nem akar megváltozni. És mit értünk forradalom alatt? Csakis a proletárok forradalmát. A dolgozók harcát a kizsákmányoló kapitalizmus ellen s e harc diadalát az átkos rendszer fölött. Éjfél van, a találka forradalmi lelkületű fiatalemberek részéről kissé késői. No de így éjjel jobban meg lehet bújni egy nagy, elegáns, világias kávéház belső, néptelen üregeiben.

A szélsőbaloldali forradalmárok után Nagy Lajos a jobboldali radikálisok gyülekezetéről szedi le a keresztvizet. Az ő tervezett lapjuk a „Kelevéz” nevet viselné. „Mit adnak majd a magyaroknak ötven fillérért? A magyarság izzó szeretetét, a népnek, a magyar népnek külön szeretetét, a magyar nyelvnek valóságos szerelmét, szóval azt, ami nekik van.” A következő lapot a keresztényi szeretet nevében alapítják a kávéházi fiatalok, amely – mint a neve: „Harmat” – is mutatja, reformkeresztény, humanista irányt követne. „A lap... az emberi értelemre apellál ebben a mai kegyetlen, harcias világban.” Az utolsó lapalapítási kísérlet, a „Panorámá”-é, a liberális humanista, urbanus szellemiségű fiatalok vállalkozása. „A lap szelleme demokratikus lesz. A lap nem ismer felekezeti és faji kérdést.” Maga Nagy Lajos kétségkívül panorámát nyújt regényében mindazokról a főbb fiatal értelmiségi körökről, amelyek valamilyen orgánus köré szerveződve programot fogalmaztak meg az ország sorsának jobbra fordítása érdekében, de amely program szélsőbaloldali, jobboldali radikális, keresztény humanista vagy liberális változatban egyaránt megvalósíthatatlannak bizonyult.

A lapalapítók folyton cserélődő nevei között, akik közül egyik-másik modellje magára ismert és megharagudott Nagy Lajosra, tehát van közöttük egy név, amelyik minden szerkesztőségi listán szerepel: a Gerlei Andoré. „Kistermetű sovány, csapottvállú koravén gyermek, hegyes kis fekete bajusza van, ruhája rendes, kezében egy könyv s néhány füzet, – ez Gerlei.”¹⁴ Felismerjük? Nos, igen: Gerlei, az József Attila. Már az eddigiekből is megállapítható, hogy ugyanolyan kegyetlen és méltánytalan karikatúrát látunk majd róla, mint Remenyik Zsigmond Luisa esetében. Ne térjünk most ki arra, mik voltak Nagy Lajos mozgatórugói e karikatúra megírására. Nézzük meg közelebbről, milyen ez a Gerlei? Természetesen szegény, mint a templom egere. A kávéházi cejhét (egy kávét vagy egy ásványvizet) mindig a társaság valamelyik tagja fizeti ki. Az alkalmi mecénásokkal szemben kisebbségi érzése van, tehát alázatosan viselkedik.

A legfontosabb tulajdonsága azonban világnézeti, politikai állhatatlansága. Minden olyan irányzathoz hajlandó csatlakozni, minden olyan lap szelleméhez hajlandó alkalmazkodni, amely szerepet biztosít számára. Ha kell, verseit is átírja, vagy olyan hangvételű verset ír, amelyet kívánnak tőle. Ez a merőben igazságtalan közvélekedés Féja Géza *Szélkakas-költők*¹⁵ című cikke nyomán terjedt el József Attiláról: „tavaly még szociáldemokrata volt, két évvel ezelőtt anarkista, azelőtt l’art pour l’art-ista, s hónapok mulva lesz csak fasiszta, addig pedig, hogy neokatolikussá váljon, még két év is eltelhet” – olvassuk a regényben. Nos, Gerlei a szélsőbaloldali lapnak közlésre átnyújt egy verset, amelynek a refrénje így szól: „Uralkodó osztály fennen fenyegetem, / A csizmányomat olykor / Burzsujszemmel kenegetem.” Gondolom, ismerős az idézet. A *Szabados dal* második strófája kezdősorainak parafrázisával állunk szemben. Az eredeti így hangzik: „Rossz cipőd nem ér egy füttyöt? / Burzsujszemmel kend a bütyköd.”

Gerlei a „Kelevéz”, azaz a jobboldali radikalizmus lapjában egy másik verset szeretne publikálni. „A Magyarokhoz – ez lenne a vers címe. Valahogy így kezdődhetne: Magyarok, magyarok, / Tirajtatok régi átok: / Fenekednek tireátok / Idegen agyarok.” De ez még mind semmi! Az előző, a burzsujok kiirtására bujtogató verset hajlandó volt a keresztény humanista „Harmat” számára átírni: „Az egész első versszak maradhat, persze a refrént, hogy uralkodó osztály fennen fenyegetem... – ezt el kell vetni. Nem baj, más lesz a refrén. Valahogy így: Az emberiséget én is csak szeretem...”¹⁶ Van-e mentség az ilyen állhatatlanságra? Nincs – mondhatja a dogmatikus. Az értelmiséginek legyenek elvei, és azokból ne engedjen! Van mentség – mondhatja az engedelkenyebb szellemű kritikus. Az ember, légüres térbe kerülve megragad minden feléje nyújtott kezét. Akit kitaszítottak, vagy nem fogadnak el, azokhoz közeledik, akik hajlandók vele szóba állni. A közvélemény azonban sem nem dogmatikus, sem nem engedelkeny, hanem kegyetlen bíró, amely a látzat után ítél. A kávéházban aszerint minősítik az embert, hogy kinek az asz-

talához ül le, kinek ad igazat a vitában, milyen alakuló lap programnyilatkozatát írja alá. Jaj annak, aki nem mellettünk kötelezte el magát!

Nagy Lajos regényének jelentőségét akkor láthatjuk be, ha egy másik, világirodalmi jelentőségű regénnyel, Dosztojevszkij *Ördögökjével* állítjuk párhuzamba. Ez a regény az orosz anarchizmus karikatúrája. Egy kormányzósági székhelyen játszódik le, s azokat a fiatal felforgatókat igyekszik leleplezni, akik a fennálló rend anarchista forradalom útján való radikális megváltoztatására törek. Kisszerűségük, ostobaságuk, korlátoltságuk, felületességük és befolyásolhatóságuk kimutatása a regény célja. Szerényebb méretekben, szatírára hangolt, ezért monotonabb hangvétellel Nagy Lajos is ezt a leleplező programot hajtja végre a magyar, budapesti ifjú felforgatók vonatkozásában.

A program végrehajtása érdekes, jó regényt eredményez, ami nem változtat azon a tényen, hogy József Attila alakmásának, Gerleinek az ábrázolásában az író igazságtalanul, felületesen és elfogultan jár el. Kétségtelen mindazonáltal, hogy a kávéházban tengő-lengő, még élettársa öngyilkossági kísérletét is a társai játékszenvedélyének kiszolgáló József Attila mellett létezett egy olyan kép is, amely a költő kávéházi felforgató arcát mutatta föl. A kép, ismétlem, mélyen, sértően igazságtalan. Egyetlen részigazsága azért mégis van, s ez a részigazság éppen az általunk rekonstruált hónapokra esik. József Attila nemzeti kommunista kalandjaként emlegetik.

A kutatásban közmegegyezés alakult ki arra nézve, hogy Szántó Judit, a kérdésben koronatanú emlékezése kiindulópontot nyújt a nemzeti kommunista epizód elemzéséhez, de keltezése elfogadhatatlan. Az általa időpontként megjelölt 1935 túlzottan késői. 1933-ra kell tennünk József Attila és Rátz Kálmán közös tervezgetését.

35-ben a Bucsinusky kávéházban Rátz Kálmán, Horner Miklós, Kruif gróf, az utolsó Árpádházi leszármazott, üldögéltünk. Rátz Kálmán Oroszországról beszélt, nagyon szerette az oroszokat, velem a Dubinuskát énekeltette, vitakoztak Häckel természettudós jelentőségéről. Rátz Kálmán nagytudású ember volt, szerette Attila verseit és látta Attila elesettségét, a baloldal sem törődött vele eléggé. Kezdett Attilának beszélni társadalmi átalakulásról. Az ország veszendőben, háború előtt állunk, kellene valamit csinálni Magyarországon. Meg kellene teremteni Magyarországon a Nemzeti Kommunista Pártot. Nemzeti öntudatot kell a népekben felébreszteni. Azt akarta, hogy egy ilyen megalakítandó pártnak majd Attila legyen a titkára.¹⁷

1935 őszén a költő helyzete nemigen engedne meg egy ilyen kalandot. Akkor már egy éve kapcsolatba került Mónus Illésnek köszönhetően a Szociáldemokrata Párttal, s Ignóus Pállal, Fejtő Ferencsel, Németh Andorral, Cserépfalvi Imrével közösen, ekkor már komolyan előrehaladtak a *Szép Szó* megalapításának előkészületei. 1935 ősze előtt, nyáron, s még előbb, tavasszal, a költő kemény harcokat vívott a magyar írók és a Gömbös-féle politika között létrejött megegyezés következtében megalakult ún. „Új Szellemi Front” el-

len. A nemzeti kommunizmus ábrándja a náciizmus győzelmét közvetlenül követően, az illegális mozgalmatól való elszakadása után körülötte kialakult vákuumban foglalhatta el szellemét.

Emlékezése egy másik helyén Szántó Judit így fogalmaz:

Ekkor már a mozgalom, mint konkrétum, előadások, stb. messze van tőle. De versei beszélnek. Amikor minden talaj kifutott alóla, egyéni sérelmekkel, nyílt bizalommal hallgatta Rácz Kálmán társadalmat átalakító új felfedezését. Hogy a nemzeti kommunizmus tudja megmenteni a bukástól az országot. Mert előbb a nemzetek összefogása kell, hogy erőt gyűjtsön és csak azután gondolhatunk nemzetköziségre.

Mielőtt azt hinnénk, hogy itt egy politikai orientációjában megtévedt költő és tisztánlátó élettársa kapcsolatáról van szó, idézzük Szántó Judittól ezt a mindent eláruló mondatot: „a sztálinizmus mindenre választ adott, választ adott volna Attilának.” Aztán így folytatja a sztálinista élettárs:

Nem külön nemzeti kommunizmussal, ahogy Rácz felvetette, állást, hivatalt ígérve annak a József Attilának, akinek ebben az időben alig volt értő barátja. Akik körülötte voltak, maguk is kissé elszokva a párttól, elégedetlen a hivatalos szocdem pártvonallal, a vasfüggöny a keletet elzárta az új világrendtől.¹⁸

Arról van tehát szó, hogy Rácz Kálmán kezdeményezésére, a Budapest Nagykávéházban, azaz a Bucsinszkyban kialakult valami programféle, amely szerint Nemzeti Kommunista Pártot kellene alapítani, s ebben a pártban a költőre valamilyen fontos szerep várna.

Ez az epizód hosszú ideig csak emlékezésekből volt ismert, nem lehetett pontosan tudni, mi igaz és mi nem igaz belőle. Újabban előkerült egy, a költő kézírásával készült és aláírásával ellátott másfél oldalas kézirat, amely hitelesíti az erről szóló emlékezéseket. József Attila valóban kacérkodott a nemzeti kommunizmus gondolatával. A kéziratot Murányi Gábor tette közzé Szántó Judit *Napló és visszaemlékezés* című, az Argumentum Kiadó gondozásában 1997-ben megjelent kötetének függelékében.¹⁹ A legfontosabb kérdés: mi köze a nemzeti kommunizmusnak a nemzetiszocializmushoz? Mennyiben rokon vagy mennyiben idegen a két terminus tartalma? E döntő kérdés előtt azonban célszerű tisztázni az epizód időhatárait. Amennyire közmegjegyzés van arra nézve, hogy ez csak 1933 második felében következett be, annyira különbözik a pontosabb időmeghatározás. Lengyel András 1933 júliusára, tehát közvetlenül az *Óda* és a *Barkohba* utánra teszi kezdetét.²⁰ Ezzel a datálással nem értek egyet. Én néhány hónappal későbbre, 1933 őszére keltezem a történeteket.

Lengyel András legerősebb érve az, hogy a náciizmus uralomra kerülését követően még fűződtek bizonyos illúziók ahhoz, hogy a nemzetiszocializmusnak van egy nem-hitlerista, a német munkásmozgalommal kapcsolatban

lévő irányzata, s remélhető, hogy ez a munkásmozgalmat, a szocializmus elveit komolyan vevő, de nemzeti alapokra helyezkedő irányzat lesz majd a győztes, háttérbe szorítva a hitleri szélsőjobboldalt. Ezek az illúziók csak viszonylag rövid ideig tarthatták magukat, mert a történelem gyorsan rájuk cáfolt. József Attila ábrándjai ezekhez a hamar elszállt reményekhez kapcsolódtak, tehát szükségképpen az év derekára datálандók.

Lengyel András másik érve, amely az egyik legrejtélyesebb József Attila-vershez, *A csodaszarvas* címűhöz fűződik, már ingatagabb. A vers a kritikai kiadásban *A város peremén* és az *Óda* közvetlen szomszédságában olvasható, s a csodaszarvas-monda modern újramondásának tekinthető. Egy vers publikálása és születése, mint tudjuk, nem esik egybe, s a kettőt gyakran jelentős időbeli távolság választhatja el. Elképzelhető, hogy egy vers évekkel később lett közzétéve, hosszú ideig maradt kéziratban. *A csodaszarvas* egy sor stílárius, szemléleti jegyét tekintve sokkal jobban illik a húszas-harmincas évek fordulójának terméseihez, mint a 33-as versekhez. Nem lehet kizárni, hogy a költő praktikus megfontolásokból egy régi kéziratát 1933 nyarán tette közzé. Talán még fontosabb leszögezni, hogy a vers semmilyen módon, vagy csak nagyon erőszakoltan hozható összefüggésbe a nemzeti kommunizmus programjával. A csodaszarvas a legnagyobb erőfeszítéssel is csak a 7. szakasz második két sorában köthető össze a munkássággal: „s aranyszőre, mikor illan, / gyári füstön általcsillan.” A vers egy olyan paradigmába illik bele, amelynek elejére talán Arany János *Regéjét* helyezhetjük *a csodaszarvasról*. Határozottan belejátszik ebbe a sorba Szabolcs Mihály *A Grand Caféban* című nevezetes verse. A *Szabad-ötletek jegyzéke* című pszichoanalitikus szövegének egy pontján ez olvasható: „mi van ezen sírnivaló”. A szöveg sajtó alá rendezőjének, Stoll Bélának a figyelmét Horváth Iván hívta föl arra, hogy ez a sor az említett, Párizsból a magyar pusztába kíváncsozó honvágydalból származik: „Tudja a jó Mindenható, / Mi is azon sírnivaló, / Hogy a ménes ott delelget / Valahol egy csárda mellett.” „Tisza mellett, Duna mellett, / az a szarvas itt legelget” – hangzik a költő parafrázisa.²¹ Jóval közelebbi párhuzamot kínál Juhász Gyulának, József Attila mesterének egy 1922-es verse, *A szent szarvas*: „Szent arany gím Ázsiából, / Mért tűntél el ez világról, / Mért lőn lelkünk, régi bátor, / Gyöngye, gyáva, aki vádol?” Amiben József Attila lényegesen különbözik mindhárom elődjének darabjaitól, az az erős kalevalás ihletés, amely a húszas-harmincas évek fordulójától mindvégig jelen van költészetében: „Ükös ükünk, ősök őse, Űztön űzte, éjten éjjel, reges reggel, / át az éren, át az áron.” Nagyon József Attilára jellemző az utolsó strofa mitikus képe, amely szerint a csodaszarvas „villó agancsa” a világminőség tükörképe. Egy olyan szövegre, amely alaposabb értelmezésre, s amelynek datálása még maga is további vizsgálatokra szorul, nem szerencsés kronológiai érvelést építeni.

Ami a náciizmus emberszabásúbb, de életképtelennek bizonyult mutációit illeti, a szellemtörténeti folyamatokban végképp nem lehet kizárni azt, hogy egy másutt megvalósíthatatlan eszmét akár később is felkapjanak és kipróbáljanak egy teljesen más közegben. A legfőbb érvem azonban arra nézve, hogy a keltezés későbbre is tehető, az, hogy én nem látok olyan erős rokonságot József Attila nemzeti kommunizmusa és a nemzetiszocializmus között, mint más szakemberek. Ha *A nemzeti szocializmus...* kezdetű szöveget előítéllettől mentesen és kellő figyelemmel elolvassuk, azt találjuk, hogy a szöveg bírálja a nemzetközi munkásmozgalom nemzetköziségének a náciizmus győzelme után ábrándként szétfoszló elvét. A legnagyobb és legfejlettebb munkásmozgalom, a németországi szociáldemokrácia és kommunizmus a demokratikus választásokon vereséget szenvedett. A nemzeti szolidaritás erősebbnek bizonyult a nemzetközi osztályszolidaritásnál. A költő, meglehetősen elhamarkodottan, azt a következtetést vonta le a történetekből, hogy az adott körülmények között a munkásosztály harcait nemzeti keretekben kénytelen lefolytatni. A bolsevizmus a hitleri fordulat után orosz nemzeti ügygé zsugorodott. A németeknél a munkásmozgalom beállt Hitler mögé. A nyugati munkáspártok harmadik típusú mozgalmat csinálnak. Olaszországban Mussolini a korporatív szisztéma révén nemzeti egységbe vonta a munkásságot. Tehát Magyarországon is erre kell berendezkedni.

Hitler győzelme a munkásmozgalomban nagy válságot, hatalmas sokkot okozott. A dolgok nem maradhattak a régi vágányokon. Mindenki, József Attila is kereste a kiutat. Kiútkeresése során azonban sohasem vált náciává vagy a náciizmussal szimpatizáló személlyé. Amit meg lehet állapítani, az a kávéházi politizálás kritikája. A *Budapest Nagykvéház* Gerleije valóságos modelljének az volt a hibája, hogy leült egy tarka múltú, gyanús kötődésű fantaszta asztalához a Bucsinszkyban, s néhány estére komolyan vette a nemzeti és az osztályharcos gondolatból kikotyvasztott különös, tulajdonképpen ehetetlen főzetet. Ha a játékszenvedély, az élet súlyos tényeinek a barkochbába oldása apró morális elcsúszásnak minősíthető, akkor a nemzeti kommunizmus ügye a tájékozódásában elbizonytalanodott, a „hová forduljon az ember...” kérdésén töprengő József Attila 1933 őszén lezajlott politikai eltévelyedése volt.

Hogyan végződött a nemzeti kommunista kaland? Hallgassuk erről a koronatanút, Szántó Juditot:

Így született meg az az írás, amiért hat hétig nem beszéltem Attilával, amit persze, mások elé tárva a dolgokat, úgy magyaráztak, hogy Judit megint valami féltékenységi jeletet csinált. Mit tehettem, vállaltam. Amikor ezt megírta és reggel felé megmutatta nekem az írást, elolvastam és kijelentettem: ezt pedig nem kapja vissza. Nemzeti kommunizmus: fából vaskarika. „Amíg itt vagy, ez az írás nem jelenhet meg. Éppen elegen vannak, akik félrevezetik a munkásokat, te nem állhatsz közéjük. Személyi bosszú nem indok arra, hogy azokat árulj el, akik közé tartozol.” „Add vissza – szolt dühösen –, mert élve

innen nem kerülsz ki!” Magamra kaptam a kabátomat és eltávoztam. Este szokott időben hazatértem, Attila el sem ment hazulról. Azzal fogadott, hogy férjemhez vagyok kötődve, és ezért nem akarom, hogy a moszkvaiaknak befűtsön. Ebben az időben kezdett kínozni azzal, hogy a házasságot azért nem akarom megkötni vele, mert volt férjemre számítok. Miért nem akarok gyereket tőle? Miért vagyok ennyire önálló? Miért dolgozom, és így tovább. Ez a hat hét a legnehezebb idő volt a hat esztendő alatt.

Végül Szántó Judit szerint József Attila belátja, hogy a kérdésben neki volt igaza:

Legyen nálad az az írás, és ha bármikor valami rosszat tennék, mutasd fel nekem. Ne-hogy azt gondold – szólít kamaszosan –, hogy ha nagyon akartam volna, nem tudtam volna újból megcsinálni. Látod, így játszom én veszélytelenül mások számára. De magam belepusztulok. Rácz, hogy az általa felvetett „eszme” dugába dőlt, tudomásul vette, többé erről nem beszéltünk. Találkozásainkon, mintha soha fel nem vetődött volna, egészen másról folyt a vita.²²

A nemzeti kommunizmus epizód azonban nem olyan természetű volt, mint a barkochba-eset, amely egy magánlakásból szivárgott ki. A nyilvánosság kávéházi fórumán zajlott le. Más résztvevői és tanúi is voltak a dolognak. Egyebek között Hont Ferenc, a Szegedről és Párizsból való barát és Barcs Sándor, akinek emlékezése szerint egy harmadik kávéházban, az Ilkovitsban vitatták József Attila koncepcióját, s ami érdekes, Barcs egy 18 oldalas elabórátumról beszél.²³ Bányai László, a költő sógora, Jolán nővérének harmadik férje is vállalkozott tanúskodásra *Négyszemközt József Attilával* című könyvében. Jolánnal való konfliktusainak taglalása után tér át a költő és Szántó Judit kapcsolatának alakulására:

De Attila és Judit között sem állottak különül a dolgok. Közöttük, köröttük is recsegett-ropogott, szakadozott minden. Attila egyre távolodott a kommunistáktól és Judittól egyaránt. Egyelőre talajtalanul, légüres térben látszott mozogni. Ebben az állapotában figyelmét könnyűszerrel ragadta magához egy-egy eset, ami többé-kevésbé rövidebb időre a „hátha ez az” ábrándjával kótyagosította meg örökké kutató, kereső lelkét. Ekkoriban ismerkedett meg dr. Rátz Kálmánnal, akinek félelmetesen gazdaságosan adagolt műveltsége, akaratának józansága s a kettő közlésének szilárdsága olykor egészen gyerekesen elálmélkodtatta Attilát. A Bucsinszky kávéházbeli gyakori együttléteink alatt és azutánra is kihatólag Rátz Kálmán egyénisége mély benyomást gyakorolt Attilára... egy időben még a Rátz Kálmán által képviselt politikai törekvésekkel is kacérkodott. Ismét hangsúlyoznom kell: megint csak nem állhatatlanságból, jellembeli fogyatékoságból, hanem a jónak, az igaznak legyűrhetetlen, állandó szomjú kereséséből.²⁴

A jó, az igaz legyűrhetetlen keresésének és a megtalálás bizonyosságának verse az *Eszmélet* ciklus. Ennek elemzése azonban már új fejezetet alkot.

1 IGNOTUS Pál, *Csipkerózsa*, Bp., Múzsák, 1989, 141.

2 A kávéházi életnek az adott korszakra vonatkozó egyik legjobb regényszerű leírása NÉMETH Andor *Egy foglalt páholy története* című regénye, amelynek a Karinthy Frigyes és Karinthy né társasága, az ún. Hadik-páholy áll a középpontjában.

3 KRÚDY Gyula, *A hírlapíró és a halál* = *Uő, Válogatott novellái*, Bp., Szépirodalmi, 1990, 642.

4 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Barkochba* = *Uő, Válogatott novellák és karcolatok*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 550.

5 A verset József Attila Németh Andornak ajánlotta.

6 BÁNYAI László, *Négyszemközt József Attilával*, Bp., Körmendy, 1943. – Ha József Attila kávéházi életére vonatkozó adatokat kívánánk összegyűjteni, a bőség zavarával kellene reménytelen küzdelmet folytatnunk. Szinte csak kiragadott példaként említem Agárdi Ferenc emlékezését, annak különösen *A Japán márványasztala mellett...* című fejezetét. AGÁRDI Ferenc, *Emlékek = József Attila Emlékkönyv*, szerk. SZABOLCSI Miklós, Bp., Szépirodalmi, 1957, 265–267.

7 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Barkochba* = i. h., 540., 541.

8 *József Attila nem hajlandó meghalni!* = *Kortársak József Attiláról*, szerk. BOKOR László, sajtó alá rend. TVERDOTA György, Bp., Akadémiai, 1987, 313–314.

9 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Barkochba* = i. h., 541–542., 542–543.

10 SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*, Bp., Argumentum, 1997, 156.

11 NAGY Lajos, *Hogy él a magyar író?* = i. h., 93–94.

12 NAGY Lajos, *József Attiláról* = *József Attila Emlékkönyv*, szerk. SZABOLCSI Miklós, Bp., Szépirodalmi, 1957, 375–378.; AGÁRDI Ferenc, *Nagy Lajos és József Attila*, uo., 267–274.

13 HARGITTAY Emil, *Irodalmi kávéházak Pesten és Budán*, Bp., Universitas, 1998, 24.

14 NAGY Lajos, *Budapest Nagykafeháza*, Bp., Nyugat, 1936, 18.

15 *Kortársak József Attiláról*, szerk. BOKOR László, sajtó alá rend. TVERDOTA György, Bp., Akadémiai, 1987, 208–211.

16 NAGY Lajos, *Budapest Nagykafeháza*, 20., 62., 118., 159.

17 SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*, 90.

18 Uo., 113–114.

19 JÓZSEF Attila, *A nemzeti szocializmus...* = SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*, 190–191.

20 LENGYEL András, *József Attila „nemzeti szocialista” epizódjáról* = *Uő, A modernitás antinómiái*, Bp., Tekintet, 1996, 105–119.

21 JÓZSEF Attila, *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben*, gondozta és a jegyzeteket készítette STOLL Béla = *Miért fáj ma is?*, szerk. HORVÁTH Iván és TVERDOTA György, 435., a rá vonatkozó jegyzet: 470.

22 SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*, 114–115.

23 BARCS Sándor, kézirat. Lelőhelye: Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára.

24 BÁNYAI László, *Négyszemközt József Attilával*, 168–169.

Vajda György Mihály
(1914–2001)

Éppen befejezte az orléans-i szűz irodalmi utóéletéről szóló, komparatistikai ihletettségű (tematológiai jellegű) könyvét, mikor elindult ama tartományba, amelyből még nem tért meg utazó. Maga mögött tudta többféle, általa művelt diszciplínának alakulástörténetét. A filozófiáét, amelyből doktorált – feldolgozván az „egyezményesek” azóta sem túlzott alaposággal vizsgált kapcsolódását a német gondolkodástörténethez –, majd irodalomtudomány és fenomenológia együttlátását kísérte meg; a pedagógiáét, amelynek megújítását 1945 után kísérte meg hasonló gondolkodású társaival, hogy ezért az egyneműsítő ideológia az iskolai tanítás gyakorlatába száműzze (nyelv- és tankönyvek jelzik e pedagógiai törekvések eredményességét); a germanisztikáét, amelyre végzettsége, Eötvös kollégiumi múltja ösztönözte – előbb Schiller és Lessing monografikus vizsgálatát elvégezvén, majd oly lényeges, nálunk megint csak kevésbé elemzett területen törve az utat, mint Goethe és a polgári szomorújáték kérdése. Az idők folyamán volt színikritikus, egy színházi kézikönyv társszerzője/szerkesztője, irodalomtudományi intézeti osztályvezető, hogy helyét és kiegyensúlyozottságát végül is nyugdíjazásáig az akkor még József Attila Tudományegyetem általa alapított Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékén, majd nyugdíjazása után a Bayreuthi Egyetem szintén általa alapított, szintén Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékén lelje meg, hogy mindeközben – Kanada, az Egyesült Államok, Ausztria meg az NSZK hasonló tanszékein vendégtanárkodván – nevelje komparatistikai látásra az egyetemi ifjúságot. Tudományos révbe érése az összehasonlító irodalomtudomány művelésével történt meg, szerencsés módon összekapcsolván a „kultúrdiplomata” és a kutató komparatista, valamint a tudományának elkötelezett nevelőtanár funkcióját. Ama, talán utolsó nemzedék képviselőjeként ismerhettük, aki elképesztően széles műveltség és kiválóan megalapozott nyelvtudás birtokában kapcsolódott be a nemzetközi tudományos munkamegosztásba, eleven cáfolatát adva annak a téveszmének, miszerint a magyar irodalomról/kultúráról nem lehet idegen nyelven, idegen, kultúránkról mit sem tudó közönségnek érdemben szólni.

Pályája és a magyar komparatistika legújabb története áthatotta egymást. Szervezőként s előadóként az 1962-es és az 1976-os budapesti kompara-

tisztikai kongresszussal tevékenyen járult hozzá az addig bezárkózásra, legfeljebb szovjet orientációra kárhoztatott magyar irodalomtudomány nyitásához, egy igen termékenynek bizonyult kelet–nyugati dialógus létezéséhez; nem kevésbé a *Helikon*. Világirodalmi Figyelő szerkesztőbizottsági tagjaként, tematikus számok létrehozójaként a korszerű irodalomelméleti/történeti gondolatok integrálásához. Kiemelkedő szerepe volt a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság (amelynek elnöke is volt) több kontinenst átfogó munkálkodásának célszerűbbé válásában, a magyar és a külföldi tudós „köztársaság” kölcsönös kapcsolatainak és ezen keresztül egy tudományos „váltás”-nak a felgyorsításában. Természetszerűleg ez nem ment kompromisszumok nélkül; ám az a tény, hogy elsősorban az ő kezdeményezésére született meg az immár tudománytörténeti jelentőségű sorozat az európai nyelvű irodalmak történetéről, illetőleg a *Neohelicon* című, világszerte jegyzett, jó idézettségű folyóirat, igazolta kompromisszumait. Az 1960-as, 1970-es évek magyar és kelet-európai világában – képletesen szólva – előbb le kellett írni két bevezető oldalt, hogy az utána következő lényegi húsz oldalt a papírra lehessen vetni. S bár Vajda György Mihály fáradhatatlan szervezőként szerzett nem múló (tudományos) érdemeket, ezt mindenképpen saját kutatómunkájával hitelesítette. Önigazolásul és hagyományba ágyazottságának bizonyítékeképpen mutatta föl a magyar komparatistikai kutatás, Goethe- és a világirodalom-értelmezés történetét, hogy aztán pályája záró szakaszában egyre erőteljesebben forduljon érdeklődése a közép-európai problémák, mindenekelőtt a Habsburg Monarchia félszáz évének irodalmi alakulástörténete, a különféle nyelvű irodalmak „egymást kölcsönösen megvilágító” együttese felé. E monarchia-irodalmi bűvárkodások magyarul, németül, olaszul, franciául, angolul töprengtették el az érdeklődőket egy irodalomközi együttes kutatásának metodológiájáról, a közös, Monarchia-szöveg létesülésének-megalkotottságának feltételrendszeréről. Vajda György Mihály visszatalált oda, ahonnan elindult: a Monarchia-értelmiség örökségéhez, nem hiába volt egyik legkedvesebb szerzője a magyar irodalomból Krúdy Gyula, az osztrákéból Stefan Zweig és Musil. A „tegnap világa” annyira volt élő számára, hogy nem pusztán a „kákániai” viszontagságokat, a švejkli meghatározatlanságokat érezte föltárandóknak, hanem továbbgondolhatónak hitte azt a műveltségben-élést, a zenei-képzőművészeti-irodalmi fénykornak azt az üzenetét is, amely az egykori Monarchia századfordulós létét sok tekintetben meghatározta. Don Juanról írt könyvében oly természetességgel sorakoztatja föl az irodalmi és a zenei példákat, mint akinek az irodalom és a zene egyként anyanyelve. Mivel az általa képviselt értelmiségi magatartásnak az operalátogatás, a képzőművészeti tárlatok megtekintése, az olvasás, az önképzés nélkülözhetetlen eleme. Ezt a fajta, a művészetekben értve élvezően körültekintő létet tanúsította pályája, komparatista kutatása, nemzetközi kapcsolatokat tudományos barátsággá nemesítő szervező munkája. Ebben a

keretben értékelendő a törekvés a magyar irodalom európai beágyazottságának tudatosítására. A Szauder Józseftől is „ihletett” neoklasszicizmus-tanulmány például Csokonai Vitéz Mihály szabadság- és költészetképzetét André Chénier és Schiller horizontjában mutatja be, miáltal nemcsak Csokonai neoklasszicizmusa világítódik át, hanem André Chénier és Schiller idevonatkozó művei is gazdagodnak, messzibb távlatban pedig a magyar líra európaisága igazolódik. Hasonlóképpen lesz egyszerű recepciós adaléksorozatnál több Brecht magyar befogadásának historikuma, összefüggésben azzal a sejtéssel, hogy az 1920-as esztendők végén valami fontos készülődik a magyar irodalomban (mint azt később elsősorban Kulcsár Szabó Ernő tanulmányai bizonyító erővel szemléltették).

Ami azonban talán a leglényegesebbnek tetszik: a nagyon tanulságos, nagyon sok kitérővel, nemegyszer kényszerű kanyargókkal tarkított pályájának az a tanulsága, hogy a XX. század közepének magyar kutató humán értelmisége miféle erőfeszítésekkel tudta őrizni Eötvös kollégiumi indíttatása örökségét, miféle buktatókon keresztül juthatott el meggyőződése immár (ön)-cenzúrázatlan formába öntéséig. Sokáig fojtott szavára az 1980-as évektől már ő maga felelt. Valójában a hagyományos komparatistikát képviselte, de nyitottnak mutatkozott az újabb törekvések előtt is, ha munkáiban roppant műveltségét kamatoztatta a korántsem idejétmúlt részdiszciplínákat művelve. Tudományszervezőként, közéleti személyiségként az idős kor bölcsességével, a sokat tapasztalt élet megengedő módjával tűnt ki, feltehetőleg ezért kapott és látott el lelkiismeretesen fontos megbízatásokat.

A pályáját és számos nemzedéktársa pályáját gátló „történelem” csapdákat állított számára (és számukra). Vajda György Mihály – bár sérelmek őt is bőven érték – nem az önsajnálát, a sértődöttség attitűdjével „viszonyult” sorához, hanem az *immer strebend* goethei üzenetét igyekezett napi gyakorlattá formálni. Tudjuk, hogy Mephisto azért szenved vereséget, mert nem számol az isteni jellemzés Faustot meghatározó lényegével: *es irrt der Mensch, so lang er strebt*. De mert Faust, az Ember szüntelen dolgozik, s mert rádöbben, hogy az élet célja a küzdés maga, „nem csaphat rá le a Gonosz”; „ki jobbra törve fáradoz, megváltás osztályrésze”. Talán ebben áll a napjait a filológia szolgálatában leélt kutató halhatatlansága.

Szabó András: *Respublica Litteraria*

A tanulmánykötet, amely egyben a szerző habilitációs dolgozata volt, Szabó András 1990–98 között írt előadásából és tanulmányaiból nyújt válogatást, s ilyenformán egy kiteljesedő tudósi életmű egyetlen évtizedének keresztmetszete is. A tizennégy tanulmány többsége az elmúlt esztendőkből hazai vagy külföldi folyóiratokban, tanulmánykötetekben már megjelent, egybegyűjtve s tematikus rendbe állítva azonban nyilvánvalóvá válik, hogy ezek az írások a kései humanizmus igencsak szövevényes család-, peregrináció-, egyház-, irodalom- és művelődéstörténeti szálai révén már-már monografikus egységet alkotnak, s együttes megjelentetésük így szakmai szempontból igen hasznos és kíváncsú.

A „*respublica litteraria*” Szabó András szóhasználatában tudósok, tanárok, írók, papok olyan szellemi együttese, amely a korban „az európai humanista közvéleményt jelentette” (101.). A kötet tanulmányai az emberi kultúra e sajátos létformájának sokszínű világát mutatják be az interdiszciplináris kutatás jegyében.

Szabó András kötetének *Humanista püspökök* című nyitó fejezete két tanulmányból áll. Az első (*Kortörténet és nyilvánosság a 16. században. Forgách Ferenc esete*) Forgách Ferenc 1572–1576 között készült latin nyelvű történeti munkájával kapcsolatban első-sorban arra a kérdésre keresi a választ, miért maradt kéziratban egy olyan munka, amelyet a kortársak közül igen sokan ismertek, sőt történeti forrásként használtak is. A szöveg néhány kritikus pontját elemezve a tanulmány szerzője arra a megállapításra jut, hogy Forgách az 1552–1572 közötti magyar történelem értékelésében nem tudott tárgyilagos maradni, azaz nem annyira a tényleges igazságot, mint inkább a maga igazát vetette papírra, s kézírata ezért hosszú ideig ellenállt minden kiadási kísérletnek. Hogy végül is mi hiteles és mi nem ebben a máskülönben pótolhatatlan történelmi munkában, azt Szabó András szerint esetről esetre alaposan meg kell vizsgálni. A kötet egy későbbi írásában (*Perényi Gábor szerepe korának egyházi életében és művelődésében*) a szerző be is mutatja, hogyan lehet Forgách alakjait más korabeli dokumentumok fényében megtisztítani a torzulásoktól, s bizony kiderül, hogy a sárospataki iskolát bőkezűen támogató Perényi Gábor, akinek alakját történetírásunk máig előszeretettel idealizálja, rendkívül ellentmondásos személyiség volt, akit Forgách túlzásai viszont még a valóságos képnél is sötétebbre festettek. A tanulmány azon megállapítása, hogy Forgách Ferenc „egyetlen kérdésben értett egyet a protestáns írókkal, abban, hogy az ország pusztulásáért a vezető réteg, a főnemesség felelős” (11.), kissé sarkítottnak tűnik, hiszen korabeli protestáns prédikátoraink – bár olykor valóban külön kiemelik az urak bűneit, mint például a tanulmányban is idézett Szkárosi Horvát András feddő énekeiben látható – inkább általában beszélnek az em-

beri bűnökről mint az ország pusztulásának okairól, s ilyenkor társadalmi hovatartozástól függetlenül mindenkire gondolnak a reformatori tanítás értelmében, az isteni kegyelem azonos mértéke alapján.

Az első fejezet másik tanulmánya Dudith András neves humanista 1574-es diplomáciai tevékenységét elemzi ránk maradt levelei alapján (*Humanista vagy diplomata? Dudith András politikai tevékenysége 1574-ben*). Arról korábban is tudtunk, hogy a házasságkötése miatt kiközösített püspök II. Miksa császár híveként diplomáciai szolgálatokat is teljesített Lengyelországban, a II. Zsigmond Ágost halálát követő trónviszályok idején, arra viszont, hogy Dudith mennyire naiv és rossz diplomata volt, igazán csak a közelmúltban sajtó alá rendezett 1574-es keltezésű levelek ismeretében derült fény. „Nem lehet egyszerre jó humanistának és jó diplomatának lenni – zárja lakonikus tömörséggel tanulmányát a szerző –, s ez még Dudith Andrásnak sem sikerült” (22.).

Az *Abaúj és Zemplén* cím alatt megjelenő négy tanulmány egyetemes kitekintésben vizsgál helytörténeti kérdéseket. A Perényi Gábor szerepét vizsgáló írásra fentebb már utaltunk a sárospataki főúr ellentmondásos személyisége kapcsán. E tanulmány másik fontos megállapítása, amit a szakirodalom eddig kevésbé hangsúlyozott, hogy mint a lutheránus elvekhez tudatosan és következetesen ragaszkodó Perényi esete mutatja, „a magyarországi reformáció nem a cuius regio, eius religio elvén terjedt” (31.). E jelenség okainak feltárásában bizony van még adóssága egyház- és művelődéstörténet-írásunknak.

Mintaértékűnek tekinthetjük az *Abaúj és Zemplén művelődési topográfiája a 16. század második felében* című tanulmányt, mivel a szerző itt szinte teljesen járatlan területen igyekszik utat törni, s nem sikertelenül. Művelődéstörténeti topográfián Szabó András a történeti földrajznak olyan változatát érti, „amelynek segítségével egy bizonyos vidék egy meghatározott korszakának kulturális állapotát fel lehet vázolni” (36). A tanulmány ennek jegyében többnyire már korábban is ismert művelődéstörténeti adatokból építkezik, de a korabeli iskolázást, az egyházi életet, valamint a tokaji végvár, a mezővárosok és az egyetlen szabad királyi város, Kassa szellemi életét bemutató összkép – éppen a sajátos szellemi összefüggések és tendenciák föltárulása révén – mégis az újdonság erejével hat az olvasóra. Szabó András úttörő vállalkozása önmagában is imponáló, de a szerző maga is úgy látja, hogy e történetírói módszertől „több eredményt akkor várhatunk, ha az adatokat össze tudjuk majd hasonlítani az ország más vidékeiről kapottakkal” (43.).

Művelődéstörténeti szempontból különben teljességgel indokolt, hogy éppen e két történelmi vármegye nyissa a sort, hiszen az északkeleti régió köztudottan kiemelkedő szerepet játszott a kései humanizmus hazai szellemi életében. A fejezet további két tanulmánya (*Vizsoly a 16. század végén; Alaghy Ferenc és Menyhért, Pácín és a pácini reneszánsz kastély birtokosai*) ugyanennek a vidéknek a művelődéséhez nyújt értékes adalékokat. Szabó András cáfolja azt a szakirodalomban is meghonosodott „képtelen állítás”-t, hogy a fontos kereskedelmi utak közelében fekvő Vizsoly mezőváros, ahol tudniillik e korban királynői pincészet is működött, a XVI. század végén eldugott kis falucska volt, vagy hogy a Vizsolyi Biblia nyomtatása a templomhoz toldott kicsiny helyiségben történt. Az információkban igen gazdag és tévhitet oszlató tanulmány alapvető támpontokat nyújt egy későbbi helytörténeti monográfia megírásához.

A tanulmánykötet harmadik fejezetének két írása a Balassi fivérek emlékének adózik (Balassi). A *Balassi Bálint és öccse Nürnbergben (1565–1577)* a Balassi-életrajz egyik homályos pontjának körüljárása mellett a korabeli főúri peregrináció kérdéséhez általában is számos megszívlelendő adalékkal szolgál. Balassi Bálint 11 évesen került a német városba, de az máig tisztázatlan, hogy ott pontosan hol és milyen tanulmányokat folytatott. E kérdésre ez a tanulmány sem tud megnyugtató választ adni, viszont azzal, hogy Szabó András német források alapján részletesen taglalja a korabeli Nürnberg szellemi életének főbb vonásait (iskolák, egyházi élet, Hans Sachs és a meseterdalnokok tevékenysége, a düreri hagyományt folytató képzőművészet, fejlett egyházi és világi zene, fúvószenekar, vívóiskola, precíziós kézműipar, hangszerkészítés stb.), legalább elképzelésünk lehet arról, mi mindennel találkozhatott a gyermek Balassi a pezsgő szellemi életet élő polgárvárosban. Különösen figyelemreméltó a tanulmány azon megállapítása, hogy a korabeli Nürnbergben kevésbé lehetett a latin nyelv segítségével boldogulni, mint a némettel, s ez bizonyosan „nagy szerepet játszott abban, hogy a tehetséges Balassi Bálintból nem latin nyelven alkotó humanista lett, hanem az ...anyanyelvi reneszánsz világi költészet egyik úttörője” (70.).

A másik Balassi-tanulmányban (*A Balassi-epicédium megjelenési körülményei*) Szabó András egy 1982-es írásának bizonyos megállapításait korrigálja. Dokumentálhatóan bizonyítja, hogy korábbi állításával ellentétben Rákóczi Zsigmond, a vizsolyi nyomda patrónusa és Balassi Ferenc igenis ismerték egymást, sőt Rákóczi Forgách Imre révén akár magával Rimayval is kapcsolatba kerülhetett, s mint verselgető főúr talán még Balassi-versek is megfordultak a kezében. Szabó András ezzel magyarázatot talál arra a kérdésre, „hogyan adhatta ki egy elsősorban egyházi célokat szolgáló műhely az első nyomtatott Balassi- és Rimay-verseket” (75.). Mindez még akkor is tagadhatatlanul nagy érdeme e tanulmánynak, ha a Balassi-epicédium szövegével és kiadástörténetével kapcsolatban alapvető kérdések továbbra is megválaszolatlanok maradnak.

Az *Európa szélén* cím alá sorolt három tanulmány a hazai kései humanista műveltség nemzetközi kapcsolataira irányítja a figyelmet. A *Magyarok Wittenbergben (1555–1592)* a reformáció bölcsőjében működő magyar coetus tagjainak a XVI. századi magyar szellemi életben betöltött szerepét vizsgálja a coetus alapításának évétől (1555) a kriptokálvinista szellem wittenbergi visszaszorulásáig (1592). A szerző Klaniczay Tibor egyik 1962-es kijelentését igyekszik cáfolni, mely szerint a wittenbergi egyetem már jóval 1592 előtt provincializálódott. Szabó András meggyőzően mutat rá, hogy a melanchthoni szellemiség a „Praeceptor Germaniae” halála (1560) után is érvényesült Wittenbergben, s a német professzornak leginkább a történelem- és társadalomszemlélete hatott a magyar tanítványokra: „ez lett a magyar reformáció világnézete” (87.). A tanulmány fölveti azt a feltétlenül továbbgondolásra érdemes kérdést, mellyel a hazai tudományosság eddig nemigen nézett még szembe, hogy a magyar protestáns prédikátori gondolkodásban több mint két évszázadon át meghatározó szerepet játszó melanchthoni történetfilozófia a nagy humanista hazájában gyorsan zsácutcának bizonyult, hiszen a későbbi német tudományosság a wittenbergi professzor ellenfelének, Jean Bodinnak a felfogásán haladt tovább. A protestantizmus későbbi történetében is láthatunk példát arra, hogy a magyar peregrinusok külföldi mesterüknek nem feltétlenül a saját környezetükben leginkább akceptált nézeteit népszerűsítették hazánkban (gondoljunk csak a XVII. század végi magyar coccejánusokra).

A kései humanizmus hazai kutatása előtt eddig ismeretlen távlatokat nyit az a tanulmány (*Joachim Georg Rheticus, Kopernikusz tanítványa Magyarországon*), amely dokumentumokkal bizonyítja, hogy az európai hírnű tudós, Rheticus egy kellemetlen magánéleti incidens után Kassára vonult vissza és ott is halt meg. Nyilván nehezen elképzelhető, hogy e kiváló elme ne kereste volna a kapcsolatot hazai humanista körökkel.

A nehezen áthidalható távolságok miatt a szellemi kapcsolattartás legfőbb eszköze a XVI. században a levelezés volt. A *Levelek és levelezés a kései humanizmusban* című tanulmány a történelmi Magyarország korabeli levelezési gyakorlatát három olyan humanista gondolkodó leveleinek tükrében igyekszik fölvázolni, akik nemcsak különböző nemzetiségűek voltak, hanem habitusukban és életkörülményeikben is különböztek egymástól. A szlovák származású *Thoraconymus Mátyás* előbb Késmárkon, majd Kassán, végül pedig Sárospatakon tanított. Levelezése alapján úgy tűnik, hogy egy szűkebb szellemi horizonttal bíró felső-magyarországi értelmiségi körnek volt egyik meghatározó tagja. Német nemzetiségű tanítványa, *Sebastian Ambrosius Lahm* mestere ajánlólevelével kereste fel Wittenberget, majd hazatérve egész életében a késmárki lutheránus gyülekezetben lelkészkedett. Bár peregrinációs útján kívül szülővárosából alig mozdult ki, levelezés útján kapcsolatban állt a közép-európai kései humanizmus számos kiválóságával, s maga is egy humanista értelmiségi kör vezető személyisége volt. Mint Szabó András rámutat, leveleinek ma még lappangó nagyobbik része fontos adalékokat szolgáltatathatna a korszak művelődésének történetéhez. A harmadik vizsgált levélíró Báró Forgách Mihály, a humanista történetíró Forgách Ferenc unokaöccse, aki korai halála miatt maradandóbb művet nem hagyott ránk, leveleiből viszont kitűnik, hogy a legelőkelőbb európai humanista körökkel tartott kapcsolatot. Az életútjukkal egymáshoz is kapcsolódó három magyar humanista levelezése a hazai „respublika litteraria” „egységét és változatosságát, valamint szellemi gazdagságát” (108.) tükrözi.

Tanulmánykötete utolsó fejezetét a szerző a kései humanizmus legjelentősebb magyar képviselője, Szenci Molnár Albert emlékének szenteli (*Szenci Molnár Albert körül*). A zsoldárfordító Naplójának fordítási munkálatai közben felfedezett, eddig ismeretlen magyar nyelvű disztichon kapcsán Szabó András arról elmélkedik, vajon létezhetett-e Szenci korában az anyanyelvi időmértékes verselési gyakorlatnak valamilyen szabályzata, poétikája. Egy korabeli kéziratos szlovák nyelvű verstani munka ismeretében, melynek szerzője nagy valószínűséggel annak a késmárki Sebastian Ambrosius Lahm-nak a humanista köréből került ki, akivel Szencinek is volt szellemi kapcsolata, Szabó András nem zárja ki, hogy hasonló magyar nyelvű munka is születhetett e korban, s talán éppen az időmértékes magyar verset maga is művelő Szenci tollából. E feltételezésnek pillanatnyilag a szlovák nyelvű analógián kívül semmilyen konkrét támpontja nincs, de maga a kérdésfölvetés mindenesetre izgalmas momentummal gazdagítja a régi magyar irodalommal kapcsolatos hipotézisek sorát.

A másik Szenci-tanulmány (*Szenci Molnár Albert Sziléziában*) a Napló néhány száraz adatának művelődéstörténeti összefüggéseit tárja föl: 1615 nyarának három hónapját teszi elemzés tárgyává. Szabó András kutatásai nyomán világossá válik, hogy a beutheni iskolát és környezetét, amellyel Szenci ekkor kapcsolatba került, irenikus szellemiség jellemezte, s Szenciben a korábbi strassburgi élmények itt újra

megerősítést nyertek. A tanulmány meggyőzően bizonyítja azt is, hogy a magyar zsoltárfordítónak beutheni kapcsolatai révén később valóban része lehetett Martin Opitz gyulafehérvári meghívásának előkészítésében.

A XVI–XVII. század fordulóján Szenci Molnár kortársaként számos latinul verselő alkalmi költő működött Magyarországon. A kötet záró tanulmánya egyikük, Thúri György életútjának, műveltségének és költői tevékenységének vázlatos bemutatásával jelzi, mennyire fontos lenne ennek az irodalomnak számbavétele és legalább részbeni közzététele. Thúri neveltetése, peregrinációja sokban hasonlít Szenci életútjának korai szakaszára, de a herborni tanulmányait megszakító ifjú hazatérve nem tud tehetségének megfelelő pályát befutni. Életútja így számos hasonló tehetségű magyar kortársának sorsát is példázza, s egyben igazolja a Szenci-életút nagy tanulságát, hogy magyar gondolkodóként e korban komoly szellemi teljesítményt csak az Európával való folyamatos szellemi érintkezés révén lehetett elérni.

Szabó András „Respublica litteraria”-ja – műves, élvezetes stílusa mellett – elsősorban azért érdekfeszítő olvasmány, mert szerzője ritkán – és akkor is csak nagy elővigyázatossággal – tesz végérvényesnek tűnő kijelentéseket. Tudatában van minden új művelődés- vagy irodalomtörténeti részeredmény, adalék fontosságának – s ilyenekben, mint láttuk, igencsak bővelkedik e kiadvány –, ugyanakkor tudatosan fenntartja a legtöbb érintett kérdés tovább- vagy újragondolásának igényét és lehetőségét is.

(Budapest, Balassi Kiadó, 1998, 183 l. [Régi Magyar Könyvtár Tanulmányok 2.]

GYÓRI L. JÁNOS

Bene Sándor: *Theatrum politicum* *Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*

Aligha kétséges, hogy a kötet alcímében olvasható „közvélemény”, „nyilvánosság” fogalmak az utóbbi évtizedekben a modern társadalomtudományok legtöbbet használt, központi kategóriái közé léptek elő. E rendkívüli elterjedtség sajátos módon nem a fogalmak pontosságának, hanem nagymértékű nyitottságának, elvontságának, elmosódottságának és többértelműségének tulajdonítható. Meghatározásuk és az általuk jelölt koncepciók legitimitása máig vitatott, s az egymás mellett élő különféle fogalomtörténeti, jogtörténeti, társadalomtörténeti, irodalomtudományi, kommunikációelméleti és -történeti megközelítések nehezen hozhatók közös nevezőre. Az ilyen típusú fogalmakkal dolgozó történeti vizsgálatok próbája végső soron rendszerint az: hozzájárulnak-e a fogalmak történetének tisztázásához, s elősegítik-e a tárgyalat jelenségcsoport korábbinál pontosabb megismerését. Ma már jól látható, hogy Jürgen Habermasnak a jelzett folyamat elején álló és azt nagymértékben ösztönző, kultúrkritikai szellemben fogant nyilvánosságmodellje lényegében Otto Brunner 1930-as években kidolgozott, ma több oldalról alapvetően megkérdőjelezett alkotmánytörténeti koncepcióján alapul. Maga Habermas is – miközben közel harminc

évvel könyve megjelenése után beismerte modellje történeti hiányosságait és pontatlanságait – ragaszkodott ahhoz, hogy az általa kidolgozott nyilvánosság-fogalom használatának kizárólag a felvilágosodás korától van értelme, s nem vetíthető vissza a XVI. vagy a XVII. századba. A fogalom kritikáját Pierre Bourdieu úgy foglalta össze, hogy „L’opinion publique n’existe pas”, míg Arnold Gehlen szerint a közvélemény – egyszerűen fikció.

Ez utóbbi alapállásból közelítve – ám azzal korántsem azonosulva – tehát Bene Sándor egy nem létező jelenséget választott könyve tárgyául. E nehézséggel maga is tökéletesen tisztában van, mert a közvéleményt már a *Bevezetés* első mondatában a Loch Ness-i szörnyhöz hasonlítja. E meghatározáshoz lényegében mindvégig hű marad, mert bár a továbbiakban ennél pontosabb definíciókat is ad, könyve középpontjába – helyeselhető módon – nem általában a közvéleményt, a nyilvánosságot és ezek irodalomhoz fűződő kapcsolatát állította, hanem a tárgyhoz tartozó fogalom- és metaforakészlet jelentésváltozását követi nyomon a klasszikus humanizmustól a XVII. század közepéig terjedő időszakban. A monográfia így az utóbbi években örövendetesen megszorodott eszme-, tárgy- és fogalomtörténeti vizsgálatok sorába illeszkedik. Fő célja, hogy áttekintse a XVI–XVII. századi értelmiségi és politikai elit egymással és a társadalommal folytatott párbeszédének sajátosságait, számba vegye a párbeszédben használt fogalomkészlet elemeit és jelentéstartományait, s megrajzolja egy, a XVII. századi politikai közvélemény vizsgálatára alkalmas új kutatási paradigma körvonalait.

E célkitűzés mögött végső soron az a felismerés áll, hogy az általánosan hozzáférhető tudásról, a politikai, egyházi és társadalmi cselekvés átláthatóságáról valott elképzelés kora újkori eredetű, s a politikával kapcsolatos kora újkori nézetek értelmezése a modern politika- és társadalomtudományok kategóriáival veszélyes vállalkozás. Az antikvitásnak és a középkornak is megvolt a saját közvélemény-, nyilvánosság- és propagandakoncepciója, az időben visszafelé haladva azonban egyre inkább csak a közvélemény alakítóinak megnyilvánulásai maradtak ránk. A kora újkori helyzet egyik sajátossága éppen az, hogy először vizsgálható egyszerre széles forrásbázis alapján a társadalmi kommunikáció formája és tartalma, s először lehet kísérletet tenni a nyilvánosság, a közvélemény, a reprezentáció, a nevelés, a publicisztika és a propaganda fogalmak elhatárolására, kölcsönhatásuk pontosabb meghatározására.

Az említett fogalmak definiálásában Bene Sándor kellő körültekintéssel jár el, számol e fogalmak viszonylagos értékével és a mögöttük meghúzódó normatív elképzelésekkel, s az egyébként találó definíciókat a konkrét elemzésekben többnyire kellően tág munkahipotézisekkel helyettesíti. Így például amellet foglal állást, hogy a „nyilvánosság” mint a társadalmi kommunikáció koronként állandóan változó tere csak más nyilvános és nem nyilvános terekhez, korlátozott nyilvánosságokhoz viszonyítva ragadható meg, míg a „közvélemény” az e térben egy időben zajló „diskurzusok” összessége, s a valóságban mindig egyszerre több „közvélemény” létezik. Világosan látja a szociologikus szemlélet, a klasszikus polgári nyilvánossághoz való viszonyítás és a habermasi fogalmi keretek alkalmazásának problematikuságát a történeti anyagban. A döntően irodalomtörténeti, irodalomszociológiai megközelítést termékeny módon kapcsolja össze historiográfiai és sajtótörténeti szempontokkal, politika-, retorika- és kommunikációtörténeti megközelítéssel. A közvélemény jelenségeit

következésként a kor politikai elméleteinek összefüggésében tárgyalja. Bár elsősorban az itáliai anyagra összpontosít, számos példát hoz angol, német, francia, magyar és más területekről. A könyv záró fejezete a magyar viszonyok előzetes áttekintését adja a XVI. század utolsó harmadától a XVII. század közepéig, ami jelzi, hogy a háttérben egyaránt ott van az európai Zrínyi-propaganda történetének részleteiben már elvégzett és megjelent vizsgálata, illetőleg a XVI–XVII. századi magyarországi politikai nyilvánosság átfogó feldolgozásának szándéka.

A könyv igen terjedelmes hazai és nemzetközi szakirodalmat idéz, s a felhasznált források köre rendkívül széles. A vonatkozó itáliai forrásanyagból a szerző szinte mindent elolvasott, s a nagyszámú idézetet körültekintően választotta ki. Középpontban az udvari viselkedés normatív, elméleti irodalma, a politikai kézikönyvek, államelméleti értekezések és gyakorlati szabálygyűjtemények állnak, melyek alkalmoszerűen kiegészülnek a fejedelmi tükrök, retorikai értekezések és történeti munkák vonatkozó részleteivel. A jól ismert, többször kiadott elméletirők, így például Castiglione, Guevara, Malvezzi, Guicciardini, Caussin, Tasso és Saavedra mellett számos kevésbé számon tartott, másod- és harmadvonalbeli, olykor nehezen hozzáférhető szerzőt is idéz, mint például Traiano Boccalinit, Giuseppe Maria Maravigliát, Fulvio Testit, Pio Rossit és másokat. Jórészt Bene Sándor jellegzetesen elméleti célkitűzésével, modellalkotó szándékával magyarázható, hogy a nem a nyilvánosságnak szánt történeti forrásokat és a közvélemény-formálás tömeges eszközeit, irodalmi technikáit tudatosan kizárta az elemzés köréből. Ez utóbbiak elsősorban a nyilvánosság tartalmi elemeinek, valamint a kisebb területeken és időszakokban élő gyakorlat vizsgálatában számítanak nélkülözhetetlenek.

A könyv három, szorosan egymásra épülő részre tagolódik. Az első a humanista típusú nyilvánosságmodell szerkezetét, működését, érvényességét, reprezentációs technikáit és propagandamódszereit vizsgálja, míg a második és harmadik rész középpontjában a humanista modell átalakulása és fokozatos háttérbe szorulása áll. Az első rész meghatározó politikai metaforája a Múzeum, a második és harmadik részé a Színház, az ezek alá rendelt fogalomkészlet fő elemei a dicsőség, a hírnév és a tisztesség. A kiinduló megállapítás szerint az elvileg nyitott, ideális humanista nyilvánosságmodell döntően antik mintákon tájékozódott, fő elemei a hírnév és a virtus. Egyetemes vallási, társadalmi, kulturális és erkölcsi értékekhez, valamint az ezeket kifejező toposzokhoz kapcsolódott. Terepe a nyilvános diplomácia, virtuális közönsége az egész „keresztény világ”, a propaganda szerepe erősen korlátozott. A reprezentáció, az uralkodókultusz és a propaganda szorosan összefonódtak, s csaknem minden irodalmi és képzőművészeti műfaj alkalmas volt a *gloria* megörökítésére. Bene Sándor tisztában van azzal, hogy mint minden modell, ez is csak részben fedti a valóságot, arra azonban kiválóan alkalmas, hogy alapjául szolgáljon az összehasonlításnak.

A második és harmadik rész alapos kritikai okfejtéssel mutatja be a közvélemény-nyel kapcsolatos humanista toposzok jelentésváltozását: azt a folyamatot, melynek során megváltozott a nyilvánosság, a közvélemény és a propaganda egész feltétel-rendszere, társadalmi és műfaji szerkezete. A legfontosabb változás, hogy – a szerző találó megfogalmazása szerint – a dicsőség sikerré, a hírnév információvá, a tisztesség tisztességgé alakult át. A magasrendű morális elvárásokhoz igazodó politikus manipulátorrá vált, s a humanista modell fokozatosan átadta helyét az abszolutista nyilván-

vánosság modelljének. A vázolt folyamatok értelmezésének kulcsát Bene Sándor a XVII. század egyik leggyakrabban használt metaforájában találta meg, amely a természeti vagy az emberi világ egyes jelenségei helyett ekkor az emberi élet teljességére vonatkozik, s a legkülönfélébb műfajokban megjelenik. A színlelés – bár megítélése ellentmondásos – nélkülözhetetlen feltétellel válik az udvari kommunikációban. A *res publica christiana* eszményét a század első felére felváltja a hatalmat pusztán a hatalommal, transzcendens érvelés mellőzésével igazoló szemlélet, miközben a szélesebb reprezentációban tovább él és működik a humanista dicsőítés teljes toposz-készlete. Fontos megállapítás, hogy a modern politikai propaganda és közvéleményformálás intézményrendszerének, technikáinak kialakulása a reformációval meginduló hitvita-irodalomhoz kapcsolható.

A harmadik rész meggyőzően érvel amellett, hogy a XVII. század első felében Itáliában több nyilvánosságmodell élt egymás mellett, mindegyik saját kommunikációs formákat részesített előnyben, s átmeneti formák is működtek. Az udvari manipuláció technikái fokozatosan áttevődtek a politika erőterébe, s feladattá vált egy új hatalmi retorika kidolgozása. A politika nyelvezetét, a retorika politikai használatát érintő megjegyzések közül figyelmet érdemel, hogy az abszolutista modellben a tendenciózus fáma-közvetítés, a hosszú távú reprezentáció leghatékonyabb műfajának a históriát, a lényegtelen dolgokról való beszédet az írók feladatának tekintették, s éles viták folytak a történetírás szerepéről, a történetíró feladatáról, követendő stílusáról, a história és a költészet elsőbbségéről.

A magyarországi viszonyokat összegző zárófejezet bemutatja a társadalmi elit önmagáról alkotott képét, a közvéleménymodellek változását, majd reprezentatív irodalmi példákkal világítja meg a hírnév és a dicsőség fogalmak értelmezését. Fontos következtetés, hogy a XVII. század első felében Itáliában egymás mellett élő modellek és az azokat leíró metaforakészlet hatása némi fáziskéséssel és hiányokkal Magyarországon is kimutatható. A különféle nyilvánosságmodellek magyarországi érvényesülésére és a hazai politikai nyilvánosság szerkezetére vonatkozó, itt megfogalmazott hipotézisek alkalmazásának fontos próbáját jelenti majd a magyarországi forrásanyag feltárása és összehasonlító értelmezése, az itáliai anyagon végzett vizsgálathoz hasonló mélységű toposz- és fogalomelemzés, valamint az elméletek szembeállítás a gyakorlattal. Eközben bizonyára megkerülhetetlen lesz a német és az angolszász forrásanyag és szakirodalom beható tanulmányozása. Külön vizsgálendő kérdésköröket alkot majd például az antik politikaelméletek magyarországi recepciója, a vallási eszmerendszerek nyilvánosságformáló hatása, a szóbeliség és a városok szerepe, a hírterjesztés mechanizmusrendszere. A témával kapcsolatos magyarországi forrásanyag hiányosságai ellenére is rendkívül sokrétű, számos helyen szétszórtan található, s egy része még az alapszintű feltárásig sem jutott el. A Wesselényi-féle összeesküvés, a Thököly- és a Rákóczi-kor gazdag német röpiratirodalma például csaknem teljesen feldolgozatlan. Jelentős alap kutatásokra és forráskiadásokra lesz tehát szükség, amivel Bene Sándor éppúgy tisztában van, mint azzal, hogy a politika- és retorikaelméleti művek, a szépirodalom, a történetírás, a tacitista irodalom és a szorosabb értelemben vett publicisztikai műfajok mellett be kell vonni a vizsgálatba a nyilvánosság formálását többé-kevésbé nyíltan célul kitűző egyéb forrásokat és irodalmi eszközöket is. Ez utóbbiak közé tartozik a politikai igényeket szolgáló mitológus költészet éppúgy, mint például a közköltészet, az egyházi ének és a prédikáció.

Az elmondottak csupán kiragadott gondolatai, szempontjai egy rendkívül elmélyült összehasonlító elemzésnek. Kritikai megjegyzéseim közül csupán hármat említek. Az Itália-központúságot Bene Sándor azzal indokolja, hogy egyrészt míg a XVI–XVII. századi itáliai politikaelméleti irodalomban az abszolutista államelmélet válik uralkodóvá, Észak-Európában tovább élnek a klasszikus humanista politika eszméi. Másfelől az itáliai anyag nagyobb fokú elméleti tudatosságot mutat, s ezért alkalmasabb a modellalkotásra. Ez biztosan így van, az azonban mégis feltűnő, hogy például Althusius neve egyszer sem fordul elő a kötetben, aki pedig nemcsak a kora újkori politikai gondolkodás egyik központi alakja és a társadalmi magatartás szabályozásának nagy hatású elméletírója, hanem jelentős szerepet játszott az itáliai elképzelések közvetítésében Európa északi területei felé.

Ugyanígy csak részben érthetünk egyet a vallási problematika háttérbe szorításával azon indoklás alapján, hogy ez az adott korban rendszerint a politikai vitákon belül jelenik meg, s az itt vizsgált, ún. elit regiszterben nem számít a leglényegesebb kérdésnek. Bene Sándor maga is tisztában van a konfesszionális ellentétek figyelembevételének szükségességével, több példát idéz a vallási és a politikai propaganda összefonódásának eseteire, s jelzi a teológiai és a politikai szféra szétválaszthatatlanságát. Itt talán azt a folyamatot lehetett volna egy árnyalattal részletesebben érzékeltetni, melynek során a vallási kérdés a tárgyalt időszak végére lényegében valóban kiszorult a politikaelméleti irodalomból, a vallási tartalmú értelmezési és érvelési minták politikai célú felhasználása azonban a publicisztikai irodalomban és másutt felekezetektől függetlenül, nagyrészt azonos képi és szöveges hagyományra támaszkodva lényegében töretlenül folytatódott.

A harmadik megjegyzés inkább csupán egy sejtésre vonatkozik, hogy tudniillik a gyakorlat minden valószínűség szerint ebben az esetben is összehasonlíthatatlanul bonyolultabb volt az elméleteknél, s a kettőt végső soron csak együtt érdemes szemlélni. A vizsgált időszakot jóval megelőző példa Lajos orléans-i és Félelemnélküli János burgundi herceg jól ismert harca az uralkodásra időnként képtelen VI. Károly trónjáért és az orléans-i herceg megölését követő, a gyilkosság nyilvános vagy magán jellegéről folytatott hosszú vita. A két herceg először kölcsönösen nagy hatású propaganda-hadjáratot indított egymás ellen, majd a gyilkosságot követően kitörő botrányt a felbujtással vádolt burgundi herceg újabb, egykori riválisa ellen folytatott posztumusz rágalomhadjáratával és tette utólagos igazolásával igyekezett ellensúlyozni. A teológus Jean Petit egy nyilvános védőbeszédben az áldozatot a király életére törő gonosztevőként, a gyilkost hősként mutatta be, s János egyéni ambícióját a közjó védelmére hivatkozva igazolta. A királyi ház megpróbálta belső családi viszályként kezelni és politikamentessé tenni az ügyet, s megkegyelmezett a gyilkosnak. Közben Félelemnélküli János a korona megmentőjeként ünnepeltette magát, s Jean Petit védőbeszédét kézirat formában terjesztette az országban. A polgárháború kitörését követően a két herceg között már korábban is közvetítő Jean Gerson 1413-ban eretnekségnek nyilvánította Jean Petit említett beszédét, mondván: egy halálos bűnt úgy állított be, mintha nem volna az, s ezzel veszélyeztette a legfőbb közjót, a lelkek üdvösségét. Érvelésével Jean Petit-nek ugyancsak a közjóra hivatkozó retorikáját igyekezett a maga javára fordítani, s az ellenfél legnagyobb vétkéül a beszéd nyilvános jellegét róta fel. Több hónapi vita után Gerson Párizsban elérte Jean Petit tételeinek megbélyegzését, s egyenesen Konstanzba sietett, hogy a zsinattal is elítéltesse

azokat. Itt azonban kudarcot vallott, mert háromévi vita után a zsinat nagy többséggel megsemmisítette a párizsi ítéletet azzal az indoklással, hogy az ügy nem hitbéli kérdés, a világi jog hatáskörébe tartozik, s maga Gerson volt az, aki nyilvános botrányt okozott fellépésével. Végül 1419-ben a Gerson által védelmezett párt a Dauphin szeme láttára megölette Félelemnélküli Jánost – ami aztán újabb teológiai-jogi propagandaakcióhoz vezetett.

Az eset egyrészt jelzi, hogy mintegy negyven évvel a könyvnyomtatás feltalálása előtt a „nyilvánosság” fontos, minden lehetséges eszközzel befolyásolandó tényezője volt a politikának. Másfelől az egyházi és a világi politikai elit különböző érdekek szolgálatába állította a sokjelentésű nyilvánosság-fogalmat, s a publicisztikai és a politikai nyilvánosságot ismételten egymásra vonatkoztatta. Gerson konstanzi kudarcának oka minden valószínűség szerint az volt, hogy félreismerte és túllépte az önállósuló világi állam és a klérus kétféle nyilvánosságának időközben megszilárdult határait; míg a zsinat állásfoglalása elővételezi a politikai nyilvánosság és a magán-szférába utalt vallásosság abszolutisztikus szétválasztást.

Összességében megállapítható, hogy Bene Sándor munkája jelentős lépés a kora újkori politikai eszmétörténet megismeréséhez. Alapos elméleti felkészültségről, elmélyült forrásismeretről, a korabeli politikai gyakorlat iránti kifinomult érzékről és a szakirodalom biztonságos kezeléséről tanúskodik. Új kutatási paradigmát dolgoz ki, s azt eredményesen alkalmazza a választott forrásanyagra. Mindezzel jelentősen ösztönzi a kérdés további irodalomtörténeti kutatását, s hosszú távon kijelöli annak irányait. A könyvet a korszak egyetlen hazai kutatója sem nélkülözheti.

(Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999, 406 l. [Csokonai Könyvtár 19.])

TÜSKÉS GÁBOR

Bessenyei György összes műveinek újabb köteteiről (*Időskori költemények, Tariménes útazása*)

Bessenyei György irodalmunknak azok közé a jelentős alkotói közé tartozik, akiknek a munkásságát sokszor és sokan méltatták, műveinek teljes és hiteles szövegéhez azonban sokáig csak kevesen férhettek hozzá. Annál nagyobb örömmel vehetjük kézbe a közel két évtizede megindult kritikai kiadás egyre szaporodó köteteit, amelyeknek sorában fontos helyet foglal el a két legutóbbi: az időskori filozófiai költemények gyűjteménye, valamint a *Tariménes útazása*.

I. Az *Időskori költemények* című kötetben a sajtó alá rendező Penke Olga négy szöveget közöl. Ezek közül három lényegében ugyanannak a műnek egymást követő, egyre jobban kiteljesedő megformálása. A *Méltóság keserve*, amelynek címlapjára Bessenyei az autográf kéziratban az 1796-os évszámot jegyezte fel, az első, félben hagyott kísérlete annak a bölcselő költeménynek, amely két további, egyaránt *A Természet Világa* című változatban maradt fenn, s amelyek közül az első – Penke Olga által *A Természet Világa* 1-nek nevezett – szöveg ugyancsak töredékes, a második (feltehetőleg 1798

és 1801 között keletkezett) mű viszont már befejezett alkotás. A kritikai kiadásban mindezekhez negyedikként a *Debretzennek siralma* járul, az 1802-es nagy tűzvész leírása és a természeti csapás nyomán fogant filozófiai töprengések verses megfogalmazása.

Fölvethető a kérdés, vajon nem lehetett volna-e *A Természet Világa* című két szöveg közül csupán a másodikat közölni főszöveggént, az elsőnek pedig csupán a másodiktól való eltéréseit jelölni meg variánsként az adott helyeken. Penke Olga érvelése azonban meggyőző: „Nem szövegvariánsról, egyszerű újraírásról vagy folytatásról van ugyanis szó; a két változat különböző céllal készült, mindkét szöveg önálló értéket jelent.” (11.) Ami *A Méltóság keservét* illeti, ahhoz képest a két további mű oly sok eltérést mutat, hogy ennek az első változatnak teljes egészében való közlésétől sem lehetett eltekinteni. A sajtó alá rendező által választott megoldásnak rendkívüli előnye az, hogy annak a kutatónak, aki Bessenyei gondolatvilágának formálódását kívánja vizsgálni, nem kell egy irdatlan méretűvé duzzasztott szövegkritikai apparátus tömegéből kikeresnie a tartalmi szempontból releváns részleteket, hanem a maguk kontextusában veheti szemügyre az egyes változatokat, s ez sokkal biztosabb alap lehet a pályakép adott szakaszának fölvázolásához.

Penke Olga megállapítása szerint *A Méltóság keserve* még más írói magatartást tükröz, mint a két további szöveg: „A politikai cselekvéstől és megoldásoktól ekkor még maga sem távolodott el, és ideális olvasójának azt a nemest látja, akinek »Emberi Társaságunknak boldogsága« fontos, így olvasóként vele tart [...]” (20.) Igaz, a mű második előbeszéde arról tanúskodik, hogy Bessenyeinek kétségei is vannak afelől, vajon hallgatni fognak-e rá kortársai, *A Természet Világa* két változatának keletkezése idején viszont már egyértelművé válik számára, hogy visszhangra csupán a későbbi generációk részéről számíthat (19–20.). Az író szemléletének ezzel a rezignáltabbá válásával kapcsolatban ugyanakkor egy nem is olyan mellékes kronológiai nehézség merül fel: Bessenyei ugyanis *A Természet Világának* első változatát 1794-re keltezi, azaz két évvel korábbra, mint bizakodóbb hangvételű művét, *A Méltóság keservét*. Az elmentmondás feloldására Penke Olga azt feltételezi, hogy a szerző az 1795. február 25-én hozott, a korábrinál jóval szigorúbb könyvvizsgálati rendeletre való tekintettel antedataalta *A Természet Világa* 1-et (amely valójában 1797-ből való): „így enyhébb megítélést remélhetett a cenzúrától, hiszen az írás a veszélyes 1795-ös év előttről származott volna.” (23.) Ez ugyan csak feltevés, ám a két szöveg tartalmának egybevetése egyértelműen meggyőzi az olvasót arról, hogy *A Méltóság keserve* nem későbbi változata, hanem előzménye *A Természet Világa* 1-nek. Mindezeknek alapján Penke Olga nagyjából hasonlóan határolja be az 1795-től kezdődő időszakban keletkezett Bessenyei-műveket, mint Kókay György tette a *Prózai munkák* bevezető tanulmányában. A kronológiát illetően tehát megnyugtató konszenzus alakult ki a különböző kötetek sajtó alá rendezői között.

A kritikai kiadás bevezető tanulmányának értékes részét képezi a közölt Bessenyei-művek eszmei forrásainak feltérképezése. Ezt a munkát Penke Olga, a francia felvilágosodás nemzetközi téren is kiemelkedő szakértője nagy hozzáértéssel és a szakirodalom alapos ismeretében végzi el. Nem elégszik meg azzal, hogy a szinte már közhelyszerűen emlegetett Voltaire-hatásokat sorolja fel: Bessenyei determinista felfogásának antik gyökereit is számba veszi, mindenekelőtt Lucretius filozófiáját, amelynek elemei főként d’Holbach és Jean-Baptiste Robinet közvetítésével jutottak el

a magyar szerzőhöz. A tanulmányban megrajzolt képet talán csak néhány vonatkozásban árnyalhatnánk tovább. Robinet gondolataira jobban felhívnánk a figyelmet, hiszen például a vadságából felemelkedni képtelen, „szelédithetetlen” bennszülöttnek *A Természet Világa* 1 második szakaszában (181–182.), főként pedig *A Természet Világa* teljes szövegéből a negyedik kötés harmadik szakaszában található jellemzése (449–450., továbbá a 461–462. lapon olvasható „jegyzés”) feltűnően emlékeztet mindarra, amit Robinet ír le a vadságban élő népekről *Considérations philosophiques* című munkájában (Paris, 1768, 175–181.). A lucretiusi iskola legismertebb modern követőinek sorában Kleistről célszerű lett volna megjelölni, hogy a költő Ewald Christian von Kleistről van szó (44.).

Tanulságos a bevezető tanulmányban a *Debretzennek siralmáról* szóló rész is (32–37.), amely példamutató alapossággal foglalja össze a költemény filozófiai mondanivalójával kapcsolatban tett értelmezési kísérleteket, Beöthy Zsolt, Harsányi István, Gálos Rezső és Bruckner János egymásnak sokszor ellentmondó okfejtéseit. Penke Olga részletesen bemutatja azt a folyamatot, amelynek során a vers szövege fokozatosan eltávolodik a Bessenyei által egyébként igen nagyra becsült Pope-nak az *Essay on Man*-ben kifejtett gondolataitól, és egyre inkább közeledik ahhoz a lázadó állásponthoz, amely Voltaire *Poème sur le désastre de Lisbonne* című, a *Debretzennek siralma* számára mintául szolgáló költeményét jellemzi. Ugyanakkor – állapítja meg Penke Olga – Bessenyei el is határolódik Voltaire-nak bizonyos gondolataitól, például a francia filozófus merkantilista felfogásától.

A kötet végén található jegyzetszótár és névmutató (ez utóbbi tévedésből „NÉVMUTÓ”-nak szedve) tömör, jól használható. Magyarázatot csupán egy-két szó jelentéséről nem kapunk. Ilyen a 95. lapon az *arena*, mint a hideglelés, a kólika és a „vizi betegség” mellett az embereket kízó egyik „nyavaja”; a 396. lapon a *Serindaré* mint a Fekete-Körös mentén lakó „Oláhok vallásának” „ágazattya”; az 547. lapon pedig az Afrikában mezítelenül járó, bőrét tarkára festő nép, a *mopszita*. (Ez utóbbi talán a közép-afrikai Mopti vidékének lakóit jelöli.) Az említett három szó magyarázata valójában nem is lényeges. A *tsuda* viszont mindenképpen a jegyzetszótárba kíváncsított volna, hiszen mára teljesen elhomályosult egyik régi jelentése, a „csúf szörny”, amellyel a 198. lapon találkozunk: az anyagiakat mindennél fontosabbnak tartó ember pénzért „akármely úndok tsudának is” férjhez adná a leányát.

Egy recenzióknak nem feladata ugyan, hogy a kritikai kiadásban közölt teljes szöveget egybevesse a kéziratokkal, a szűrőpróba jellegű összehasonlítástól azonban nem lehet eltekintenie. Találomra *A Méltóság keservéből* választottuk ki a II. szakaszt (*Tudomány, mesterség lábra kapnak; és azokkal a Világnak keserve ki terjed*), valamint a IV. szakasz utolsó részét (*Az Ember, – némely országos tulajdonságaira nézve*). Az MTA Könyvtárának Kézirattárában található (K 662 jelzetű) szöveggel való egybevetés igazolta a sajtó alá rendezőnek a bevezető tanulmányban tett észrevételét arról, hogy „Bessenyei többi autográf kéziratához hasonlóan a legnehezebb a nagybetűs-kisbetűs szókezdések biztos megállapítása volt. Különösen nehéz volt a döntés az *e*, *o*, *n*, *l* betűvel kezdődő szavak esetében” (66.), hiszen Bessenyei teljesen egyformán írja le – többek között – a szókezdő *kis e* és nagy *E* betűket. Ennek (és a korabeli helyesírási szokásoknak) ismeretében például a 96. lapon teljességgel indokolt, hogy az egyazon sorban (319.) található *e* betűs szavak közül az *Ember* nagybetűvel, az *egye* igealak kisbetűvel kezdődjék.

Sajnos, a nyomdai munkák során helyenként sajtóhibák csúsztak a szövegbe. A 95. lapon a 299. és a 300. sor a nyomtatásban így fest:

De az ember onnan Nemét is szaggatva
'S Életét keze közt vérbe fojtogattya.

Nyilvánvaló, hogy ez ilyen formában értelmetlen. A költő nem is így írta le: a kéziratban az első idézett sor végén nem *szaggatva*, hanem *szaggattya* áll. (Jegyezzük meg, hogy az egyöntetűség kedvéért talán jobb lett volna az *ember* szót itt is nagybetűvel kezdeni.) A költőnek a vers 328. sorához fűzött jegyzetében (96. lap) ugyancsak előfordul egy sajtóhiba: „Türén” (azaz Turenne) az eredetiben nem „igen nemes erköltsi”, hanem „igen nemes erköltsü” hadvezére volt XIV. Lajosnak. A 94. lapon, a költemény 265. sorában viszont a kézirat egyik szavának olvasatán lehetne elgondolkozni. A szóban forgó részletben arról a szomorú esetről van szó, amikor a férfit megcsalja szerelme, vagyis (a nyomtatott szöveg szerint): „Mikor Helenád más egek közzé repül”. Recenziókban nem tudjuk reprodukálni a kéziratban látható írásképet, de véleményünk szerint a sor inkább így olvasható: „Mikor Helenád más kezek közzé repül”. A szöveg közlőjére azonban az vesse az első követ, aki textológiai munkájában sohasem találkozott hasonló nehézséggel.

II. A *Tariménes útazásának* sajtó alá rendezője, Nagy Imre, avatott ismerője az általa gondozott műnek: a témában végzett kutatásainak alapján monográfiát is publikált a *Tariménesről Utazás egy regény körül* címmel a pécsi Pannon Könyvek kiadásában. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a kismonográfia révén, főként pedig a regény kritikai kiadásának megjelenésével új szakasz kezdődött a *Tariménesre* vonatkozó kutatások történetében.

Visszapillantva e Bessenyei-mű lassan kétszáz éves utóéletére, különösnek tűnik, hogy ez a fordulat csak most következett be. A *Tariménes útazása*, mint ismeretes, közel százharminc évig, a budapesti Berzsényi Gimnázium ifjúsága által Vajthó László irányításával megjelentetett kiadásig (1930) kéziratban maradt, pedig – Nagy Imre megállapítása szerint „középponti szerepe van Bessenyei időskori műveinek viszonyhálózatában” (16.). Az író 1802 és 1804 között keletkezett alkotásairól Nagy Imre joggal feltételezi, hogy szorosan összetartoznak, s hogy centrumukban „az ideális politikai berendezkedés mintájának keresése áll”. (53.) „A központi kérdést négy aspektusból, négy szellemi ösvényen közelíti meg, más-más elemét emelve ki az ideális modellnek. Filozofikus esszéiben a legfontosabb fogalmak értelmezésére vállalkozik, Róma-történetében az államforma antik változatait elemzi s veti össze a maga eszményképével, bölcséleti költeményében az egyén, a társadalom és a természet viszonyát kutatja [...], regényében pedig [...] az egyes szereplők nagyon is eltérő nézőpontjából ábrázolja az ideális államformát [...]” (53.) Ez az államforma az alkotmányos monarchia, amelynek legtokéletesebb megvalósulását Bessenyei szemében Mária Terézia uralkodása jelentette. Mindenképpen szerencsés tehát, hogy a szóban forgó művek közül a két legfontosabbnak, a *Természet Világának* és a *Tariménes útazásának* a szövege csaknem egyidejűleg látott napvilágot a kritikai kiadás sorozatában.

Ez a szinte párhuzamos megjelenés ugyanakkor felvet egy kisebb, gyakorlati problémát is. A *Tariménes* sajtó alá rendezője, a mű kontextusát elemezve Bessenyei élet-

művében, többször idézi *A Természet Világának* különböző részleteit, s a hivatkozások forrásául a filozófiai költemény régi, Bokor János-féle, 1898-as edícióját jelöli meg (13., 54.). Érdekes módon viszont a 14. lapon ugyanebből a költeményből egy olyan idézet olvasható, amely után zárójelben az *Időskori költemények* 1999-es, Penke Olga által gondozott szövegének lapszáma áll. Talán szerencsésebb lett volna a többi helyen is ez utóbbi kiadásra hivatkozni, hiszen a két 1999-es kötetnek nemcsak a dátuma, de még a felelős szerkesztője is ugyanaz. Persze lehetséges, hogy túlzott ez az igény: az olvasó nem láthat bele annak a sziszifuszi küzdelemnek minden rejtelmébe, amelyet a kiadói és a nyomdai tevékenység megszervezése jelent.

Nagy Imre bevezető tanulmányának érdekes részét képezik azok az adalékok, amelyeket Bessenyei névadási technikájával kapcsolatban közöl. Imponáló például az az ismeretanyag, amelyet (a 66. lapon tévesen „Tomoris”-nak szedett) Tomiris névnek az irodalom- és a zenetörténetben való előfordulásáról felvonultat (66–70.). Árnyaltan fogalmaz a *Tariménés* műfajának kérdésében is. Szerinte Bessenyei műve „a filozófiai regény, az államregény és az utópisztikus regény határvidékén áll”, ugyanakkor jelen vannak benne a heroikus regény, a pedagógiai elbeszélés, a jellemrajz, a szatirikus portréfestés elemei és az utazás motívuma is (72.). Ezt az amúgy is változatos, ám Bessenyei tolla nyomán szerves egységbe illeszkedő képet kiegészíthetnék még a vallási és filozófiai dialógusokkal, mint amilyen Kukumedóniás, Tariménés és Pirhomegász vitája az ötödik könyv második szakaszának végén (497–506.) vagy Helioposzi főpaprak és Tariménésnek a vallásról folytatott dialógusa a Szent Tanács előtt az ötödik könyv negyedik szakaszában (540–547.).

A *Tariménés útazása* eszmétörténeti forrásvidékét körülhatárolva, Nagy Imre a Voltaire-művek mellett joggal hívja fel a figyelmet a korban divatos államregényekre, mindenekelőtt Fénelon *Télémaque*-jára, amelynek a XIX. század elejéig négy teljes magyar fordítása született, továbbá Marmontel *Bélisaire*-jére, amely két különböző átültetésben jelent meg Kolozsvárott. E fordításokkal kapcsolatban három helyen kissé pontosítanunk kell a bevezető tanulmány 76. lapjának szövegét. Haller László, aki a tanulmány szerint „1755-ben adta ki” a *Telemakus Bujdosásának Történetét*, már 1751-ben elhunyt, így a könyv posztumusz kiadásban jelent meg. Ennek a fordításnak nemcsak 1770-ben és 1775-ben volt újabb edíciója, hanem már 1758-ban is. Ugyancsak pontatlan az a megfogalmazás, amely szerint 1776-ban egy *Bélisaire*-fordítást „Dániel István adott ki”, mivel Dániel már négy évvel korábban meghalt. Igaz, a könyv kiadásáról gondoskodó apát, aki ezáltal fiatalon elveszített fiának akart emléket állítani, szintén Dániel Istvánnak hívták.

A *Tariménés* szövegének sajtó alá rendezése rendkívül bonyolult textológiai munkát jelentett. A műnek egyes részei (az ötödik könyv, valamint a negyedik könyv két részlete) autográf kéziratban is fennmaradtak; az első és a második könyvnek a Ráday Könyvtárban őrzött másolatát, továbbá a harmadik könyvnek Sárospatakon található másolatát maga Bessenyei korrigálta; a „Világosítás”-nak nevezett előszó és a negyedik könyv legnagyobb része viszont olyan, a teljes művet tartalmazó másolatban jutott el hozzánk, amelyiken nincs nyoma annak, hogy a szerző átnézte és javította volna. Ennek következtében a főszöveg megszerkesztése – Nagy Imre találó hasonlatát idézve – „annak a restaurátornak a munkájára emlékeztet leginkább, aki egy eredeti, ám megcsonkult festménynek a fennmaradt darabjait egy egykorú másolat felületének megfelelő helyeire illeszti. Az így kiállítható kép a lehető leghitelesebb, de

kétségtelenül nem egységes tónusú.” (35.) Pillanatnyi lehetőségeink szerint azonban a mű ennél tökéletesebben nem rekonstruálható.

Az 587. lapon kezdődő, gondosan összeállított jegyzetszótárból csupán néhány olyan kifejezést hiányolhatunk, amelyek a mai nyelvben is léteznek, ám jelentésük alaposan megváltozott, ezért az olvasó azt hiheti, hogy érti, pedig valójában félreérti őket. Ilyen a (már az *Időskori költemények* szójegyzékéből is hiányzó) *tsuda* (‘csúf szörny’ jelentésben, például a 126., a 241. és a 226. lapon), a ‘hadjárat’-ot jelentő *táborozás* (117.), az ‘utazás’ értelemben használt *bujdosás* (151.) és persze az „utazó” megnevezése, a *bujdosó* (142.). Mentségül természetesen fel lehet hozni, hogy az említett szavakat tévesen értelmező olvasó amúgy sem érezné szükségét annak, hogy föl-lapozza a jegyzetszótárt... Egy apró hiány viszont kielégítetlenül hagyja a földrajz iránt érdeklődőket: a 151. lapon Bessenyei lapalji jegyzetében szereplő három ország-név közül a szójegyzék csak *Zengebárt* és *Káfreriát* magyarázza meg, *Monemuji* azonban kimaradt, nyilván az azonosítás nehézsége miatt. Nos, Szászky Tomka János 1750-ben latinul megjelent *Geographiájának* 707–708. lapja szerint „Monoe-Mugi” vagy „Monoemuyis” Afrikában, az Egyenlítőől délre elterülő ország („Regnum, vel Imperium”), amelynek lakói a szomszédos területeket szüntelenül rabolják és pusztítják („continuis infestant depopulationibus”).

A szövegközlés pontosságának ellenőrzésére a negyedik könyv első szakaszából azt a két részletet választottuk ki, amelyeket Bessenyei kézírásában az MTA Könyvtárának Kézirattára őriz, *Jogt. [általános] 4^r 67.* jelzet alatt. Az *Időskori költemények* szövegéhez hasonlóan itt is megfigyelhető egyes betűk (főként az *s* és az *l*) esetében, hogy Bessenyei azonos méretben és formában írja le a kis és a nagy kezdőbetűt. A sajtó alá rendezőnek természetesen döntenie kellett. Nagy Imre – igen logikusan – a mondat elején nagybetűt, a mondaton belül kisbetűt alkalmaz. Bessenyei autográf szövegéhez képest a kritikai kiadás csupán az interpunkció vonatkozásában tér el helyel-közzel, olyan esetekben, amikor a vessző kitétele – vagy éppenséggel elhagyása – könnyebben olvashatóvá teszi a szöveget, például a 347. lap 9. és 10. sorában a „hogy mehetet mond magában kitsiny valóságom ily véghetetlen széles ki terjedésre?” kérdés idéző szavainak („mond magában”) a mondat többi részétől egy-egy vesszővel való elválasztása révén. Az általunk megvizsgált lapokon egyetlen egészen apró szövegkritikai pontatlanság akadt: a 348. lap 5. sorának a végén található *ó!* felkiáltásról nincs jelezve, hogy a szerző utólag szúrta be a mondatba...

*

„Koporsómon túl vit beszédem úgy tettzik, mintha siromnak komor éjtzakáját hozná haldokló szivemen ki derülésre; enyhítvén keservét ennek előre való tudása, hogy halálombul elevenekhez szólhatok ki” – írja Bessenyei *A Természet Világának* az olvasóhoz intézett előszavában (*Időskori költemények*, 240.). A kritikai kiadás két újabb, régén várt és hasznos kötete azt bizonyítja, hogy e művek ma is élnek, ma is van mondanivalójuk az olvasó számára.

(Budapest, Balassi Kiadó, 1999)

VÖRÖS IMRE

Deréký Pál avantgárd-könyveiről

Deréký Pál a bécsi egyetemen a modern magyar irodalom tanára, két évtizede foglalkozik a magyar avantgárd elméletével és történetével. 1992-ben jelent meg *A vasbetontorony költői* című monográfiája, egy évvel korábban ennek német nyelvű változata: *Ungarische Avantgarde-Dichtung in Wien, 1920–1926* (Wien, 1991).

Deréký 1996-ban hézagpótló kétnyelvű antológiát adott ki *A magyar avantgárd irodalom (1915–1930) olvasókönyve* címen. Minden szöveg – a bevezető tanulmány és a jegyzetek is – olvashatók németül. Az antológia német címe: *Lesebuch der Ungarischen Avantgarde-literatur (1915–1930)*. Az Olvasókönyv a Fonds zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung, Wien támogatásával készült. A német fordítók Barbara Frischmuth, Rácz Krisztina, Deréký Pál, Nadja Grössing, Robert Stauffer, Gáspár Endre, György Buda, Paul Kárpáti és Erika Scharf voltak. Reiter Róbert néhány versét ő maga fordította. A kétnyelvű olvasókönyv kiszámíthatatlanul nagy esélyt ad a magyar irodalom külföldi megismertetéséhez. A németre fordított versek elvileg bárkinek a kezébe eljuthatnak, aki csak németül olvas, a német nyelvterület határán túl is. A német közvetítés a múltban rendkívül fontos volt, és ma sem elhanyagolható, elég, ha csupán a svájci Amiel másfél évszázados és a flamand Geert van Istandel napjainkbani példájára hivatkozom.

1998-ban az Olvasókönyv új kiadásban, de most már csak magyarul jelent meg. Többsége, hogy az egyes avantgárd verseket névtelen kommentárok kísérik. A kommentárokat részint Deréký, részint mások írták. A mű alcíme: kommentált szöveggyűjtemény. Kiadását a Művelődési és Köznevelési Minisztérium, valamint a TEMPUS-PHARE támogatta.

Miért tekinthető hézagpótlónak Deréký antológiája? A magyar avantgárd költészet alkotásait még sohasem gyűjtötték össze ilyen gazdagon, árnyaltan és perspektivikusan.

1916–17-től kisebb könyvtárnyi irodalom foglalkozik a magyar avantgárral. Pamfletek, vitairatok, tanulmányok, önéletrajzok sora jelent meg. Még az irodalmi és képzőművészeti avantgárd képviselőinek a teoretikus és vitaírásait is kiadták – csak éppen a versek hiányoztak, amelyekről írtak, vitatkoztak. A régi – hazai könyvtárakban olykor csak mikrofilmen létező – folyóiratokat vagy kis példányszámú versesköteteket csak a kutatók ismerték; az átlagolvasó tájékozódhatott a kommentárokról, de nem az eredeti szövegekről. Mintha az avantgárd hívei és ellenfelei egyaránt ódzkodtak volna a szépirodalmi szövegek kontrolljától: ez a felmagasztosító vagy elítélő teóriákat egyaránt fenyegette volna, miközben a szövegek hiányát a mindenkori politikai hatalom csaknem állandó ellenszenve is okozhatta. Deréký antológiája következtében a nem specializált olvasó most kerülhet először közvetlen, érzéki kapcsolatba a magyar avantgárd költészet alkotásaival, először van rátekintése a corpus számottevő részére, most először válogathat és értékelhet a saját ízlése, tapasztalata, érzékenysége alapján.

Természetesen nem minden szöveg volt eddig ismeretlen, de a közismertek közül is jó néhány most került először az avantgárd perspektívájába.

Az újrafelfedezett költők közül kettőt idézek. Csupán a budapesti és a bécsi MA olvasói figyelhettek fel Reiter Róbert nevére, akinek soha önálló magyar nyelvű kötete nem jelent meg, pedig nem volt akárki: csaknem az egyetlen, akit Kassák megtisztelt

azzal, hogy folyóiratának címlapján közölte. Kassák ítéletét megerősítette az idő – noha *Az izmusok történetében* visszafogottan ír róla, és csupán budapesti verseit emlegeti.

A *TETT*-ben jelent meg 1915-ben Raith Tivadar *Páris, Liège, Trencsénytelep* című költeménye, amelyet Aczél Géza joggal tekint *A ló meghal a madarak kirepülnek* egyik lehetséges előzményének. A teljesen elfelejtett költeményt nyolc évtized múltán Derék közölte újra. Raith Tivadar fordított először Apollinaire-verset is magyarra, melyet *A TETT* első száma közölt. Raith első verseskötete 1914-ben jelent meg Párizsban: prózaverseket tartalmaz. Derék nem válogat belőlük, az avantgárd megszületését ugyanis 1915-re teszi, előtörténete pedig nem érdekli.

Olvasókönyvével Derék a magyar avantgárd újfajta képét rajzolja fel. Antológiája megjelenéséig az avantgárdot és a mozgalmat, a mozgalmat és Kassákot lényegileg azonosították. A magyar avantgárdot Kassákra redukálták, akinek tehetségét különböző szempontú ellenfelei sem vonták kétségbe. Kassák körül azonban, úgy látták, csak csekélyebb tehetségű és szerencsétlen sorsú emberek gyülekeztek – és az egész mozgalom idegen test volt a XX. századi magyar irodalomban. (Noha mindeztől nem hallgathatták el, hogy ideig-óráig – de inkább csak „gyermekbetegségként” – a század klasszikusai közé számító József Attila és Illyés Gyula is a hatása alá került.) Derék az Olvasókönyvben az avantgárdot és a szervezett csoportot 1920-ig azonosítja, míg 1920 után szétválasztja őket egymástól.

Azaz Olvasókönyvében Derék megvalósította azt, amit 1987-ben *Az olasz futurizmus fogadtatásának kezdetei a magyar irodalomban és irodalomkritikában* című tanulmányában programként fogalmazott meg: „Az avantgárd irodalomról kell leválasztani a nem-avantgárd alkotásokat, nemcsak a fogalmi tisztánlátás érdekében, hanem azért is, mert így nem lehet dolgozni az anyaggal. Kárpótlásul (ha műveken keresztül határozzuk meg az avantgárd irodalmat) hatalmas, valódi avantgárd anyag válik hozzáférhetővé Déry, Illyés, József Attila, Németh Andor, Zelk Zoltán és még sok más költő, író életművének avantgárd rétegében. Ezeket a műveket anélkül foghatjuk össze avantgárd szövegek korpuszává, hogy az illetők teljes életművét vagy akárcsak egy-egy korszakát avantgárdnak kellene minősítenünk.” – Más kérdés, hogy az Olvasókönyvben Vas és Zelk nem szerepel, viszont szerepel Márai és Szabó Lőrinc is.

Derék Pál antológiája lehetővé tette a művek közvetlen, irodalomtörténeti vagy irodalomelméleti sugallat nélküli olvasását. A szerzőket az ábécé sorrendje szerint csoportosította, azaz a lehető legsemmlegesebb módon rendezett szövegek itt önmagukért beszélnek, függetlenül válogatójuk szándékától, elképzelésétől. Teljességre nem törekedett, és bátran elhagyta azokat az avantgárd vagy folyóiratokban szereplő szerzőket, akik iránt nem érzett affinitást. Paradox módon egy rendkívül teoretikus beállítottságú vagy hajlamú szerző egy megkötő teóriáktól mentes Olvasókönyvet hozott létre – az ábécé sorrend következtében. A gazdag anyagban az olvasó szabadon kalandozhat...

Természetesen, aki ezt az Olvasókönyvet összeállította, fontos, hasznos, megfontolandó tanulmányokat ír. A *Latabagomár – Ó Talatta – Latabagomár és Finfi* című tanulmánykötet bizonyos tekintetben az Olvasókönyv ikerpárja. (A kötet címét *A ló meghal a madarak kirepülnek* sorai adják.) Összesen kilenc dolgozatot tartalmaz; az első dátuma 1987, az utolsóé 1995. Az első, már idézett futurizmus-tanulmány – sok egyéb mellett – az Olvasókönyv programját is tartalmazta. Az utolsó az Olvasókönyv

előszava, amelyben gondosan dokumentálva mutatja be a magyar avantgárd történetét 1915 és 1930 között. A *Műértelmezés, avantgárd, irodalomtudomány* című tanulmány az Olvasókönyv válogatásának rejtett (azaz az olvasóját nem befolyásoló) szempontjait tisztázza, tudatosítja: „Az avantgárd irodalomra mindvégig a radikális jelenidejűség szempontja maradt jellemző...” (70.), „az avantgárd irodalmi műalkotás központi esztétikai kategóriája a törés” (75.). De egyéb tanulmányai is a válogatás szempontjait magyarázzák, értelmezik: „Az avantgárd irodalmi műalkotás a nőtt, lett elvével ellentétben nyíltan vallja összerakott, összeszerelt jellegét” – mint a *Németh Andor és Kassák Lajos irodalomeszménye a húszas években* című tanulmányában írja. „Véleményem szerint három fő jellegzetesség egyidejű megléte képezi az avantgárdnak nevezhető költői szövegek poétikai keretét:

a költői én elhasonulása (én-disszimiláció)

a deszemiotizáció

a montázsszerkezet” – olvashatjuk *A húszas évek vége a magyar avantgárd költészet szemszögéből* (1992) című tanulmányában. (105.)

Tévedés lenne azonban ezt a gazdag, a magyar avantgárd változó értékelését a futurizmus-vitától lényegében napjainkig bemutató kötetet az Olvasókönyv magyarázatára szűkíteni. Többnyire recepciótörténeti vagy kritikátörténeti tanulmányaiban Derék Pál rendkívül szerencsés és találékony kutatónak mutatkozik. Kitűnő találatából csak néhányat említenék. Bebizonyítja, hogy Reinhard Piroska Whitman-értelmezése visszhangzik *A TETT* Kassák fogalmazta programjában. Kassák és Németh Andor különbségét szemléletesen fogalmazza meg: „Kassák az »uj verset« és az »uj embert« kizárólag egymásra vonatkoztatva tudta elképzelni. Korabeli felfogása szerint az egyiknek nem volt értelme a másik nélkül. Németh Andor ezzel szemben egyre határozottabban köznyelvi fejlődés eredményének tekintette az avantgárd költeményt, s időbeli egybeesését a forradalmakkal csak véletlennek.” (99–100.)

A *Németh Andor és Kassák Lajos irodalomeszménye* című tanulmányában Kassáknak a hagyományhoz való viszonyát elemezve írja Derék: „Ez az elgondolás nem barbárságból akarta mellőzni Dante, Dosztojevszkij vagy Goethe műveit a proletár művelődésből, hanem pontosan ugyanabból az okból, mint Chinwizu afrikai író az 1986-os budapesti Wheatland-konferencián az övékéből: ezek nem mink vagyunk. Tiszteljük, becsüljük az európai kultúra nagy teljesítményeit, de nincsen közünk hozzájuk. Szeretnénk megtalálni saját kulturális identitásunkat...” (93.)

Némi öniróniával idézem a fenti sorokat. 1979-ben hivatkoztam először az olasz Guglielmo Ferrero *Entre les deux mondes* című terjedelmes dialógusára, amely Párizsban jelent meg, már 1913-ban. De csak legutóbb, harmadszori újraolvasásakor fedeztem fel, hogy a dialógus egyik szereplője kijelenti, hogy „az esztétika az utolsó zsarnokság, amit Európa a világra akar rákényszeríteni”. Derék idézett szövegét akkor már ismertem, és magam sem tudom, hogy a Derék-szöveg olvasása és a Ferrero-szöveg megértése között ok és okozati különbség van-e, vagy pusztán időbeli egymásutánosság. Mindenesetre a Ferrero-dialógus szereplőjének szavai igazolják, hogy Derék afrikai hivatkozása nem tudálékosság volt. Egyébként a Ferrero-dialógus vitapartnereinek érvei kísértetiesen emlékeztetnek a Kassák-Babits-vitára. Ezt észrevehettem volna, de nem vettem észre, amikor erről a vitáról magam is írtam.

Nem hiszem, hogy egy – bármilyen terjedelmes – recenzióknak a feladata a vita lenne, különösen akkor nem, ha a könyv szerzője és a recenzió írója számos alkalommal

kifejthették nézeteiket, és bizonyíthatóan ismerik egymás felfogását. Csupán néhány megjegyzést szeretnék még tenni. Megismétlem, amit – talán – 1985-ben írtam le először: annyi avantgárd van, ahány kutató foglalkozik vele; ez a nemzetközi szakirodalom tanulsága. Megismétlem azt is, hogy ma az elmúlt évtizedek szövegkiadásainak köszönhetően sokkal jobban ismerhetjük az avantgárdot, mint a kortársak valaha is ismerhették, mert gyakran rövid életű, kis példányszámú, rosszul terjesztett lapokban publikáltak. Ezek között a szövegkiadványok között Derék Olvasókönyve előkelő helyet foglal el, ezért is hasznos volt, hogy első kiadása kétnyelvű volt.

A kétnyelvű kiadást bemutató és az *Élet és Irodalomban* megjelent cikkemben megjegyeztem, hogy elkészült egy másik antológia is, amelyet művészettörténész kollégámmal szerkesztettem. Jeleztam a különbségeket és hasonlóságokat, hogy a szövegeket és képeket szigorúan kronologikus sorrendben közöljük, hogy kitértünk az avantgárd előtörténetére is, hogy a szövegeket, képeket kommentáltuk, valamint hogy Máraitól és Szabó Lőrincről mi is válogattunk – ha nem is ugyanazokat a verseket. Az antológia – lektorálás után – immár ötödik éve várja megjelenését. Mindezt azért mondom el, hogy érzékeltessem: egy egészen más szempontú antológia társszerkesztőjeként tartom fontosnak Derék munkásságát és hézagpótlónak Olvasókönyvét.

Ismétlem, nem tartom a vitát feladatommak, mégis két helyen szükségesnek tartom kételyeimet kifejezni. Az első esetben az *Irodalomtörténet* egyik legutóbbi számában megjelent tanulmány egyik lábjegyzete készlet.

„Az avantgárd költészet eszméjét Szittyá Emil biztatása nyomán Kassák Lajos importálta a magyar irodalomba” – írja Derék.

Bodri Ferenc úttörő tanulmánya után, azt hiszem, én írtam a legtöbbször Szittyáról, és én beszéltem először Magyarországon a francia szakirodalomban jól ismert Szittyá-Cendrars-kapcsolatról is. A több lehetséges hely közül az *„En Kassák Lajos vagyok”* című könyvemből idézek, mert Derék tanulmánykötetében megtisztelt azzal, hogy hivatkozott rá, és mert kötetének lektora, Tamás Attila, úgyszintén megtisztelte ezt a munkámat figyelmével.

„A Csavargások leíró és nem értékelő részei szerint Kassákot Szittyá vezette be Európába, az az ember, aki mind 1909-ben, mind 1915-ben feltétlenül bízott tehetségében. Kassákot ugyanakkor nyilvánvalóan zavarta Szittyá nagyvilágiassága, felülről azonosulása – Szittyá nem hódol, hanem elismer [...]. Az *Egy ember élete* olvasója nem tudhatja, és talán maga Kassák sem tudta, vagy nem egészen hitte, hogy csavargótársa már megismerkedésük pillanatában is publikált, hogy az 1920-as évek végéig (ekkor fogalmazta Kassák a *Csavargások könyvét*) Szittyá legalább egytucatnyi könyvet adott ki, és fontos folyóiratokat és könyvsorozatokat indított. Két találkozásuk, 1909 és 1919 között például Szittyá egyengette a kezdő Cendrars és az induló Chagall útját.” (38.)

Nem hiszem tehát, hogy Szittyá szerepét lebecsülném. De Derék Pál állítása, miszerint „Az avantgárd költészet eszméjét Szittyá Emil biztatása nyomán Kassák Lajos importálta a magyar irodalomba” – igazolásra szorul. Szittyá bátor felfedező, nyitott szellem és nagyon gyakorlatias ember volt. Megszervezi Cendrars *Húsvét New Yorkban* című költeményének kiadását, amitől előzőleg Apollinaire elzárkózott. Svájcban szerkesztett, *Mistral* című folyóiratának első számában, 1914 őszén közli a leendő *Eposz Wagner maszkjában* egyik versét, német fordításban. Hogyan került el hozzá a

vers? Vagy Kassák küldte el neki, vagy a *Nyugatban* bukkant rá. Mert – és erről Kassák mindig hallgatott – az *Eposz* három darabja (igaz, hogy némi tipográfiai eltéréssel) eredetileg a *Nyugatban* jelent meg. Az 1915-ben Budapesten felbukkanó Szittya Kassákot „csupán” új versei kötetbe foglalására és önálló folyóirat megindítására ösztönzi. Az az öt forint, amit Kassáknak ad, hogy verseit kiadja, a gyakorlott szerkesztő gesztusa. (Az *Hommes Nouveaux* és a *Mistral* már mögötte van.) Az önállósodás igénye Kassáktól sem volt idegen. Noha a *Május*t nem ők szerkesztették, amennyire a fennmaradt példányokból meg lehet állapítani, meghatározó alakjai Kassák Lajos és Szabó Dezső voltak. (Az a Szabó Dezső, aki Illyés szerint Magyarországon két mozgalom megindítója volt; az avantgárdé és a népiességé.)

Ehhez kapcsolódik, hogy Derékyllellentétben én hitelesnek tartom azt, hogy Kassák előfutárunknak Adyt és Révész Bélát tekinti. Derékyl szövegekben gondolkodik, Olvasókönyvét is szövegekből rakta össze: nem az érdekelte, hogy ki az avantgárd alkotó, hanem az, hogy mi az avantgárd szöveg. Egy antológia összeállításakor ez a célravezető módszer. De kevésbé az egy írói szemlélet és gyakorlat kialakulásának vizsgálatakor. Ugyanis nem szövegek hatnak szövegekre (bár a számítógépek korában ma már ez sem elképzelhetetlen), hanem szövegek és írói gesztusok hatnak egy másik íróra, aki újabb szövegeket hoz létre, olvasói tapasztalatait is felhasználva.

Ady és Révész műve és személyisége felszabadíthatták Kassákot és önmaga megtalálásához segíthették.

(*A magyar avantgárd [1915–1930] olvasókönyve*. Válogatta és kiadta, a bibliográfiái jegyzeteket és az előszót írta Derékyl Pál. Budapest, Argumentum, 1998, 334 l.

„Latabagomár

Ó Talatta

Latabagomár és Finfi.” A huszadik század eleji magyar avantgárd irodalom, Debrecen, Kossuth Egyetem Kiadó, Csokonai Könyvtár, 14. köt., 1998, 305 l.)

FERENCZI LÁSZLÓ

Szitár Katalin: *A prózanyelv Kosztolányinál*

Az elmúlt évtizedekben érezhetően megnőtt az irodalomtörténet-írás figyelme Kosztolányi Dezső munkássága iránt. Nem csupán az életművet monografikusan áttekinthető, napjainkra már meghatározóvá vált értelmezések születtek (Kiss Ferenc, Király István, Bori Imre vagy Rónay László tollából), de számtalan, részproblémákat feltáró, értékes tanulmány látott napvilágot. (*Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*, szerk. Kulcsár Szabó Ernő, Szegedy-Maszák Mihály, 1998.) A különböző közelítések egymástól gyakran eltérő szempontokat érvényesítettek, a történeti-biográfiai olvasatoktól a filozófiai-egzisztenciális kérdésfelvetésekig rendkívül széles a spektrumuk. Az utóbbi években Magyarországon is hozzáférhetővé váló, mind szélesebb körben elterjedő s a hazai irodalomértést is mindinkább megtermékenyítő, újabb kutatási módszereket felvető elméleti iskolák hatása a Kosztolányiról megjelent írásokban is megfigyelhető. A legutóbbi időszak Kosztolányi-tanulmányai a szerző munkáit egyre hang-

súlyosabban megformált szöveggént (is) vizsgálják, s e feltevésből kiindulva fogalmaznak meg új értelmezési lehetőségeket (mint például Bónus Tibor vagy Szilágyi Zsófia *Aranyvárkány*-olvasatai).

Szitár Katalin Kosztolányi szépprózáját vizsgáló munkájára is ösztönzően hatottak az újabb keletű olvasási stratégiák. Célja a „konkrét szövegekben megvalósuló értelemképzés” poétikai szempontú leírása. Kiindulási tézise szerint – melyet könyve bevezetőjében fogalmaz meg – a szavak nem csupán önmagukban, fogalmi tartalmuk révén, hanem hangalakjuk által is hordoznak jelentéseket, amelyek a szöveg poétikai egészében értelmezhetők. Utal arra, hogy Kosztolányi nyelvfelfogásában mennyire fontos a szó hangtestének, a jelentőnek az elsődlegessége a jelentettel szemben. A kettő között kibontakozó motivált kapcsolat hordozza magában a szó szimbolikus képzettartalmát. Sitár Katalin olvasási módszerének alapját (mely az egész köteten végighúzódik) az a megfigyelés adja, hogy „nem feltétlenül a jelentéstől haladunk a hangforma felé: a hangalak maga is lehet a kiindulópont, s a forma és a hozzá társult jelentés közti kapcsolat ismét szerves jelviszonynak tekinthető”.

Szitár könyve olyan értelmezési lehetőségeket igyekszik feltárni, melyek annak belátásán alapulnak, hogy a Kosztolányi-szövegekben az epikus történetmondást a metaforikus azonosításokon alapuló értelem-többlet egészíti ki, a hangformai egységek ritmikát teremtő ismétlődései, variációi az elbeszélésben a metaforikus elv dominanciáját hozzák létre. Ez pedig azzal a következménnyel jár, hogy megnövekszik a nyelvi jelek szemiotizáltsága, ami intenzívebb együttgondolkodásra kényszeríti a befogadót.

Szitár szerint „a narráció hézagai, hiánystruktúrái egyszersmind jelszerű írói gesztusként, poétikai eljárásként foghatók fel”, s a szövegek motivikus jellege éppen „ott kap erőteljes nyomatékot, ahol az elbeszélés hiátust teremt”. Kosztolányi prózai szövegeiben igen erőteljes a szintagmáknál kisebb egységek jelentéses megterheltsége. Sitár Katalin figyelme éppúgy kiterjed a textuális párhuzamokat, ismétlődéseket szemügyre vevő immanens szövegolvasás lehetőségének érvényesítésére, mint a szövegköziség megjelenési formáinak számbavételére. Különbséget tesz az életmű korábbi textusaihoz kapcsolódó önidézés és az idegen pretextusokra történő utalások között.

Az önidézés jellegzetes előfordulási módjaként motívumoknak az életműben történő visszatérését, folyamatos jelenlétét térképezi fel, néhány központi motívum mint koncentrikus kör középpontja köré továbbiakat sorakoztatva. A sár képzetéhez a Kosztolányi-szövegekben a földet, az úttest (pusztítást), a teremtést, illetve a terméketlenséget, az asszonyt, az evést (ételt), a rabhoz a verést (ütést), a sebet, a rabszolgalétet, a cselédsorsot, majd az anyaságot kapcsolja. Sitár Katalin értésmódjában a szöveg egy nagyon pontosan létrehozott jelentéshálózatként definiálódik. A motívumok szövegvilágon kívüli előzményekre (más irodalmi művekre vagy valamilyen kulturális, mitológiai emlékezetre) történő utalásainak értelmezésekor Sitár elsősorban azokat a műveket (*Adonis-ünnepe*, *Silus*, *Nero*, *a véres költő*, *Caligula*) elemzi ilyen szempontból, amelyek az antik, római hagyománnyal állnak szoros kapcsolatban, s tesz kísérletet a mítoszi vonatkozások értelmezésére.

A könyv érdeme, hogy nagy körültekintéssel, filológiai alaposággal fedi fel a Kosztolányi-szövegkorpusz motivikus csomópontjait, s tekinti át ezek szerepét, nem egy esetben termékeny, új szempontokat adva a kutatásnak. Némelykor azonban

mintha túlzásba esnék az értelmező, s olyan képzettársításokat vél észrevenni, amelyeket a mű egésze nem igazol, s legalábbis vitathatók. T. S. Eliot gyümölcsfacsaró gépnek nevezte az újkritikust, aki a szöveghez tapadva sorról sorra elemzi a költeményt, miközben kiprésel minden csepp jelentést. Mintha Szitár Katalin is úgy látná, hogy a szavak szükségszerűen többletjelentést (is) hordoznak, s ezért jellemzik (esetleg éppen átértelmezik) azokat a szereplőket, amelyekhez kapcsolódnak. Egyetlen példát említve csupán az *Aranysárkány* motívumrendszerének vizsgálatára utalunk. Az értelmezés szerint Novák Antal és Liszner Vili összeütközése a regényben metaforikus szinten a kozmikus erők harcát jeleníti meg. Vili alakját ez az olvasat mitikus, szimbolikus szereppel ruházza fel, amikor a bukott diákot a néphit garabonciás figurájához érzi közel állónak. Ehhez a képzetkörhöz kapcsolja a sárkány, az eső, a villám motívumát, de a fiú kerékpárja is többértelmű jelképpé válik, varázseszközzé, ő maga pedig az égen, a Nap közelében utazó, sárkányon lovagló mesehőssé, aki démonikus hatalommal rendelkezik. Érdekes, újszerű meglátás ez Vilivel kapcsolatban, de ha áttekintjük mindazon jelzőket, attribútumokat (a szellemi képességeire és fizikumára, nehézkességére vonatkozókat egyaránt), amelyeket a regény szövege tartalmaz, talán joggal érezzük Szitár Katalin gondolatmenetét túlzónak, még ha érdekesnek is.

A szerző elsősorban az orosz irodalomelméleti munkákhoz kötődik, különösen Lotman, Bahtyin és Toporov írásait tekinti irányadónak. Hasznosítja utóbbinak azt a felfogását, mely szerint még a szónál kisebb egységek is felfoghatók motívumnak, jelentősen kibővítve így a fogalom hatókörét. A már korábban említett motívumismétlődéseken túl a szövegekben előforduló anagrammatikus szerkezeteket is igyekszik vizsgálat tárgyává tenni. A *Pacsirtában* Vajkay Ákos álmában Veres úr alakjához a verés kötődik, hangalaki szimbolikát hozva létre, mindkettőhöz a fájdalom érzelmi élményét kapcsolva. A hangalaknak más helyütt önreferenciális funkciója van: az *Aranysárkányban* Novák Antal álmában a három órakor kifejezés „hangi autoreferenciát létrehozó anagrammatikus szerkezet az időmegjelölést önreferenciális nyelvi egységgé alakítja, a fogalmi referenciát a nyelvi referenciával cseréli fel”. Ugyanennek az álomnak a központi helyén Barabás doktor neve is én-jelképként szerepel, hangformájának anagrammatikus rendezettsége révén. Számtalan hasonló példát lehetne még idézni a könyvből.

Gondolatébresztőek Szitár Katalin elemzései. Valéry szerint a költészet nem más, mint ingadozás a hang és az értelem között. Az irodalomértelmezők inkább a líra, mint a próza esetében fordítottak figyelmet a hangalak kifejező szerepére. Talán az sem véletlen, hogy az elmúlt időszakban olyan nagy nyelvi tudatosságú alkotóink műveiben vizsgálták hangok, hangcsoportok ismétlődését, különleges elhelyezkedését, mint Kosztolányi Dezső vagy Arany János. A szerző szándéka utólag természetesen megfeythetetlen, szövegük azonban lehetőséget kínál különféle értelmezésekre. Szitár Katalin mindig arra törekszik, hogy beépítse koncepciójába ezeket a szavak hangalakjainál megfigyelt jellegzetességeket.

Olyan könyv született Kosztolányi prózájáról, amely más szerzők újraolvasásához is ösztönzést adhat szempontjaival, közelítésmódjával.
(Budapest, ELTE, 2000, 247 l.)

CHOVÁN ISTVÁN

Számunk szerzői

CHOVÁN ISTVÁN középiskolai tanár, Vác
FERENCZI LÁSZLÓ egyetemi tanár, Miskolc
FRIED ISTVÁN egyetemi tanár, Szeged
GYÓRI L. JÁNOS középiskolai tanár, Debrecen
LUFFY KATALIN könyvtáros, Kolozsvár
MEZEI MÁRTA ny. egyetemi tanár, Budapest
NÉMEDINÉ KISS ADRIEN középiskolai tanár, Göd
PIENTÁK ATTILA doktorandusz, Budapest
SCHEIN GÁBOR egyetemi adjunktus, Budapest
TÜSKÉS GÁBOR tudományos osztályvezető, Budapest
TVERDOTA GYÖRGY tudományos tanácsadó, Budapest
VATTAMÁNY GYULA doktorandusz, Debrecen
VÖRÖS IMRE egyetemi tanár, Budapest

A kiadásért felel: Praznovszky Mihály
Műszaki szerkesztő: Ruttkay Helga
Tördelte: Győrei D. László
Készült az ETO-Print Nyomdaipari Kft.-ben
Felelős vezető: Balogh Mihály

ISSN 0324 4970

Ára számonként: 175 Ft
Összevont szám: 350 Ft
Előfizetés egy évre: 700 Ft

Terjeszti a Magyar Posta
Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál,
a Posta hírlapüzleteiben és a Levél- és Hírlapüzletági Igazgatóságon
(LHI, 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A),
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 119-91102-02102799 pénzforgalmi jelzőszámra
Példányonként megvásárolható
a budapesti Kis Magiszter könyvesboltban (1053 Budapest, Magyar utca 40.)
és az Írók Boltjában (1061 Budapest, Andrássy út 45.), valamint
a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnál
(Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1052 Budapest, Piarista köz 1. I. em. 59.)
Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
(H-1389 Budapest, Pf. 149.)